

Tamáska Máté

TOROCKÓ FELFEDEZÉSEI

KRITERION KIADÓ

TAMÁSKA MÁTÉ
TOROCKÓ FELFEDEZÉSEI

TAMÁSKA MÁTÉ

TOROCKÓ FELFEDEZÉSEI

A műemléki tér szociográfiája

Kriterion Könyvkiadó
KOLOZSVÁR

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A kutatást a Balassi Intézet Magyar Ösztöndíj Bizottság Iroda,
a kézirat megírását a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Balassi
Intézet

2015. Kolozsvár

Szöveg és kép:

© Tamáska Máté

Olvasószerkesztő: Incze Éva

ISBN: 978-973-26-1127-2

Kiadja: Kriterion Könyvkiadó, Románia

Felelős kiadó: H. Szabó Gyula, a Kriterion Könyvkiadó igazgatója
www.kriterion.ro

Nyomta: Kódex Könyvgyártó Kft., Magyarország

Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

Utazni jó (Őrszigethy Erzsébet előszava)	7
1. A MŰHELY	
1.1. Torockó, mint fogalom	13
1.2. A szociográfia módszere	17
1.3. A beszélgetésmontázs	19
1.4. Az interjú és a kérdőív	22
1.5. Terepbejárás – terepleírás	28
1.6. A műemléki tér	31
2. A TOROCKÓ-MÍTOSZ	
2.1. Holdbéli táj	39
2.2. A címek irodalma	44
2.3. „Hatalmaskodókat kell megrónunk”	46
2.4. Erdély műemléke	48
2.5. A mítosz hazatér	51
2.6. Elmesélt történelem	53
2.7. A különlegesség-tudat	57
2.8. A kuriózum-mítosz	59
2.9. A zajos mítosz	61
2.10. Metamorfózis	63
3. FALUVÁROS	
3.1. A torockói életkamra	67
3.2. Bányavidék	70
3.3. Bányaváros	72
3.4. A bányászat emlékezete	75
3.5. Törésvonalak	78
3.6. Ekevas, birkafog	81
3.7. A báró kertje	83
3.8. Torockó rokonsága	86
4. LÁTKÉP	
4.1. Főtér, főutca	93
4.2. A templom	96
4.3. A vajor	97

4.4. A Piactér	98
4.5. A főutca	102
4.6. A falu	103
4.7. A bányász negyed	106
 5. A TOROCKÓI HÁZ	
5.1. A jobbágyházak	111
5.2. Fehér házak	114
5.3. A számok nyelvén	116
5.4. Régi ház – új ház	122
5.5. Kőművesek társadalma	127
5.6. A régiség norma	130
5.7. A házak presztízse	135
 6. AZ ÉRTÉKVÉDŐ TÁRSADALOM	
6.1. Torockó Értékvédő Program	141
6.2. Ilyen volt, ilyen lett	145
6.3. Ajándékpénz	148
6.4. Gép pilóta nélkül	152
 7. „HÚZZA ŐKET A HEGY”	
7.1. Gördülő turizmus	159
7.2. Vendégváró társadalom	161
7.3. A torockói panziók	165
7.4. Szalad a szekér	168
7.5. Víziók	171
 IRODALOM	173
ÖSSZEFOGLALÁS	191
SUMMARY	195

Órszigethy Erzsébet

UTAZNI JÓ

Csigaház lett az autónk, amikor a hetvenes években erdélyi útra indultunk. Vittünk kispárnát, hálósákokat, gázfőzőt és főként könyveket, amennyi csak elfért az üléseken és a csomagtartóban; tanító nagyapám magyar–román szótárát, amit Torontál megyei tanítóskodása idején szerzett be magának, az Osztrák–Magyar Monarchia vaskos 19. századi köteteit, Tamás Lajos nyelvész tanulmányait a harmincas-egyvenes évekből, a Panoráma sorozat Romániáról szóló útikönyvét (1971). Barátaink Erdély-tudományáról készített jegyzeteink a kesztyűtartóban lapultak. A legféltettebb kincsünk a Monarchia 1910-es Tauril autós atlasza volt, amelyben magyar nyelven olvashattuk az erdélyi településneveket. Ennek segítségével igazodtunk el a tájban, miközben persze memorizáltuk a román helyneveket. Ez a mozgó tudástár jutott eszembe Tamáska Máté könyvének irodalomjegyzéke látán, s bevallom, a két listán kevés volt az azonos tétel. Pedig az indíttatás hasonló lehetett; a magyar utazó a hetvenes években és az ezredforduló után is azt gondolhatta, hogy ahhoz a múlthoz van köze, amelyben a Kárpát-medence még a magyar államalakulat része volt.

A hetvenes évek elején az utolsó száz-százötven év szépíróinak elbeszéléseiből, regényeiből ismerhettük Erdélyt, a tudósok leírásainak zöme ugyanis nem volt könnyen hozzáférhető, hiába, hogy például Torockó legendáriumának már 19–20. században publicitása volt. Tehát megtudhattunk volna sok mindent e nevezetes kisvárosról (faluról) akár a hetvenes évek elején is, ha nincs szellemi „szögesdrót” a második világháború után közös békétáborba terelt Magyarország és Románia között. (A román oldal állama ősiségét féltette az erdélyi magyaroktól, az internacionalizmusra fölesküdtött magyar állam az irredenta, sovinszta, nacionalista vádaktól tartott.) Az elvbarát rezsimek egyetértőleg eltüntették Erdélyt. Magyarországon nem volt ugyan „hivatalos álláspont” Erdélyt illetően, de a nyilvános diskurzusban nem lehetett téma az erdélyi magyarság. Amiről nem beszélünk, az nincs – ezt sugallta a politikai kurzus, így aztán Erdély kikopott a közbeszédből és az emlékezetből. (Ezzel az állami technikával eliminálták akkortájt a szegénységet is. Az elimináció szintjének apró példája egy korabeli rajongói levél, amit a hetvenes években kaptam az Elzett Gyár egyik dolgozójától. A zárat gyártó vállalat üzemi lapjában megjelent egy fotóm, amelyet a nagydisznódi – románul Cislădie, németül Heltau – erődtemplom falának kapuján lévő furfangos zárszerkezetről

készítettem. A lap nagyváradi származású olvasója azzal a megjegyzéssel köszönte meg a képet, hogy magyar újságban ez idáig még Erdély nevét sem látta kinyomtatva.)

Erdélyről Kós Károly könyveiben olvashattunk, melyeket a két világháború között a Szépmíves Céh jelentetett meg, és megcsodálhattuk Malonyay Dezső nagyívú, a magyar népművészetről szóló munkáját, amelynek két, Erdéllyel foglalkozó kötetét a 20. század elején adták ki Körösfői-Kriesch Aladár kiváló illusztrációival. A 19. századi tudós szerzők közül Orbán Balázs volt Erdély legjobb ismerője, de Székelyföldről szóló hatkötetes művének csak egyetlen kiadása létezett (1868–72), s ezt kizárólag a bennfentes kutatók ismerték. Erdélyben legendák övezték alakját, munkáját, a „történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti” szempontokat követő *Székelyföld leírását* nagyra tartották, s példája nyomán az 1940-es évek fiatal falukutatói Orbán Balázs munkaközösséget alapítottak, de maga a példaadó mű nem jutott el a szélesebb olvasóközönséghez. Regényeket írtak életéről, nagy műve forrásmunka volt; a legjelesebb „felhasználója” talán Jókai Mór, aki öt legfontosabb olvasmánya egyikének tartotta a *Székelyföld leírását*. (Az írófejedelem mindössze egy napot töltött Torockón, amely az *Egy az Isten* című regényének a helyszíne volt.) Orbán Balázs születésének 140. évfordulójára jelent meg a róla szóló első átfogó munka Bukarestben (Beke György – Fodor Sándor – Mikó Imre: *Orbán Balázs nyomdokain*. Irodalmi Könyvkiadó, 1969), de olyan kis példányszámban, hogy Magyarországra aligha jutott belőle.

Az Erdélyről szóló irodalom a hetvenes években jelent meg a magyar és a román könyvpiacra. És ez a feltámadás az 1970-ben létrejött Kriterion Könyvkiadónak köszönhető. 1971-ben adták ki az *Orbán Balázs: Székelyföld képekben* című munkát, melynek anyagát Erdélyi Lajos fotóművész restaurálta, másolta, válogatta, szerkesztette. A kiadó könyveit a hetvenes években az erdélyi könyvesboltokban fedeztük fel, például Kallós Zoltán *Új guzsalyam* című gyűjteményét 1973 áprilisában vásároltuk Segesváron. A Kriterion-könyvek közül haszonnal forgattuk a dr. Kós Károly szerkesztette Népismereti dolgozatok sorozatot, Imreh István történész munkáit, a Téka-sorozat köteteihez is hozzájutottunk. Részletekben ismerkedtünk tehát Erdéllyel, átfogó, áttekintést adó mű egy sem volt. Csak a nyolcvanas évek közepén jelent meg Orbán Balázs nagy munkájának reprint kiadása, egy évvel később (1986-ban) pedig *Erdély története* Köpeczi Béla szerkesztésében.

A hetvenes években azt reméltük, hogy az erdélyi magyarok majd eligazítanak. Persze feszélyezett, hogy az „erdélytelenített” magyarországi

közbeszéd azt a hitet keltette, hogy Romániában csak románok élnek, másfelől az a fáma járta, hogy aki ott magyarul megszólal, tán fejbe is csapják. És hiába, hogy a térképünk magyar helynevet mutat, a lakók egytől egyig barátságtalan románok lehetnek. Első utunkon a Huedin helységnévtábla állított meg, ó, igen, ez Bánffyhunyard, úgy terveztük, itt keresünk szállodát. A félszegen megszólított férfi kérdésünkre kérdéssel felelt: „Minek maguknak szálloda?” A férfi és családja vendéglátónk lett, s mikor reggel a bánffyhunyadi piac zshivájára ébredtünk, félelmeink már oszladoztak. Házigazdáink sem tartottak attól, hogy a törvényes tilalom ellenére külföldi állampolgárokat fogadtak be éjszakára. Sőt, örömmel konstatálták, hogy mi „direkt Budapestről” jöttünk. Mint „direkt” budapestieknek könnyen ment a barátkozás, a széki „leánkák” is szívesen álltak modellett nekünk a kolozsvári korzón.

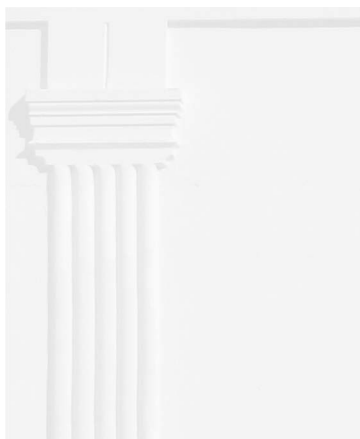
Nem araszoltak turistabuszok az utakon, ún. egyéni turistákat sem igen láttunk. Akkoriban Erdélyt nem lehetett „expressz” körbeutazni, a kátyús utak a száguldás ellenségei voltak, olykor az út is megszűnt, vízmosáson gázoltunk át vagy tehéncsorda közé keveredtünk. A vidék nem volt vendégfogadásra berendezkedve, szállodákat csak a nagyobb városokban lehetett találni, a kisvárosokban itt-ott akadtak elnyűtt fogadók. Ha szerencsénk volt, paplakban aludtunk, ezekben a vendégségekben okosodtunk a leginkább. Sokszor az autónk volt a hálószobánk. Erre készültünk akkor is, amikor a tordai hasadéktól késő este vergődtünk a Székelykő tövébe. A szűk, kanyargós úton való zötykölődés után kinyílt egy kicsike völgy, s az autó lámpája a sűrű sötétségből fehér házakat varázsolt eléink. A kis téren, az utcán egy lélek sem volt. Rövid séta után a falu szélén, a Rimetea helységnévtábla közelében éjszakáztunk. Másnap a ködös, szürkébe, feketébe, fehérbe burkolózó falut jártuk, május volt, de nyomát sem láttuk a tavasznak, az útszéli fák törzsén mész fehérlett, kopasz, fekete ágak nyúltak a magasba. Kedvünkért kinyitották a kis helytörténeti szobát. A múzeumot őrző asszonyosság nem volt beszédes, bár vásároltunk tőle egy pirossal kivarrott torockói terítőt és egy kovácsoltvas gyertyatartót. Az utcán és egynémely tornácon sötétruhás idős asszonyokat láttunk. A szépséges fehér házak gondoskodó tulajdonosokról árulkodtak, de úgy tetszett, hogy a termőföld hiánya és a lakosság elöregedése miatt Torockó hovatovább elnéptelenedik.

Következő alkalommal a kilencvenes években jártam a faluban egy magyarországi falufejlesztő társaság rendezvényén. Akkor úgy láttam, hogy Torockóból üdülőfalu lesz. Nem szívesen képzeltem el a fehér házakat felváltó látványt.

Nem terveztem, hogy megint elmegyek Torockóra. Most mégis örömmre szolgál, hogy Tamáska Máté visszavezetett. Értelmezte számomra, hogy mit is láttam az első utamon, 1973 májusában. Eligazított a történeti munkák útvesztőiben és a mítoszok világában. Nyomon követhetjük a régiség norma megszületését, melynek köszönhetően sikerül megőrizni a lakosok közreműködésével a kulturális (építészeti) örökséget. Bemutatja, hogyan lehet az okafogyott bányász-iparos identitást új identitással felváltani. Példákat mutat be arról is, hogyan terem közösségi büszkeséget a közös múlt „visszatanulása”. És erről a múltról nem a műemléki környezetet mesél, hanem az örökség megtartói – a torockóiak.

Tamáska Máté könyve megerősített abban, hogy utazni jó, különösképpen úgy, ha ráérősen haladunk, ha meg-megállunk, és sokat bámészkodunk. Szánom-bánom, hogy Torockón nem töltöttem több időt, mint annak idején Jókai Mór. Talán elindulnék megint, csak hát a turisták tömege visszariaszt – mint ahogy visszariasztanak azok a neten látható fényképes beszámolók is. Még a Google-térképen is úgy beragyogja a napfény Torockót, mint a mediterrán tájakat. És a mediterrán Torockó, meg az, hogy „rántott cukkinit eszel, és amikor kinézel az ablakon, ott figyel szemben a Székelykő” – ez az élmény nem hiányzik. Ám ha arra gondolok, hogy a cukkini-evők jótékonyan éltetik a közösséget, megbocsátó vagyok. A könyvet nem a cukkiniseknek ajánlom, hanem a gondolkodó bámészkodóknak. Akkor mennék szívesen megint Torockóra, ha Tamáska Máté víziója beteljesül. „A völgybe lassított forgalmú országút vezet majd, mellette az ismét üzembe állított Aranyos völgyi kisvasút, amely Borrévről egy új szárnyvonalat is kapott Torockó és Nagyenyed felé. A kényelmes kocsikon hamar elérni Nagyenyedet és Tordát. A vasutat nem csak a kirándulók, de a helybeliek is szívesen használják iskolába vagy munkába járáshoz. Az állomásról elegáns fasorral övezett, szépen kövezett utca vezet fel a főtérre. Az utcaburkolat, akárcsak máshol a faluban, a környező hegyek köveiből készült. Az utcák lakói kalákákat alakítottak, közösen gondoskodnak a közterületek rendbetételéről. A hófehér házak előtt alacsony növényű, egynyári virágokkal teli apró kertek virulnak. Egyre több a gyerek, már játszótér is van, természetesen helyi anyagokból az egykori bányász életre emlékeztető tematikus játékokkal.”

1. A MŰHELY

1.1. TOROCKÓ, MINT FOGALOM

Torockó egykori bányavárosa és annak műemlékvédelme nem az a téma, ami első hallásra különleges felfedezéseket ígérne. Településszerkezetének társadalomtörténeti vonatkozásait ifj. Kós Károly (2010) tisztázta, építészetről Furu Árpád jelentetett meg több tanulmányt (pl. 2006, 2011, 2010).¹ A titkokkal teli Erdélyben az ember százával találna új helyszíneket, ha a helyi építészeti értékekről szeretne írni. Ne is menjünk messzire, rögtön ott van Abrudbánya, Zalatna vagy Verespatak tizenkilencedik század végén megakadt bányavárosi fejlődése. S noha a szocialista iparosítás durván átírta a táj arculatát, a forradalom utáni összeomlás a korábbiaknál is bizarrabb jelenségeket produkált. Vagy említhetnénk a szintén bányász hagyományokkal rendelkező valamikori Krassó-Szörény vármegyét, amely olyannyira fehér foltta vált, hogy a helyesírás-ellenőrző programba is elfelejtették felvenni a nevét. Pedig olyan városok vannak erre felé, mint Lugos vagy Resicabánya.² A szűk völgyekben pedig számtalan, kutatásra érdemes városias falu és falusias város bújik meg, amelyekbe nem szokás „csak úgy elvetődni”, és ahol az idegen érkezéséről már akkor is tudnak a helybeliek, mikor a bekötőútra bekanyarodik.³ Dél-Erdélynek ez a csücske az építészeti örökség tekintetében még valóságos *terra incognita*.

Ezzel szemben Torockó épített öröksége nyitott könyv, gondolhatnánk, ráadásul fenntartása is rendezett. A budapesti V. kerületi önkormányzat támogatásával a kolozsvári Transylvania Trust Alapítvány jó húsz éve dolgozik a falu műemléki megújításán (Furu 2006). Az eredmények önmagukért beszélnek, de akit fárasztana a helyszínre utazás, az kiadványok és internetes adatbázisok segítségével virtuálisan is tájékozódhat. Mint ahogyan manapság szinte mindenki tájékozódik is, hiszen a torockói értékvédelem kimondva vagy kimondatlanul, de mérce mindenki számára, aki a falusi települések örökségével foglalkozik. Torockó e tekintetben Erdély Hollókője, viszonyítási pont. Másrészt Hollókővel ellentétben Torockón egy merőben más korszakban és teljesen eltérő módszerrel indult el az értékvédő munka. Míg a szocialista évtizedek iparosítási hullámában

¹ Áttekintő bibliográfiákat közöl: Keszeg 1998, 2001, illetve Jakab é. n.

² A 19–20. századi bányász kolóniákról lásd Paládi-Kovács 2007.

³ Részben már a megyén kívül fekszenek: Berzászka, Bogsán, Csiklova, Dognácska, Tiszafa Facsád, Ferencfalva, Herkulesfürdő, Mehádia, Moldova, Nadrág, Nándorhegy, Oravica, Szászka, Stájerlak-Anina. (Cs. Sebestyén 1944: 12, 25)

felfedezett palóc faluban a házakat közösségi célra megvásárolták, létrehozva ezzel egy interaktív múzeumi területet, Torockón az 1990-es években a lakók közvetlen támogatásával, sőt aktív együttműködésével számolva dolgozták ki a megőrzési terveket (Dobosyné Antal–Kovács 2013). Hollókő kontra Torockó, két helyszín, amely módszerként is bevonult a műemléki diskurzusba. Torockó önmagán túlmutató fogalom, ha a házak megújításához nyújtott anyagi ösztönzőkről, a szellemi örökség és az épített környezet közötti kapcsolatról vagy éppen a gyorsan kiépülő falusi turizmusról esik szó.

Jómagam tíz éven át igyekeztem megérteni, miként vélekednek a falusi emberek saját épített örökségükről (lásd: Tamáska 2011). Tudatosan kerültem a klasszikus témákat, a nagynevű műemléki falvakat.⁴ Ez azonban azzal az eredménnyel járt, hogy a terep kínálta feladatok mentén kénytelen voltam újra és újra elkanyarodni olyan témák felé, mint a falusi népi lakóház modernizációjának kérdése vagy a népies modern tervezési gyakorlat (Tamáska 2011, 2013). Az általam vizsgált falvak között még a jegyzett településképpel rendelkező Sukorón is csupán alárendelt szerepe volt a műemlékvédelemnek. Előbb eszközként jelent meg a hatvanas-hetvenes évek turisztikai fejlesztéspolitikájában, majd a rendszerváltás után a szuburbanizációs mozgások karolták fel. Torockón azonban a műemlékvédelem maga lépett fel településfejlesztőként.⁵

Volt egy másik nagyon fontos érv, ami Torockó kutatása mellett szólt. Mivel az értékvédelmi program 1996-ban indult, az örökségi átalakulás új jelenségnek tekinthető, amely a szemünk előtt zajlott, illetve zajlik mind a mai napig. A szűk két évtized azonban ahhoz elegendően hosszú volt, hogy a műemléki elvek és a helyi társadalom kultúrájának keverékéből egy új értékrend körvonalazódjon, amit a helyi szóhasználatra is utalva „régiség normának” neveztem el.

Végül a Torockó kapcsán ugyancsak gyakran előkerülő identitás kérdésköre vezetett el egy újabb témához, a legtágabban vett irodalomhoz, mint egy olyan nyelvi közeghez, amely meghatározza, mit és hogyan lás-

⁴ Korábbi kutatási helyszínek voltak: Nagykarcsony, Sukoró, Szendrő és Tiszafüred Magyarországon, Kistoronya, Nagytoronya és Csécs Szlovákiában. Ezeken a településeken a torockói terepmunkához igen hasonló módon dolgoztam 2004–2010 között.

⁵ A jelenség természetesen nem egyedi. Említhetnénk például Závodot, Terényt vagy a Káli-medencét, mint olyan, nehéz helyzetű kistelepüléseket és térségeket, ahol a műemlékvédelem településfejlesztési kezdeményezőként lépett a színre. (Szász 2010, Fay 2011, Kerner 2010)

sunk a műemléki térben.⁶ Ezt az identitásépítési folyamatot neveztem el Torockó-mítosznak, amelyben keveredik tény és fikció, érzelem és racionalitás, ám hatása minduntalan kézzel fogható az építészeti formákban.

„Ahogy a hétköznapi mesélés az idő káoszát, az épített terek a térbeli káoszt rendezik. Mióta ember az ember, tértörténetekbe rendezi maga körül a világot, hogy értelmet adjon annak, ahogy él. Ez a térbeli narrációnk.” (Ekler 2014 o. n.)

Ahogy a Torockó-mítosz a bányaváros történetének meséje, úgy a műemléki tér ugyanennek a történetnek a térbe öntött változata. A mítosz nélkül a 19. század végének hanyatló bányavárosa aligha produkált volna népművészi virágkort. Nem csak arról van szó, hogy Jókai Mór közbenjárására országos gyűjtőakciót szerveztek az 1870-es tűzvész utáni újjáépítéshez (Jókai 1887). Ennél talán fontosabb, hogy az újjáépítés a mítosz lefektette identitások mentén zajlott. Az utóbb hamisnak bizonyuló német eredettudathoz alkalmazkodva a 19. század végén a házak szászos formákat vettek fel, akárcsak a viseletek és az egész torockói tárgyi kultúra.

„A más népcsoportokkal való együttélésből eredő átvételnek jó példáját nyújtják azok az öltözetdarabok, amelyek eredetileg a magyar nemesi viselet tartozékai voltak, de szász közvetítéssel honosodtak meg a torockói női viseletben. Ilyennek tekinthetjük a női palástot, amelyet adatközlőink állítása szerint a torockóiak a kőhalmi szászoktól készen vásároltak.” (Nagy J. 2010: 226)

Az épületeket szemlélve a szászok nemcsak a viseletben, de az építészetben is példaként szolgáltak.⁷ Az etnikai eredettudat messze nem az egyetlen térben elbeszélte történelmi mítosz. A mítosz köszön vissza a táj és a település szerkezetében, így a sziklás hegyekben, az elhagyott bányászházakban, a vasváltó pincékben. A műemléki változások az elmúlt két évtizedben regisztráltak és új nyelvi kontextusba helyezték Torockó településtáji értékeit. Így lett a teraszos művelésű hegyoldalakból évszakonként új színekbe öltöző természeti háttér, a főtérből világörökségi szintű emlékezhely, a széteső bányászházakból múzeum. Közben pedig átalakulóban van Torockó maga is. Egyrészt megnöttek a szociális különbségek, másrészt megváltoztak a házak funkciói. Egyre több lakóház válik teljesen vagy részben panzióvá,

⁶ Az építészetnek van egy saját nyelvi diskurzusa, amelyet maga hoz létre, hogy alkotásairól beszéljen. Szigorúan véve csak ezt tekinthetjük építészeti szövegnek (Kuroczyński 2011: 39). Hatásukat tekintve azonban a szépirodalmi és ismeretterjesztő szövegek építészeti, táji leírásai sok esetben meghatározóbbak, ezért a szociográfia szemszögéből minden építészeti szövegnek tekinthető, ami a települést ábrázolja.

⁷ Persze nem a torockóiak az egyetlenek, akik a 19. században a szászok házait tekintették mintának, ám ennek a kérdésnek a tárgyalása messzire vezetne az eredeti témától. (Furu 2015)

ezzel párhuzamosan pedig megjelent a vélemény, miszerint jobb a turizmus központjának számító főtértől távolabb költözni. A főter attrakciója elől a helybeliek visszahúzódnak a patakparton túlra, a Kővár utcába, vagy fel a Fenyvesdombra, ahová csak az elhivatottabb látogatók kapaszkodnak fel. Az erősödő turizmus pedig visszahat a műemlékvédelemre, ha másként nem is, legalább úgy, hogy függetleníti magát annak szabályaitól.

Torockó bizonyos értelemben ma is bányaváros, csak éppen nem vasat, hanem múltat bányásznak benne. Így például a régi homlokzatokat szó szerint kellett előbányászni a rájuk hordott újabb vakolatrétegek alól. A vagyonosodás és a társadalmi különbségek látványos növekedése pedig egy gyorsan felfutó bányásztelep viszonyait juttatja eszünkbe. Mindez ugyanúgy a Torockó fogalom része, mint a felújított fehér házak, a rendbe hozott gerendafalak és kapuk vagy a látvány kiváltotta ámulat, amelytől lehetetlen, de talán nem is érdemes függetleníteni magunkat.

Zavarba ejtően sok téma és szempont, amely minduntalan átlépi a tudományterületek határait. Ez Torockó igazi kihívása. Miként lehet egyszerre írni a történelemről, az irodalomról, a településszerkezetről, az építészetről és a műemlékvédelemről úgy, hogy közben megmaradjon a szöveg egysége is? A szociográfia alkalmasnak tűnt erre a feladatra.⁸ Nem volt könnyű választás, hiszen rengeteg kockázattal jár, ha egy intézményhálózat nélküli és ezért a tudományterületek között kénytelenül lavírozó hagyományhoz fordulunk:

„Szociográfusi nemzedék tulajdonképpen nincs. Kikből is szerveződne? (...) Hiszen szociográfusi állás nem létezik.” (Berkovits 1981: 351)

Igaz volt ez már a nyolcvanas évek legelejére is, mikor pedig a műfaj szinte virágkorát élte. A helyzet manapság sokkal rosszabb. Az intézményesült szociológia és antropológia mellett a szociográfia létjogosultsága alapjaiban megkérdőjeleződött. Hiszen, ha van akadémiailag elfogadott tudományterület a társadalmi folyamatok leírására, miért lenne szükség az identitásában bizonytalan, műfajában, nyelvezetében is heterogén szociográfiára? Ha pedig a műemléki tér több szempontú, szociológiailag és építészetileg is releváns leírására teszünk kísérletet, miért ne tehetnénk ezt meg az interdiszciplinaritás bejáratott keretein belül?

⁸ Voltaképpen minden problémaorientált, illetve gyakorlatra reflektáló társadalomtudományos vizsgálat hasonló kihívással néz szembe. A posztmodern dekonstrukciós elméletek ezért elvetik a tudománynak azon felfogását, amely a diszciplínák közötti merrev határokból indul ki és a belső tudáskészlet kizárólagos használatát teszi meg a minőség egyedüli mércéjévé. (Sárkány 2014: 129)

„Az interdiszciplinaritás egyes tudományokban oly mértékben magától értődő, hogy senki sem beszél róla (csak éppen csinálja...). Így pl. a Szt. László-legendákat ábrázoló freskókkal a művészettörténész természetesen nem foglalkozhat a legendák szövegének tanulmányozása nélkül.” (Csanádi 2010: 1)⁹

Tulajdonképpen megtehettem volna, hogy nem szociográfiát, hanem építészociológiát írok. A munkám kezdetén még ez is volt a célom. Am idővel rá kellett jönnöm, hogy Torockó még egy interdiszciplináris szöveg kereteit is túlfeszíti. Egyedül a rugalmas értelmezést biztosító szociográfia volt az, amely kellően nyitott volt a témákra, a módszerekre és a szövegformákra. Ugyanakkor a szociográfia fogódzókat is adott. Egy közel százéves hagyományhoz csatlakozhattam, amely az adatgyűjtésben éppúgy irányokat szabott, mint a feldolgozásában.

1.2. A SZOCIOGRÁFIA MÓDSZERE

„Dokumentumszociográfiát szerettem volna írni. (...) Lehet egyáltalán mást is? Lehet, példákat sorolhatnék a (...) publicisztikus vagy lírai szociográfiára.” (Berkovits 1976: 13)

Irodalomtörténeti okokból első asszociációinkat a szociográfiáról sokkal inkább a líraiság, semmint a dokumentáció uralja. Talán nincs is még egy olyan műfaj, amely ennyire erősen kötődne egyetlen alkotáshoz, Ilyés Gyula *Puszták népe*-hez. A *Puszták népe* akár klasszikus családtörténet is lehetett volna, ha valóban az önéletrajz, és nem a társadalomrajz szervezné a fejezeteket. A személyes emlékek azonban részei egy nagyobb társadalomfreskónak, amely egy isten háta mögött élő, alig látható embercsoport életmódját és értékrendjét tárja fel.

„Nem saját életemről akarok itt rajzot adni; nem érzem semmiféle olyan magaslapon magam, ahonnan a mögöttem maradt táj képét akár gyönyörködtetőnek, akár iránymutatónak mondhatnám. Egy népréteg lelkiületét szeretném ábrázolni, ez minden törekvésem.” (Illyés 1986: 36)

⁹ Az interdiszciplináris problémaköréről lásd bővebben: Witt–Rudasill 2010. A könyv tanulmányai többek között megállapítják, hogy az interdiszciplinaritást a tudományon kívüli összetett problémák hozzák létre. Mivel egy adott probléma megértésére törekszik, nem célja az egyes tudományterületek elméleti, módszertani reformja. Végso soron ilyen igény formálta a műemléki tér szociográfiáját is, amely a terepen felmerülő különböző kérdésekre keresett választ.

Illyés Gyula szociográfiája egyszeri alkotás. Nem azért, mintha nem lenne folytatása a magyar irodalomban, mint inkább azért, mert amint személyes élete és családja is csak egy van az embernek, úgy személyes szociográfiát is csak egyfélét írhat. Márai Sándor a kassai polgárságról, Böződi György (1934) és Tamási Áron (1939) a székely faluról írt. Hihetőt, mert esetükben az adatközlő és az író ugyanaz, a hitelesség szavatolója pedig az író helybeli származása.¹⁰ Az önéletrajzi szociográfiák a *Puszták népe*-nek líraiságát gondolják tovább. Néhány évtizedes szünet után a 20. század második felében második virágkorát éli a műfaj, köztük olyan szerzőkkel, mint Csoóri Sándor (1963) vagy Sütő András (1970). Ehhez a szociográfiához persze nem csak bennfentesség, hanem szépirói tudás és elhivatottság is szükséges.

„A lélekrajz, a leírás, a megjelenítés, a dialógusok, a történetek, az epikus jellegű fordulatok éppolyan természetes jegyei az irodalmi szociográfiának, mint a líraiság. E tulajdonságok egyben elhatároló vonások is: az irodalmi szociográfia ezek révén különíthető el a műfaj tudomány felé hajló ágától.” (Kiss 1990: 270)¹¹

A tudományos, vagy másképpen dokumentum szociográfiában a hitelességet nem a személy bennfentessége, hanem a kutatás módszertani következetessége adja. Ily módon jóval keskenyebb a mezsgye, amely a tudományos szociográfiát a szociológiától, antropológiától, jelenkorkutató néprajztól elválasztja, mint ami közte és az irodalmi szociográfia között található. Ami azonban mindennek ellenére mégis irodalmi hatás, hogy a szociográfia a szöveget nem az adatgyűjtés, adatfeldolgozás utáni „leíratként” kezeli, hanem magát részben szövegalkotó műfajnak tekintve, különös hangsúlyt fektet a nyelvi megformálásra.¹²

A harmincas-negyvenes évek tudományos szociográfiái még regényszerűen szerkesztett munkák voltak (Erdei 1937, Féja 1937, Szabó Z. 1938).¹³

¹⁰ Cseke Péter az erdélyi szociográfiákat bemutató kötetében a szülőföldet leíró munkákat „otthonirodalomként” összegzi. (Cseke 2008)

¹¹ Sükösd Mihály az irodalmi és a tudományos szociográfia mellett az újságíróit is megemlíti. (Sükösd 1963)

¹² Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy az elmúlt időben a szociológia is (újra) felfedezte a nyelvi megformáltság visszahatását az eredmények hitelességére, rávilágítva arra, hogy az általánosan használt, természettudományokból átemelt nyelvezet csak egy a lehetséges nyelvi elbeszélésmódok közül. Lásd: Léderer 2002. Ugyancsak érdemes utalni Hayden Whyte gondolatiára a nyelvi forma és a történeti tény közötti kapcsolatokról: „(...) a szaktudománnyá válás nemcsak a történeti kutatás sajátos tárgyának körülhatárolását jelentette, hanem azt is megszabta, »mi számít a diskurzusban a tárgy megfelelő bemutatásának.«” (Gyáni 2000: 52)

¹³ Részletes irodalomjegyzék a legfontosabb szociográfiai munkákról és azok recenziójáról: Letenyei-Őrszigethy 2012. Összefoglaló tanulmány: Őrszigethy 2012.

Az író maga beszélt a nép helyett, ő volt az, aki a tájleíró irodalmat ismerte, értette a történeti szakmunkákat, átlátta a földbérletek jogi és gazdasági hatásait, de nem volt járatlan a természetvilágban sem. Természetesen nem csak a maga tudásáról számolt be, hanem azokról is, akikkel munkája során beszélgetett, interjúzott. Ám ezeket a beszélgetéseket egy kifinomultabb írói kifejezés nyersanyagként kezelte.

„Nyelvünk behatárolja a világról való tudásunkat és végső soron magát a gondolkodásunkat is. A népiek e gondolatsort továbbfejlesztették azzal a szomorú belátással, miszerint a beszélő beszédének tárgyához (a néphez) nem alkalmas a tárgynak (tehát a népnek) a beszéde.” (Bartha 2014: 120)

A harmincas évek szociográfiai törekvéseire a szépirodalom nyomtára bélyegét (Bartha 2013: 99). A középosztálybeli, szépirodalmi eszközöket, metaforákat, indulatszavakat, nem egyszer költői jelzőket felvonultató szövegek úgy viszonyultak a terephez, mint egy eklektikus homlokzat a mögötte álló szerkezethez, amelyet díszíteni kívánt, de közben el is takarta azt. A párhuzam tovább gondolható, mert ahogyan az eklektika szalonképessé tette a nyomorult bérkaszárnnyakat az utcaképben, úgy a jól megírt szociográfia a szegénység homlokzata volt az irodalmi és rajta keresztül a középosztálybeli közbeszédben.

„A Bérkaszárnnya előtt megálltak a járókelők. Gyönyörű palota – mondták, és a kíváncsiság bevitte őket a kapu alá, meg az udvarba. (...) A cicomás épület belül dísztelen volt, szürke, homályos, sőt sivár és kopár.” (Körmendi 2002: 237)

1.3. A BESZÉLGETÉSMONTÁZS

Ahogyan az eklektikát és a belőle kinövő szecessziót az építészetben a díszek ellen lázadó, a szerkezetiséget hangsúlyozó modern építészet váltotta fel, úgy némi késéssel a „korszellemet” követve, de a szociográfiában is megfigyelhető a stílus egyszerűsödése, a tények előtérbe kerülése. Ennek az irányzatnak az emblematisz figurája Erdei Ferenc, aki visszafogott stílusával már a harmincas években is kilógott a sorból, hidat képezve a szociológiai elemzések felé (Némedi 1985: 219–238).

„1947-ben Erdei Ferenc a Futóhomok új kiadásának előszavában már arra figyelmeztetett, hogy a szociográfiának csak akkor van létjogosultsága az új körülmények között, ha írói »a megismerés minél megbízhatóbb tudományos módszereivel« elemzik a társadalom problémáit.” (Bata 1990: 1161)

A szociográfia modernizációjával párhuzamosan már nem a stílus maga, hanem az írásmű szerkezete és az alkotás folyamatának a bemutatása került a középpontba. Az 1970-ben újraindult Magyarország felfedezése sorozat köteteit szemlélve látható igazán, milyen messze került a tudományos szociográfia Illyés Gyula lírai hangvételétől. A második nemzedék számára a terep, a terepen mozgó kutató sokszor esetlen helyzetértékelése, a hosszú monológok és beszélgetések nem takargatni való adatgyűjtések, hanem maguk is a szöveg részei. Stílussá érik a jegyzőkönyv, a terepnapló és a széljegyzet. Természetesen irodalmi hatás ez is, hiszen ezekben az évtizedekben már az írók sem kívánnak mindentudó mesemondók lenni, kilépnek az elbeszélő klasszikus szerepéből, kiszólnak az olvasónak, jegyzeteket hagynak a szövegben, úgy tesznek – néha nem csak tesznek –, mintha regényük epikai íve az írás pillanatában formálódna, semmi sem előre eldöntött, végleges és visszavonhatatlan. A valóság szétesik, a megismerés, a tény bizonytalanná válik (Bókay 1997: 337).

A tudat, hogy a valóság a maga egyértelműségében fel nem fogható és le nem írható, serkentően hatott a szociográfia műfaji sokszínűségére. A regényszerű, tudományos és esszé jellegű munkák mellett más, nyersebb feldolgozási formák is megjelenhettek, mint az interjú, a riport vagy a beszélgetés- és dokumentummontázs.

„Uram, nincs itt az embereknek történeti tudata. (...) Nincs még egy hely Magyarországon, ahol ekkora lokálpatriotizmus dühöngene. (...) Mintha csak a múltjából akarna megélni. (...) Melyiküknek higgyek? Vagy mindkettőjüknek igaza lehet.” (Tüskés 1975: 165)

„Csak az a szociográfia lehet azonban feltáró, amely formai szempontból is öntörvényű alkotás: magán viseli annak a tudatformának a bélyegét, amellyel megismerte témáját, a részjelenségeket, amellyel a valóság egészét felfogja, s amely módszereit irányítja.” (Berkovits 1976: 358)

Legelsősorban a beszélgetés- és dokumentummontázsban rejlő szakmai kihívás volt az, ami arra készítetett, hogy a Torockón felgyűjtött anyagot nem szociológiai tanulmányként, hanem szociográfiaként írjam meg. Mikor 2008 őszén, 2009 tavaszán a terepet jártam, elsősorban szociológusként mozogtam, interjúztam, kérdőíveztem, terepnaplót vezettem. Ez később a feldolgozásra is hatással lett, ezért mondhatom, hogy a beszélgetés-montázs végső soron nem más, mint egy kutatómunka dokumentációjának szociográfiai eszközökkel történő feldolgozása. A moderátor egy lazán megfogalmazott elméleti felvetés volt a műemléki térről, amely a tereppel folytatott párbeszédben csiszolódott.

„Rögtön az első adatok beérkezése után elkezdődik az adatelemzés, kódolás, aminek a célja a releváns és fontos, a kutatás további irányát is megszabó fogalmak és a hasonló fogalmakból álló, elvontabb szintet képviselő kategóriák beazonosítása, valamint ezen kategóriák tulajdonságainak rögzítése.” (Kucsera 2008: 97)¹⁴

A beszélgetés-dokumentum montázs annyiban más, mint egy szociológiai munka, hogy benne az elmélet és az empiria, az olvasott és a hallott információk, a tudományos és az ismeretterjesztő irodalmak, a valóság és annak tudományos modellje nem egymás megfelelései, kiegészítői, magyarázói kívánnak lenni, hanem ugyanannak az alkotói folyamatnak és így magának a szövegnek is egyenrangú szerkezeti elemei.¹⁵ Valahogy úgy, ahogy a terepmunka és annak feldolgozása során összeállt a kutatói narratíva, egymás mellé rendelve a legkülönbözőbb információkat, az interjúkat, az elméleti fogalmakat vagy más kutatási helyszínek eredményeit.¹⁶

„A kategóriákról írt jegyzetek, »memók« (...) egyrészt arra szolgálnak, hogy a formálódó – eleinte nyers – ötletek nehogy elfelejtődjenek, másrészt ezek olyan analitikus jegyzetek, amelyek szükségesek a fogalmak tulajdonságainak a kifejtéséhez, megmagyarázásához, egymáshoz való viszonyuk feltárásához.” (Kucsera 2008: 98)

¹⁴ Kucsera Csaba a megalapozott vagy másként lehorgonyzott elmélet bemutatásakor Glaser, B. G. – Strauss, A. L.: *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research* című könyvére támaszkodott. Ennek lényege, hogy a kutató az empirikus adatgyűjtésben aktívan részt vesz, folyamatosan reagál a felgyűjtött adatokra, azokat kódolja, kategorizálja, a lehetséges témákat idővel szűkíti, a szűkített témákat pedig telíti, azaz igyekszik minden fellelhető információt megtudni.

¹⁵ Érdemes utalni rá, hogy a 20. század második felében kibontakozó posztpozitivisták történelemfelfogást is erősen foglalkoztatja a tények és a kutató közötti párbeszéd: „Mi a történelem? (...) szakadatlan kölcsönhatás a történész és a tények, soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között.” (Carr 2006: 190)

¹⁶ A kutató és a kutatott téma közötti viszony kifejezésére Paul Atkinson a kutatói narratíva fogalmat vezette be. Eleinte a tudományos szövegek függelékeként, bevezetőként vagy utószóként jelentek meg azok a személyes hangvételű írások, amelyek a munka során tapasztalt, „nem tudományos jellegű” kérdésekkel foglalkoztak, mint például hogyan lehetett, illetve nem lehetett hozzájutni bizonyos dokumentumokhoz, miként kezelték az adatközlők a terepen járó, „objektív” adatokat gyűjtő kutatót, milyen etikai, emberi dilemmák merültek fel. Lásd: Atkinson 1999.

1.4. AZ INTERJÚ ÉS A KÉRDŐÍV

A beszélgetés-montázs alapja az a huszonöt leírt interjú, amelyet 2008 novembere és 2009 áprilisa között készítettem egy lazán strukturált interjúvezetővel.¹⁷ Egyedül a témaköröket rögzítettem, illetve néhány, a beszélgetést segítő kulcskérdést. Arra kértem az embereket, hogy mutassák be nekem Torockót,¹⁸ beszéljenek az értékvédő programról, a vendéglátásról és arról, hogy milyennek látják a régi házakat. Ilyenkor „szabályos módon”, diktafonnal és jegyzetfüzettel a kezemben ültünk le beszélgetni. Az, hogy hol, önmagában beszédes információ. A legidősebbek rendszerint a nyári konyhába, a középkorúak inkább a divatosan berendezett nappalijukba invitáltak; volt, ahol az udvaron, munka mellett folyt a társalgás, de előfordult, hogy a kapunál nem jutottam tovább. Ilyenkor ott ácsorogtunk félúton egy „igazi interjú” felé, a levegőben tartott jegyzetfüzettel. A torockóiak meglepő gyakorlattal beszéltek, majdhogy nem nyilatkoztak. Nem egyszer érezni lehetett, hogy előre megformált történeteket hallok, amelyeket már előadtak más kutatóknak, vagy ha nem nekik, legalább a Torockóra érkező turistáknak. Alig-alig akadt olyan, aki az interjú szót meghallva igyekezett volna kibúvókat keresni, és még kevesebben voltak olyanok, akik végül tényleg elutasították a megszólalást. Az interjúzás során tehát hálás terepnek bizonyult Torockó.

Az interjúban résztvevőkről általánosan elmondható, hogy a legfiatalabbjuk is betöltötte a negyvenet, tízen pedig hatvan feletti nyugdíjasok voltak. Ez a korosztályi megoszlás adódott abból is, hogy Torockó előregedő falu, de abból is, hogy az aktív korúak elfoglaltságuk miatt nehezebben voltak megszólíthatók. Arra azonban törekedtem, hogy a felmerülő legfontosabb kategóriáknak legyen szakértő képviselője. Így tudatosan kerestem olyan válaszadókat, akik pártolják a programot, és olyanokat, akik ellenzik, kőműveseket, építkezőket, beköltözőket és visszaköltözőket, turisztikai vállalkozókat. Az egyes témák szakértőinek a megszólítására azért is volt szükség, mert természetesen nem minden torockói kompetens valamennyi felmerült témában. Így például egy városból vissza-

¹⁷ Az interjúkat folyamatosan készítettem, már az első, november-decemberi terepbejárások alkalmával is, majd a kérdőívezéshez kapcsolódóan februártól márciusig háromszor egy hetet töltve a faluban.

¹⁸ Torockó bemutatásának része volt a mentális térképek készítése is. Azok, akik hajlandók voltak rajzolni, felvázolták Torockót, majd az egyes részokról beszélgettünk, például hová költözne, melyik a legszebb rész, mit ajánlana megnézni stb. (16 darab térkép).

költöző, csak a nyarakat Torockón töltő nyugdíjasnak kevés információja lehet a turisztikai átalakulásokról. A legidősebbek szívesebben meséltek a régi Torockóról, a határbéli mezőgazdasági munkákról, az állatokról, mint a mai folyamatokról. Az építkezők a műemléki szabályozásokról rendelkeztek gazdag élményanyaggal, a beköltözők a torockói embereket láthatták külső szemmel.

A feldolgozás során figyelembe kellett vennem, hogy bár a térről alkotott vélemény általában nem tartozik az anonimitást igénylő érzékeny témák közé, Torockón némileg más a helyzet. Ennek oka, hogy a műemlék és a saját otthon sokszor egy és ugyanaz, így nem elvont elvekről, hanem az egyént nagyon is érintő helyzetekről beszélgettünk. Nem utolsósorban a pénzügyi támogatások és a megélénkülő turizmus okán anyagi érdekeltségek is felmerültek, így összességében jobbnak láttam, ha a feldolgozás során anonimizálom a szövegeket. Valamennyi interjút összetéve, egyetlen dokumentumként kezeltem a leiratokat, majd a témák szerint kódokat rendeltem egyes koherens szövegegységekhez. Ily módon a konkrét személytől és beszélgetési kontextustól független mondatok és gondolatsorok váltak elemi adatokká, amelyeket aztán beilleszthettem a beszélgetés-montázsba.¹⁹ A kódok a következők voltak: család, élettörténet, munka, helyi történelem, külön a bányászat emlékezete, torockói emberek, összehasonlítás más falvakkal, falukép, ház, program, turizmus. Reményeim szerint, bár a faluban mindenki mindenkit ismer, mégsem beazonosíthatóak a személyek.²⁰ Az anonimitás mellett a mondatokra lebontott és újraillesztett szövegben a helyszínen nem mindig tudatosult motívumok is jobban megfoghatóvá váltak. Egységben kezelve az interjúkat, könnyen eltűnhettek volna félmondatok, amelyeket az elbeszélő egy nagyobb történet közbevetésként fogalmazott meg. Ellenvetésként felmerülhet, hogy így módon viszont az interjúalanyok történetmesélésének az íve, tehát maga a szöveggörnyezet információja veszett el. Ez kétségtelenül igaz, de elkerülhetetlen adatvesztéssel jelentett egy olyan munkában, amelynek lényege nem a puszta dokumentáció, hanem dokumentumok sajátos párbeszédbe állítása volt.

Az interjúrészleteket nem csak egymással, hanem a kérdőíves felméréssel nyert adatokkal is párbeszédbe helyeztem. A kérdőív szerkezete

¹⁹ Az interjúk idézeteit szó szerint emeltem be a szövegbe. Csak akkor változtattam, ha a mondat értelmetlen lett volna, például az előző mondatban elhangzó alanyt beillesztettem, vagy ha direkt kérdésre adott felelet volt, a kérdést is beírtam.

²⁰ Az anonimitás érdekében az interjút adó személyekről fényképet sem készítettem.

már a felmérés előtt készen volt, mivel azt magyarországi és szlovákiai helyszíneken évek óta használtam (Tamáska 2011: 35).²¹

„Ha jól végeztük a kvalitatív szakaszt, akkor a kérdőívvel már csak néhány kérdésre kell választ kapnunk. (...) Egyszerűen csak azt akarjuk megtudni, hogy melyik vélemény képviselői vannak többségben.” (Letenyei 2006: 138)

Alapvetően három kérdésre voltam kíváncsi. Az első szociológiai jellegű, és az interjúkban megismert főbb jelenségekre koncentrált, az elöregedés mértékére, a foglalkozási struktúra átalakulására, a helyi identitás néhány alapvonására (például vendégszeretőnek tartják-e magukat a torockóiak). A második általános műemléki vélekedéseket térképezett fel azzal kapcsolatban, vajon a régi házak mely előnyeivel és hátrányaival ért egyet a helyi közösség. Végül a harmadik, legrészletesebben felvett blokkban fényképek alapján kellett mérlegelni a különböző háztípusokat. Főként torockói példákat lehetett értékelni, de volt néhány helyfüggetlen példa is. Ez a kérdéssor volt hivatott megválaszolni, vajon a régi torockói házaknak milyen a presztízse egymáshoz és a divatosabb, mai épülettípusokhoz képest. Az épületek első csoportja a helyi történeti háztípusokat reprezentálja, úgymint a főtéri házat, a népi lakóházat és a városiasodó típust. A második csoport a történeti épületek modernizációját jeleníti meg: a csíkos vakolást, a toldást (Torockószentgyörgy), a teljesen új alapokon álló manzárdtetős kockaházat és napjaink hőszigeteléssel ellátott felújítását. Végül a tűzépbarokk²² ház egy általában divatosnak tekinthető, építészeti nem túl értékes családi házat jelenít meg.

A válaszok hitelessége jórészt a mintavétel függvénye. Helyi lakossági regisztert nem sikerült szerezni, ezért a polgármesteri hivatal telekkönyvei alapján dolgoztam. A kapott minta tehát nem a lakosságra, hanem a házakra reprezentatív. Ennek volt előnye is, mivel így módon elvileg több ingatlant, illetve annak tulajdonosát sikerült bevonni a felmérésbe, hiszen az egyfős háztartások ugyanolyan eséllyel szerepeltek, mint a nagyobbak. Másrészt a címek mellett szerepelt az ingatlanok építési ideje is, ami további értékes adatbázist jelentett. A mintavételi keret tehát egybeesett a torockói házak számával, ami kerekén háromszázhusz. Ebből számítógépes véletlen

²¹ A kérdőívekbe helyszínenként kisebb-nagyobb módosítások is bekerültek. Így például Torockón értelemszerűen új kérdéskörként került be az értékvédő program, illetve a helyi, nemzetiségi és etnikai identitás. Úgyszintén a helyszínhez alkalmazkodnak a véleményezett konkrét épületek.

²² A tűzépbarokk ház megnevezés 1990 előtt keletkezett, ma már inkább raktárház barokkot mondhatnánk. Mindkettő sajátossága, hogy előre gyártott építészeti elemekből áll össze, aránytalan, túlzásfolt, az utcaképben pedig szélsőségesen individuális.

szám generátor segítségével került kiválasztásra száz ingatlan, illetve annak tulajdonosa, akiket a helyi származású egyetemista kérdezőbiztosok személyesen kerestek fel. A helyi kérdezőbiztosoknak köszönhetően a válaszmegtagadás néhány százalék volt csupán, az azonban előfordult, hogy nem a háztulajdonos, hanem annak felesége, férje stb. válaszolt. Úgyszintén problémát jelentett a telekkönyvi adatok pontatlansága, illetve a hivatalosan a házban lakók és a ténylegesen ott élők közötti eltérés. Így összesen az első száz címből csupán 68 kitöltött adatlap gyűlt össze.

Az adatlapok gyors összesítése az idősök rendkívül magas arányát mutatta. Noha Torockó előregedő falu, feltételezhető volt, hogy a mintavétel az idősök felé torzított. Ennek oka, hogy a többgenerációs háztartásoknál a tulajdoni lapon jellemzően az idősebbek szerepelnek, illetve, hogy a távol lévők között a fiatal és középgenerációk vannak túlsúlyban. A mintát fiatalítandó, a pótcímek kiválogatásánál kvótás torzítást alkalmaztam. Ez azt jelentette, hogy a második körben kapott száz cím közül csak azokat vettem figyelembe, ahol fiatal vagy középkorú is élt. A kérdezőbiztosok őket keresték fel, még akkor is, ha nem ők voltak a háztulajdonosok. A minta fiatalítása annál is inkább fontos volt, mert így lehetett elérni azokat, akik életkorukból kifolyólag a közeljövőben építkezni, felújítani fognak.

„Most hárman örökölték, ki építkezne, mindenki öreg már.” (Interjú)

„Mi már nem építkezünk. A gyerekek meglátják, mi legyen a házzal, a leány Kolozsváron van, a fiú Enyeden a gyárban, ha még van ugyan munkája.” (Interjú)

Az így összeállt 100 fős minta reprezentativitását csak a részletes statisztikai adatokhoz mérten lehetne megállapítani, azok azonban nem álltak rendelkezésemre. Ezért csupán ránézésre mondható el, hogy a férfiak-nők 57–43 százalékos megoszlása kiegyenlítettnek tűnik, mint ahogyan a nyugdíjasok 48 százalékos aránya sem nevezhető túlságosan magasnak. A nemzetiség kapcsán elmondható, hogy a válaszadók 92 százaléka magyar nemzetiségű és anyanyelvű. Általában is elmondható, hogy a minta nagysága a teljes lakossághoz képest (458 fő, Varga E. 2007, 2002-es adat) kifejezetten magas, ami eleve csökkenti a mintavételi torzításokat.

Előjáróban még ide kívánczik néhány alapmegoszlás. Eszerint az általános iskolát végzettek (36%), a szakmunkások (27%), az érettségizettek (30%) és a felsőfokú végzettségűek (7%) megoszlását tekintve leginkább az utolsó adat érdemel figyelmet. Az egyetemet végzettek markáns jelenléte egy változóban lévő, felfelé törekvő mozgást sejtet. Úgyszintén erre utalhat, hogy jólétüket a torockóiak a középeseinél valamivel jobbnak ítélték. A hétfokú skálán 44% a négyest, 20% az ötöst jelölte be. Valószínű, hogy itt az emberek a környék átlagához mérték magukat.

tűzépbarokk (Magyarország)

manzárdo

fehér ház

zöld csíkos

toldott fehér ház (Torockószentgyörgy)

népi lakóház

városiasodó

napjaink jellegzetes háza

1. ábra. A kérdőív harmadik blokkjában értékelt házak

ÁLTALÁNOS JELENSÉGEK: ELSŐ KÉRDÉSBLOKK

Szeret itt élni? (Igen – Nem)

Ha tehetné, elköltözne-e? (Igen – Nem)

Ön szerint jellemző-e a torockói emberekre?

(1-10 osztályozva):

vallásosság, németes precizitás, munkabírás, szorgalom, irigység, műveltség, szabadságszeretet, magyar nemzeti érzelmek, vendégszeretet, vállalkozói szellem, régi házak szeretete, szegénység

Az Ön háza kap-e támogatást?

(Igen – Nem – Régebben kapott, de kilépett a programból)

Milyen javításokat tudott elvégezni az elmúlt 15 évben?

Milyen javításokat, bővítéseket tervez a közeljövőben?

Mikor épült a háza?

Mi a legmagasabb iskolai végzettsége?

Neme?

Születési éve

Hol töltötte gyerekkorát?

Mióta él Torockón?

Mi a jelenlegi foglalkozása?

Ha nem dolgozik, mi volt a foglalkozása?

Ha nem helyben dolgozik, hova jár munkába?

Helyezze el önmagát 1-7 között, ahol 1 a nagyon szegényeket, 7 a nagyon gazdagokat jelöli

Milyen nemzetiségűnek vallja magát?

Mi az anyanyelve?

MÁSODIK KÉRDÉSBLOKK: ÁLTALÁNOS MÜEMLÉKI ATTITÜDÖK

Kérem jelölje, hogy egyetért-e az alábbiakkal!

(Igen – Nem)

- Torockó a legszebb erdélyi falu.
- Torockó jövője a turizmus.
- Elég lenne a piacteret réginek meghagyni, máshol engedni kellene az új házak építését.
- A turisták elsősorban a hegy miatt jönnek.
- A régi házakat el kell bontani, hogy jó minőségű szállásokat lehessen kialakítani.
- A régiség miatt a házak utca felőli oldalát meg kellene ugyan hagyni, de belül maivá kell alakítani azokat.
- Túl sok a fehér szín a faluban, jobb lenne, ha színesebb lenne.
- A régi ablakok helyett új thermoplasz ablakok kellenének.
- A fa kapuk szépek ugyan, de inkább korszerű anyagokból kellene építkezni.
- Torockó jövője miatt alapvetően fontos a régi házak megőrzése.
- A szegényebb falvakban több a régi épület.
- A régi házban lakók rendszerint szegény emberek.
- Egy korszerűen felújított öreg épület mutatósabb, mint egy teljesen új, modern ház.
- A ház, akárcsak az öltözet, árulkodik a tulajdonosról.
- Lehetőség szerint a legmodernebb, divatos ház megépítésére kell törekedni, függetlenül Torockó adottságaitól.
- A háznak a műszaki állapota a döntő, a külső megjelenése másodlagos kérdés.

Ön szerint milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal jár, ha valakinek régi (száz, kétszáz éves) háza van? (Igen – Nem)

- A régi házat drágább rendben tartani, felújítani.
- A régi házat nehezebb eladni, mint egy 30-50 éves házat.
- A régi háznál a hatóság sok mindenbe beleszól, de nem ad támogatást.
- A régi ház nehezen komfortosítható, nehezen korszerűsíthető.
- A régi házat megbámulják az arra járók.
- A régi ház nem bontható le.
- A régi ház emlékeztet a régi időkre, a történelemre
- A régi ház jobban eladható.
- A régi házhoz támogatást lehet kapni a felújításra
- A régi házban kellemesebb lakni.
- A régi házak környékén általában szebbek az utcák, terek.
- A régi házra büszkéek lehetünk, mert a kirándulók szépnek tartják.
- A régi házra büszkéek lehetünk, mert a szomszédok megbecsülik a tulajdonost, aki egy régi épületet rendben tart.

Ön szerint melyik falu hasonlít leginkább Torockóra?

Meg lehet-e mondani egy régi házról, hogy magyar, román, cigány stb. volt-e az építő? (Igen – Nem)

Ön szerint meg lehet-e mondani ránézésre egy házról, hogy románok – magyarok – magyarországiak – cigányok laknak benne? (Igen – Nem)

HARMADIK KÉRDÉSBLOKK: HÁZAK MEGÍTÉLÉSE

A táblán látható épületek közül Ön melyiket tartja (többet is megjelölhet):
szépnek – gazdagnak – szegénynek – torockóinak – erdélyinek – magyarországiaknak – újnak – jobbaknak.

Melyiknek örülne, ha sok lenne a faluban?

Az Ön háza melyikre hasonlít? (ha egyikre sem, akkor milyen házban lakik?)

Melyik házban lakna legszívesebben?

Az első négy épületet kora?

Egyenként értékelje azokat alábbi szempontok szerint (1-10 tízest adjon, ha nagyon egyetért valamivel):

jó benne lakni – szép – hagyományos – díszes az utcának – célszerű – nagy – gazdag – családias – öregek.

2. ábra. A kérdésblokkok áttekintése

1.5. TEREPEBJÁRÁS – TEREPLEÍRÁS

„A társadalomtudományi módszertani kézikönyvekben gyakran az áll, (...) hogy a kutatói beavatkozással létrehozott beszédhelyzet esetleges torzításai kiszűrhetők.” (Németh 2013: 52)²³

Szociográfiai módszertani kézikönyvek ugyan nincsenek, de a gyakorlatot szemlélve a szerzők mindazt, amit ők látnak és tapasztalnak, nem vagy alig igyekeznek torzításmentessé tenni. Elfogadják, sőt építenek rá, hogy mindaz, amit a terepen látnak és hallanak, egy adatgyűjtési helyzetnek a szüleménye csupán, egy mesterséges helyzeté, ahol adottak a szerepek, a megfigyelté és megfigyelőé, a kérdezetté és a kérdezőé, s ahol a környezet éppúgy része a beszélgetésnek, mint maguk a szavak. Ebben nagy segítségükre van, hogy a szociográfustól hagyományosan senki sem várja el, hogy „objektív” mérőeszközként viselkedjen a terepen.

„Ebben a munkában a természetes emberi viselkedés az az aranyfedezet, amire aztán bátran (vagy majdnem bátran) lehet építkezni: (...) úgy kell (...) kialakítani az adott témával szembeni álláspontomat, (...) hogy hasonlítsak. Hozzájuk? Magamra.” (Kunszabó 1972: 21)

„A nekem kinyitott résen előzékenyen betagozódok a sorba. (...) Próbálok úgy viselkedni, ahogyan én is elvárnám egy idegentől, ha vonatról szállva együtt tartana velem saját falum közepe felé.” (Kunszabó 1972: 21)

A torockói terepebjárást nagyban könnyítette az általános turistaszerep, amelyet fényképezőgéppel a kezemben akarva-akaratlanul magamra öltöttem. Torockón már nem szokás meglepődni azon – vagy legalábbis nem illik szóvá tenni –, ha idegen emberek a házakat fotózzák. A ház, az udvar, a sétáló helybeli emberek mind részei egy nagy turistaattrakciónak, amelyben szabad a mozgás, mintha egy nagyváros sétálóutcáján lennénk. Nehéz volt megtalálni a határt, ahol a terep turistahelyből faluba vált, de egyértelmű a tendencia, hogy a település szélei felé közeledve az utóbbi erősödött. A még mindig falusias Torockó ott kezdődött, ahol a fényképezés gyanússá vált, főként, miután nem csak a szokványos látnivalókra fókuszáltam, hanem az élet és az építkezés hétköznapi megnyilvánulásaira, a „nem műemlék” házakra is. Más falvakkal összehasonlítva ritkábban

²³ A teljes képhez hozzátartozik, hogy az antropológia és a néprajztudomány régebb óta, a szociológia az elmúlt egy-két évtizedben már központi módszertani kérdésként kezeli a kutatói habitust, a személyes érintettséget, a terep és a kutató interakcióját. (Berki 2013, N. Kovács 1999, Fél 1991)

ugyan, de a mellékutcákban már számíthattam rá, hogy visszafogott barátságossággal érdeklődnek kíváncsiságom okáról, de legfőképpen arról, van-e már szállásom. Gyakorlatias kérdés, ami jellemző a torockóikra, de egyben alkalmat adott némi beszélgetésre is.

A terepbejárásnak azonban nem a beszélgetés a lényege, hanem a megfigyelés. A megfigyelésnek két egymással ellentétes tudást, illetve készséget kell összehangolnia. Az első nyitottságot és a preconcepciók állandó felülbírálatát követeli meg. A másik előzetes tudást feltételez, hiszen a településkép történeti és térbeli események rögzített formája, de csak azok számára olvasható, akik előzetes tudással rendelkeznek kialakulásának elveiről.²⁴ Az előzetes tudás ez esetben azt jelenti, hogy a jelenségek pusztá észrevételéhez is szükségünk van preconcepciókra. Példának okáért a nyári konyha vagy a tisztaszoba összetett építészeti-társadalmi jelenség együttest takar, amely összefüggésbe hozható egy nagyobb ívű polgárosodási folyamattal. A megfigyelés során tehát a nyári konyhára rááll az ember szeme, még a hiány is üzenet értékű. Az olyan szociológiai fogalmak, mint a mintakövetés, a presztízs, a rétegzettség vagy a nemzedékváltás beleíródnak a térbe és a megfigyelő tudatában elválaszthatatlan egységbe forrnak.²⁵

„A szociológiai jelenségekről aligha tudunk a hozzájuk tartozó építészet nélkül gondolkodni. Régmúlt történeti idők jobbra a ránk hagyott építészetük révén szólnak hozzánk, de így van ez távoli kultúrák esetében is.” (Delitz 2009: 76 – saját fordítás T. M.)

A szociográfiai megfigyelés kezdettől fogva tudatában volt a térbeliség kitüntetett szerepének. A tájkép a szociográfiai szövegek szerves, már-már módszertanilag kodifikált részét képezi. Nem festők tájképe ez, amely a színek, fények és formák kellemes esztétikai összjátékára figyel, hanem a település- és társadalomföldrajzé, amelyben ember és természet kölcsönhatása áll a középpontban. A látványt értelmezni lehet, hiszen rajta semmi sem véletlen, minden elem utal egy vagy több társadalmi mozgatórugóra. A föld összenő a rajta élővel, visszahat az őt megmunkáló ember életszínvonalára.

„E kettényílt főúttól jobbra és balra kurta, itt-ott kanyargós utcák indulnak, majd váratlanul elenyésznek a falut körülölelő pusztában. A mellékutcák néhol fog-

²⁴ Minderről részletesen: Tamáska 2009: 89.

²⁵ Társadalom és annak térbelisége többféle fogalommal is leírható. Így például Simmel a társadalmi jelenségek és a tér kölcsönhatásáról, Émile Durkheim morfológiai tényekről, Hajnal István objektivációról és formaképződésről ír. (Tamáska 2011: 11–15.)

híjasak, a közöket gondozott kiskertek és elvadult gyeppek töltik ki. A pusztá zabolátlan szelei, forróságai könnyedén beférkőznek a házak közé.” (Őrszigethy 1995: 16)

„Ez már igazi homok, amelyet nagy erőfeszítéssel lehetett termővé tenni, s ha azzá lett, ritkán hozott többet, mint a feketesi termés felét. (...) Értéktelenebb lévén, nagyobb gazdacsaládok könnyebben túladtak rajta. (...) A Hangács így részben kisparaszti tanyásgazdaságok körzete lett.” (Márkus I. 1979: 9)

„Élet s halál képei és látomásai tusakodnak ezen a tájon s könyvünk közelebbi céljai: a tájnak s a tájhoz kötött emberi tusakodásnak az ábrázolása.” (Féja 1937: 8)

A szociográfiai munkákban a táj és a település leírása rendszerint a szöveg elejére kerül, alaposan kidolgozott színpadképként, de mégiscsak háttérként a fő téma, a társadalom leírása mögött. A műemléki tér értelmezése megfordítja a színpad és a cselekmény viszonyát, pontosabban a színpadot a cselekmény részeként kezeli. Magától értetődő, hogy egy műemléki vizsgálatban a ház formája nem csak utalás a benne élők társadalmi státuszára, hanem önmaga is a vizsgálat tárgya. Az építészeti szociográfia a településképi karaktervizsgálatokkal mutat rokonságot: figyel a formák harmóniájára, a külső és belső városképekre, az épületek között és az épületeken belüli idősíkok kereszteződéseire, a látványbeli átfedésekre (Meggyesi 2009: 59). Annnyiban azonban megmarad a szociográfia hagyományánál, hogy a táj és település nem önmagában érdekes, hanem a társadalmi problémák metaforájaként. Vannak könnyen megfejthető képek, így a kettős vágányú vasút a modernizáció kifejezője, a templom és a csendőrlaktanya a társadalomirányítás, a parkkal övezett kastély a kései feudalizmusé, a cselédház egy elnyomott osztályé, az ültetvény a kapitalizálódó mezőgazdaságé.

„A magyar vidéken a templom és a csendőrlaktanya felépítése jelzi a kultúra kezdetét.” (Féja 1937: 131)

„Ez a spárgatelep, ahol a nyugat-európai fajták homoki meghonosításával próbálkoztak, egyik jele volt a gyár kísérletező érdekének.” (Márkus I. 1979: 11)

Vannak emlékhordozó elemek is, mint például az elhagyott hortobágyi rizstelepek, amelyek az ötvenes évekbeli kitelepítő táborok tanútevői (Tamáska 2014: 353). Végül vannak a tájhoz csak lazán kapcsolódó metaforák is. Talán ezek a legszebbek, de egyben az építészeti karakter felől közelítve a legsérülékenyebbek is, hiszen bennük már nem a látvány, hanem a szövegszövés logikája érvényesül.

„E táj ideje az este. A palócok vidéke (...) azokban az évszakokban és órákban mutatja meg magát, mikor lágyak lesznek a színek és elmosódtak a határvonalak. (...) hogy éppen ezek mutatják igazi képében a tájat, talán azért van, mert a táj maga is átmeneti, félút két szélsőség, a síkság és a hegység között.” (Szabó Z. 1939: 10)

A táj metaforikus leírása a szociográfia érdeklődését az irodalom felé tereli. Az irodalom teremti meg azokat az alapvető fogalmakat, amelyek segítségével a terepbejárás értelmezhetővé válik. Ebben a vonatkozásban szinte minden irodalomnak számít, a fikatív szövegektől a tényirodalmon át a tudományos munkákig. Természetesen nem minden településnek van saját irodalma, ám Torockó ezek közé tartozik.

Mielőtt tehát a műemléki tér morfológiáját értelmeztem volna, szükségesnek láttam bemutatni a Torockó fogalom alakulását, Orbán Baláztól Jókain át a mai műemléki vizsgálatokig. A nyelvalkotás és történetalkotás évszázados folyamatát Torockó-mítosznak neveztem el, főként azért, mert az írott szövegek elemei beépültek az emberek történelemtudatába, identitásába.²⁶ Az interjúk során lehetetlen volt nem észrevenni a torockóiakra jellemző erős történeti identitást. Ennek az identitásnak a konkrét tartalma maga mítosz, amelynek két kulcskifejezése a szikla motívum és a megmaradás.

1.6. A MŰEMLÉKI TÉR

A szociográfia nem tartozik a fogalomalkotó műfajok közé, ám a műemléki tér mégis kíván némi magyarázatot. Benne két különálló problémakör rövidített összeolvasztása fejeződik ki. Az egyik a műemléki környezet, bejáratott nevén műemléki jelentőségű terület, a másik az ehhez tartozó társadalmi kontextus. A szóösszetétel kapcsán mindenekelőtt azt érdemes tisztázni, miért nevezhetjük műemléki és nem kulturális örökségi térnek Torockót, holott utóbbi kétségtől naprakészebbnek tűnik.

„Általában szívesebben használom műemlék helyett az örökség kifejezést, mert Magyarországon műemlék az, amit hivatalosan műemlékké nyilvánítottak, az örökség viszont hatósági állásfoglalástól független érték.” (Máté 2001: 6)

²⁶ A mítosz szó használata mellett szólt az érv, hogy a Torockó irodalom számtalan ponton mesészerű történetekbe ágyazottan magyarázza el a mai társadalom számára ismeretlen, régmúlt időkre jellemző jelenségeket, így például az eredetet, a történeti identitás történéseit vagy a bányászélet mindennapjait. „Mítosz (görög müthosz: monda, mese): (...) az ember számára érthetetlen, éppen ezért félelmetes természeti és társadalmi erők fantasztikus tükröződése és művészi feldolgozása a nép képzeletében. (Harang 2004 o. n.)

„Az örökség fogalma vitathatatlanul erősödik, uralkodó és mindent magában foglaló kategóriaként tolakodik közénk. A történelmi műemléket, és a róla nevezett néhai hivatalt láthatólag már felforgatta, magába olvasztotta az örökség.” (Hartog 2000: 4)

Indokolhatta volna az örökség szó használatát, hogy az kellőképpően rugalmasan tud alkalmazkodni a szociográfia tudományok közti útkereséséhez. Más falvak vizsgálatánál magam is jobban kedveltem az örökség szót, mivel az emberek általában nincsenek tisztában a műemlék és a nem műemlék határaival. Vagy ha igen, a műemléket a templommal, a kastéllyal vagy a tájházzal azonosítják, tehát semmiképpen sem olyan épülettel, amelyben ők laknak vagy lakhatnak. Torockó társadalmát azonban olyan mélyen áthatotta az értékvédő program, hogy indokoltnak láttam a műemlék szó örökségnél határozottabb, szűkebb megnevezését alkalmazni. A műemlék, illetve a műemléki jelentőségű terület az örökség speciális szelete. Kulturális, tehát nem természeti, anyagiasult, tehát nem szellemi, műemléki, tehát az épített környezethez (ingatlanhoz) köthető (Fejérdy 2009: 213). S bár nehéz elválasztani egymástól a Torockó fejlődését előmozdító sokféle hatást, mégis úgy láttam, hogy a kilencvenes években a házak műemléki szempontú felújítása lendítette ki a falut a holtpontról.²⁷

Ezzel egyben azt is állítom, hogy a műemléki tér elsődleges értelmezése meglehetősen profán, hiszen nem másról szól, mint a tér jogi lehatárolásáról. Rendelet mondja ki, hol kezdődik a műemléki tér, és annak melyek a belső építési szabályai. Ez azt a semmitmondónak tűnő definíciót eredményezi, hogy a műemléki tér az, amelyet műemléki területté nyilvánítottak. Természetesen az átlagember ritkán tudja, hol is húzódnak ezek a határok. Rendszerint csak akkor találkozik velük, ha építkezni akar, rosszabb esetben már csak a szankciók kiszabásakor. Számára a területi védelem újabb hivatali papírokat (is) jelent.

„Egy védett területen lévő lakóépület közterület felőli kerítésének átépítéséhez építési engedélyezési terv alapján építési engedélyt kell kérni, építésztervező által készített dokumentációval, illetékbélyeggel, minden más területen pedig egy, az utcaképet jelentősen befolyásoló kerítéshez semmilyen engedély nem szükséges.” (Németh K. 2011: 68)

A példa mondhatni kiragadott, ráadásul magyarországi. Ám mégis előre kívánczok, hiszen gyakorta elfeledkezőnk arról, hogy a műemlék-védelem hivatali jellege az emberek számára sok tekintetben előbb és

²⁷ Ez természetesen a Torockón megfigyelhető véleményeknek csupán egyik olvasata. Lásd bővebben a 6.2. alfejezetet.

maradandóbb, mint bármilyen más műemléki élmény. A műemléki tér szociográfiai értelmezése tehát többek között a hivatal–ügyfél viszonyt is vizsgálja, amely viszony a legkevésbé sem emlékeztet azokra a magasztos értékekre, amelyeket a műemléki apparátus védeni próbál.

A műemléki értéket a torockói munkába is aktívan bekapcsolódó Román András – Pogány Frigyesre hivatkozva – legalább két kategóriára bontja: a történeti és az esztétikai értékre (Román 2004: 24).²⁸ A műemlék szóban, amely a művészeti emlék összevonásából keletkezett, a művészi az esztétikai, az emlék a történeti értéknek felel meg. Tehát olyan épületekről, épületegyüttesekről van szó, amelyeket elsősorban nem az emlékállítás szándékával hoztak létre, de a művészi kvalitás révén időtállóságot hirdettek, mint a középkori katedrálisok, a királyi, főúri paloták vagy a gazdag polgári lakóházak. Emlékké bizonyos idő elteltével váltak, mikor már nem a jelenhez, hanem inkább a múlthoz tartoztak. Létükkel emlékeztettek egy olyan építészetre, amelynek alkotó, vitális korszaka lezárult. Egyben fogalomná érlelik a régiséget, másként a történeti értéket, amely a művészeti tartalmat szolgálja, de esetenként meg is előzi azt.

Torockó négyzetes főtere például kevésbé művészi, mint inkább történeti értéket képvisel, hiszen a középkori bányavárosokra, illetve általában a telepés városokra jellemző alaprajzi formáról van szó. A torockói népi lakóházak is elsősorban történeti értéket képviselnek, hiszen bennük egy száz éve letűnt életforma tárgyi keretei rögzültek.²⁹

„Valóban a háznak köszönhető, hogy sok emlékünknak szállást ad, és ha kialakítása kissé bonyolult, ha pincéje és padlása, ha félreeső zugai és folyosói vannak, akkor emlékeink menedékei jellegzetesebbek lesznek benne. (...) Ezernyi méhsejtjében a tér őrzi a besűrűsödött időt.” (Bachelard 2007: 197)

„Álom és ébrenlét, élet és halál határán vagyunk, ahol a rég meghalt ősök, a bibliai szentek egymással és a még élőkkel találkozhatnak.” (Tánczos 1996: 141)

Az egyéni emlékek minden egyes térdarabot behálózhatnak. Egy ház, amelyben idős ember üldögél a duruzsoló kályha mellett, valószínűleg roskadozik az emlékezettől, szinte csak abból áll. Az épületekhez emlékek kö-

²⁸ Emellett megemlíti még az első kettőből következő etikai értéket, amely a történeti és az esztétikai érték egymást felerősítő, érzelmi hatásából ered. Ez azonban olyan szorosan összefügg a történeti értékkel, hogy különválasztása egy szociográfiai munkában nem indokolt.

²⁹ A kétféle érték elhatárolása persze csak elméletileg lehetséges. Hiszen a torockói lakóházak egyben művészeti teljesítményt is hordoznak. Ha nem is olyan minőségben, mint egy katedrálisnál, de leolvasható belőlük az építészeti alkotás öröme, játékossága, ötletessége.

tődnek, találkozások, elválások, de legfőképpen semmiségek, apró-cseprő képek, értelmetlenül és megfejthetetlenül egymásra torlódott benyomások. Mint egy álomban, látszólag összefüggéstelenül és titokzatosan, valójában nagyon is megfejthető rendben az asszociációk és a benyomások logikája szerint. A személyes emlékezet zárt világ, az egyetlen vagy kevés számú beavatott tudása, amely a halállal lehanyatlik, eltűnik. A ház új lakói félretolják a bútorokat, kifestik a falakat, saját magukhoz hasonlítják a teret, hogy belőle új otthon születhessen. Ha azonban műemléki térről beszélünk, el kell szakadnunk az egyéni emlékektől. Egyetlen személy nem teremthet műemléki teret, mint ahogyan az egyén kollektív emlékezete sem létezhet a közösség nélkül, ahová tartozik (Halbwachs 1985: 25).

„Az örökség-gondolatnak van egy (...) szimbolikus forrása is, amely a közösség számára lényeges szent tárgyak örökkévalóságával függ össze.” (Chastel 2004: 98)

A műemlék 19. századi születésétől fogva közösségi jelentést hordozott. Műemléke csak a közösségnek lehetett, kezdetben leginkább a nemzetnek, amely nagyszerű épületeiben és tájaiban fedezte fel kollektív alkotóerejének és életrevalóságának kézzel fogható bizonyítékait. Azt is látni kell azonban, hogy miközben a 19. században az építészet alárendelődött a nemzeti ideológiáknak, addig a 20. század második felétől némileg megfordult a helyzet.

„Az örökség a nemzetépítés folyamatában a 20. század közepén beállt hiányt tölti ki, illetve magát a folyamatot állítja új pályára. (...) Nem a kifelé hirdetett azonosság, hanem a felvállalt belső különbözőség, ami indokolja e fogalom jelenkori nyugati sikerét.” (Sonkoly–Erdősi 2004: 11)

A műemléki térben egymásra épülő, egymást kiegészítő identitás szintek jelenhetnek meg. Legalul ott találjuk a lokalitást, felette a nemzethez, civilizációhoz tartozást, illetve gyűjtő tartályként magát az emberiséget. Mindezek műemlékvédelmi szakmai megfelelői a helyi védelem, az országos vagy listás műemlékvédelem és a világörökség.³⁰ Ezek a szintek egymásra épülő hierarchikus rendszert alkotnak (Pomian 2004: 93). Az identitás és a műemlékvédelem struktúráinak párhuzamossága azonban csak látszólagos. Míg a közösségi identitás elsősorban diskurzív, emocionális

³⁰ A műemlékekről szóló szabályozások, velük pedig a pontos megnevezések az elmúlt évtizedekben rendkívül sokat változtak Magyarországon. Torockó esetében ráadásul a romániai szabályozás országos szinten elfogadott terminusai lennének adekvátak. Ezért a felsorolásban nem az aktuális jogi terminust, hanem a műemlékes diskurzusban általánosan használt megnevezéseket adtam meg.

jellegű, és mint ilyen meglehetősen képlékeny és szituációfüggő, addig a műemléki védelem szakmailag kodifikált, tehát rögzített és szabálykövető. Másként fogalmazva az identitás a műemlékekről alkotott mítoszokról szól, míg a műemlékvédelem a szakmai módszerekről. A mítosz akár ki is cserélhető, mint például a Lengyelországhoz került Wrocław esetében, ahol a város műemlékei 1945 előtt a német, 1945 után a lengyel nemzet történeti identitását szolgálták (Thum 2003). Ha ilyen éles váltás nincs is, de Torockón is egymásba mosódnak az unitárius, a magyar, az erdélyi, sőt újabban a műemléki identitástudattal járó kijelentések és attitűdök.

Az eddigiekből látható, hogy ha a műemléki teret nem csak morfológiájában, hanem társadalmi mivoltában szemléljük, a történeti érték az építészeti kvalitáson túlmutató dimenziókat nyit meg. Hasonló mondható el az esztétikai értékről, amely szűk értelemben a szerkezetek, formák és anyagok harmonikus egymásba kapcsolódását fejezi ki.³¹ A számtalan kísérlet, amely az esztétikai értéket objektív valóságként próbálta meg leírni, így különböztetve meg a műemlékileg értékest a semleges települési környezettől, végső soron az esztétikai érték tartományának kibővülését eredményezte, eredményezi. Mindez nem egyszerűen a műemlékek növekvő számában érhető tetten, de olyan halmaz kategóriák megjelenésében is, mint a településképi védelem, városszerkezeti védelem, tájképi védelem. A műemléki tér azonban nem csak morfológiai kategória. A műemléki tér beilleszthető egy tágabb társadalmi folyamatba, amelyet összefoglalóan élménytársadalomnak nevezhetünk, s amelynek főbb jellemzői a szabadidő megnövekedése, az immateriális javak felértékelődése, a kultúrák közötti mozgás mindennapossá válása, s ami számunkra a legfontosabb, az esztétizálódás (Schulze 2000). Torockó ebben az esztétizálódási folyamatban az autentikus vidéki tér nosztalgiájaként jelenik meg, amely ellenpontja a kortárs települések nyers célszerűségének, ahol – a nosztalgikus értelmezés szerint – még tudták, hogyan kell építkezni, hogyan kell

³¹ Az építészet esztétikájának a kérdése igen messzire vezetne, ezért csak utalásszerűen érdemes néhány magyar nyelven is hozzáférhető, klasszikusnak tekinthető megközelítésre felhívni a figyelmet. Az első az esztétikai élményt az elemi formákból vezeti le és geometriai szabályszerűségeket keres a települési térben (Balogh 1983). További elemzési szempont az ember beemelése a tér arányrendszerébe, úgy is, mint annak érzékelője, de úgy is, mint a térhez hozzátartozó tömeg (Hajnóczi 1992). Megint más megközelítést jelent, ha a tér arányrendszere a kiinduló pont, de közben a térben történő emberi mozgás is szempontként jelenik meg (Pogány 1954, 1976). Végül a korábbi formatanokból táplálkozva a térbeli elemek egymásra gyakorolt hatását állítja középpontba a városépítészeti alaktan. (Meggyesi 2009)

a tájhoz illeszkedő nyugodt arányú építészetet létrehozni, általában tudták, hogyan kellene élni (Csurgó 2014).

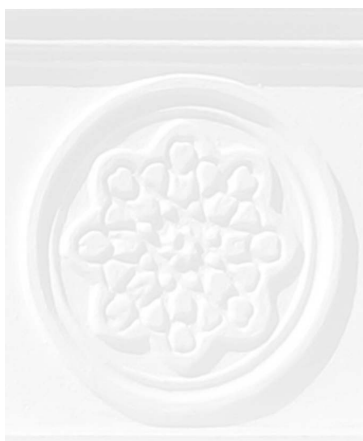
Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a vidék esztétizálódása mesterséges folyamat, és nem csak a fizikai térben, de akár a mentális térképzetekben is elválhat a nem műemléki területektől. Az elsőből következik, hogy a műemléki tér születése pillanatában már nem autentikus, hanem külső, főként szakmai csoportok által befolyásolt.

„A vidékképet a társadalmi tér konstruálásának részeként döntően városi szereplőcsoportok, zömmel középosztálybeliek alkotják meg.” (Csurgó 2007: 45)

Egy gondozott műemlék faluban a színpadiasság érzésétől nehezen szabadul az ember, miközben a településkép rendezettsége egy városban magától értetődően a tervezői és városüzemeltetési munka eredményeként jön létre. A falutól azonban azt „várnánk”, hogy spontán rendeződjön, hogy a lakók önszabályozó módon járuljanak hozzá az esztétikai eredményhez. Kétségtelen, hogy egy kevésbé individualizálódott népi társadalomban nagyobb szerepe van a szocializáció során elsajátított közös szépérzéknek. A műemléki tér sajátossága azonban az, hogy a rendezői – tehát a műemlékvédői – esztétika felülírja a spontán folyamatokat, amelyek építészeti értelemben nem mindig haladnak a „megfelelő irányba”. Ilyen értelemben a műemléki térben az építészeknek elvi, jogi stb. lehetőségük van aktívan befolyásolni a településkép alakulását, elősegíteni a már kialakult, esztétikusnak érzett morfológiai állapotok fennmaradását.

A másik alapvetés, miszerint a műemléki tér elválik közvetlen kortárs környezetétől, ha lehet, még lényegesebb következményekkel jár. A védett területeket általában mentális kapukkal, puffer zónákkal választják el a külső, formájában is kortárs környezettől. Ennek alapvető célja a látvány harmóniájának a megőrzése, hiszen például egy falusi templomtoronyhoz jellemzően nem csak a körülötte álló házak, de a táj sziluettje is hozzátartozik. A határokkal azonban végképp felerősödik a kettősség a műemléki és nem műemléki között, az építészeti látvány szinte szertartásszerűen ünnepélyes légkörét hozva létre. A szertartás résztvevői és címzettjei a szűken vett szakmai eliteken túl rendszerint a turisták, akik jelenlétükkel legalizálják a műemléki terek létjogosultságát a fogyasztói társadalomban.

2. A TOROCKÓ- MÍTOSZ³²

³² A fejezet alapján készült angol nyelvű tanulmány Tamáska 2014c.

2.1. HOLDBÉLI TÁJ

Ha azt mondjuk Torockóról, hogy Fehér megyei település, alig ötszáz lakossal, valószínűleg semmi lényegeset nem fejeztünk ki vele. A számok ugyanis összemérhetőséget sugallnak, ám ez az összemérhetőség félrevezető. Torockó szimbolikus erejében az erdélyi és azon túli magyarság számára Kolozsvárral, Csíksomlyóval és a Gyimesi-szorossal rokonítható (Ilyés 2014). Ezek a települések a modern nemzeti kultúra szakrális tereit jelenítik meg.

„A szent tér egy szilárd pontot ad, ezáltal a kaotikus világban való tájékozódás lehetőségét, képességet a világalapításra és a reményt a valóságos életre.” (Eliade nyomán a szent terekről Schneller 1990: 71)

A tudományos földrajz városokról, falvakról, távolságokról és kiterjedésekről beszél. Létezik azonban egy másfajta földrész is, amely fegyelmetlenül lépi át a számok határait, anekdotázik, mítoszokat alkot, de közben éppúgy ragaszkodik a valósághoz, mint a számokkal alátámasztott tudás. Ezt a földrajzot rendszerint nem akadémikus tudósok írják, hanem művészek, írók, költők, festők és zeneszerzők. Ők azok, akik a szürkeségből színeket kevernek, hétköznapiakból szokásvilágokat, az utcákból és poros földekből tájképeket, a házakból művészeti alkotásokat.

„Nézem a könyvsorokat, a régi kötések kopott barnáját, az újak rikitóbb színeit; körülbelül a legokosabb, amit tehetek, ha elmerülök bennük, Magyarországon merülök el.” (Szabó 1988: 77)

„Önök, kik most tárlatokra járnak, húsz évvel ezelőtt nem láttak rőtvrös eget, violás rétet, kék ugart s efféléit. Ma látnak. Jönni szokott időnként egy piktor, ki újat lát. Megfesti. Megtanítja önöket új színekre. És ezzel megtanította önöket látni.” (Ady 1905: o. n.)

Minden tájnak megvan a maga írója, aki megtanít minket látni. Nem is keresi a helyszínt, hanem a helyszín választja őt. Az ilyen író foglya közösségének. Nem menekülhet, miként Jónást sem mentette fel feladata alól Isten még a cethal gyomrában sem.

„A választott író a saját halottai, apja, anyja, ősei, szülőnépének múltja, heted- vagy tizedíziglen visszafelé, egy képtelenül nagy feladatra jelölte ki. Mert nemcsak az író találja meg a témát. Írók keres a téma is.” (Galsai 1974: 109)

Torockót 1848 kegyetlen etnikai konfliktusai jelölték ki nemzeti emlékhelynek. A szabadságharc román–magyar kisháborújában az Érchegység bányavárosainak, Zalatnának, Verespataknak és Abrudbányának a lakosságát a környékbeli felfegyverzett hegyi felkelők fosztogatták, illetve so-

kakat kegyetlenül lemészároltak.³³ Torockóra is hasonló sors várt, ám a mítosz szerint a körülzárt városka védői cselhez folyamodtak:

„Vagy negyvenen egybeszedve az iskola dobjait, a Székelykő felől nyitva lévő oldalon észrevétlenül kilopóztak, s a Székelykő oldalára felmászva, ott egyszerre elkezdtek iszonyatosan dobolni, lövöldözni, s roppant kiabálás közt a városba bevonulni. Az oláhok félénkebb része már a hegyek visszhangja által sokszorozott lövöldözés és dobszóra megfutott.” (Orbán 1868: 208)³⁴

A csodával határos megmenekülés megsokszorozta a városka amúgy sem csekély ismertségét. Unitárius vallása, fekvése, lakóinak sajátos foglalkozása, illetve a tény, hogy az aranyosszéki magyarságtól néprajzilag leválva, szinte félszigetként ékelődött egy színromán területbe, mind-mind arra predesztinálta, hogy belőle regény szülessen (Keszeg A. 2013, néprajzáról lásd Keszeg 2001). Kellett persze mindehhez a kiegyezés utáni optimista hangulat is. Mert ha történetesen a huszadik században írták volna meg az Érhegység véres napjait, valószínűleg egy megrendítő genocídium regény született volna Abrudbánya pusztulásáról. A feladatot, hogy Torockó témájából regényt szerkesszen, Jókai Mór vállalta magára az *Egy az Isten* megírásával.³⁵

„Míg Jókai eljutott A kőszívű ember fiai-tól az Egy az Isten-ig, az 1867-es kiegyezés tagadásától az 1875-ös fúzió igenléséig, olyan események játszódtak le mind az ország életében, mind egyéni sorsa alakulásában, amelyek a regény mondanivalóját is meghatározták.” (Szekeres 1969–70: 96)

Az írófejedelem hatását a korabeli közvéleményre aligha tudjuk túlbecsülni. Maig meg nem ismételhető képessége volt, hogy műveiben úgy tudott regionális kishazákat, városokat és tájakat teremteni, hogy azok nem a partikularitást szolgálták, hanem a nagyhaza, a polgári Magyarország ügyét.³⁶

³³ Az Érhegységben különösen súlyos összetűzések alakultak ki a román lakosság és a szabadságharcral szimpatizáló magyar–német városok között. Az áldozatok száma mindkét oldalon rendkívül magas volt. Az Erdély-szerzte elpusztult körülbelül 18 000 ember túlnyomó többsége ebben a régióban vesztette életét. (Égyed 2010: 513)

³⁴ Valószínűbb, hogy nem csel, hanem a torockóiak által fizetett váltságdíj, illetve a vaskereskedelem okán a román felkelőkkel ápoltt személyes kapcsolatok mentették meg Torockót. (Borbély 1906)

³⁵ Az etnikai polgárháborúról a románság körében egy másik mítosz formálódott az 1930-as évektől, miután Lucian Blaga drámát írt Avram Iancu parasztvezérről, akit majd az 1960-as, 1970-es évek történészgenerációja emel be a nagy román személyek sorába. (Durandin 1998: 129)

³⁶ A kishaza fogalmát Sonkoly Gábor (2001: 162) a francia Anne-Marie Thiesse tanulmányára támaszkodva hozta be a magyar köztudatba. Ennek lényege, hogy az egységes nemzettudat és a regionális honismeret a 19. századi nemzetfejlődésben nem egymás ellenében, hanem egymást erősítve jelentkeztek, elsősorban az iskolai oktatásban.

*„A szülőföld mai fogalmának elterjedése közvetlenül összefügg a horizont szét-
esésével; csak a 19. századtól éneklik meg egyre gyakrabban a szülőföldet és tesz
szert nyomatékosan felismert és elismert értékekre.”* (Bausinger 1995: 81)

Miközben Jókai az aprólékos tájleírás mestere volt a Duna szigeteitől Pest-Budán át az erdélyi hegyekig, műveiben nyoma sincs a regionalizmusnak. A magyarság egyetemes és erősen idealizált nyelvén szólt minden helyszínen, mint egy új stílusú népdal, amelyben szabadon variálódnak a földrajzi nevek. A korszakban általános írói attitűd volt ez, Jókai mégis sajátos a tekintetben, hogy nála a történet az első, ahhoz szabja a helyszínt, ha kell, meg is másítva annak arculatát.

„Verne természet és földrajzi ismereteinek népszerű terjesztése miatt épített egy cselekvényt s állított be abba alakokat, Jókai pedig a mese (...) miatt állított be ismereteket, kiforgatva azokat csapongó fantáziájával komolyságukból.” (Mikszáth 1998: 172)

Regényeiben a fikció nem vált el a történelemtől és a földrajztól, az érzelem a tudománytól. Svábhegyi villájában valójában olvasókönyveket szerkesztett, regényes tanulmányokat a magyar föld sokszínű egységéről.

„Az egység nem is valósult meg később sem, egyedül Jókai műveiben.” (Hamvas 1996: 95)

Jókai még nem az a fajta modern regényíró volt, aki lelki életének belső részleteivel traktálta volna az olvasót. Sokkal inkább hasonlított egy antropológusra. Mielőtt írni kezdett, gyűjtőutakat szervezett, földrajzi és történelmi közleményeket olvasott, cédulákat gyártott.

„1876. július 26-án írja Jókai Teleki Sándornak Koltóra: »Ha Isten úgy akarja, az idén csakugyan eljutok Hozzád. Ugyanis augusztus 3-ikán este megyek Kolozsvárra, onnan 8-ikán Torockóra. Az unitárius atyafiakról kell mértéket vennem, mert egy regényt akarok rájuk szabni...«” (Mikó 1975: 231)

„[Jókai] mindent alaposan megnézett, sőt fényképfelvételeket és torockói öltözetet is vitetett fel magának Budapestre.” (Magánlevél részlete, idézi Mikó 1975: 233)

A torockóiak készültek az írófejedelem látogatására, és mindent el is követtek, hogy az alig kétnapos látogatás alatt a lehető legjobb színben tünessék fel magukat. Bemutatták templomukat és iskolájukat, legszebb ünnepi viseletüket vették fel. Torockó, főként pedig a torockói szebbik nem a leggyönyörűbb népviseletbe öltözve vonult be a magyar irodalomba:

„Nap aranyozta barna Judit-arcok gránátvillogású szemekkel és liliomhamvaságú madonnafők a derült éggel szemeikben. Minden öltönyük hófehér, maga a finom báránybőrből készült ujjatlan ködmönke is. (...) És vállfűzőjük, kötényük, viganójuk terhelve csipkéekkel, mikért egy divathölgy irigy lehetne rájuk, öveik arannyal áttörve, s abba tűzve a földig csüggő selyem jegykendő.” (Jókai 1966: 40)

Ám nem csak a viselet, de a táj is Jókaitól kapta hírességét. A hegyvidéki tájat a 19. századig nem tartották szépnek az emberek (Keserű 2015). A szűkösség évszázadaiban a szépség és a hasznosság még ugyanazt jelentette. A termékeny, búzakalászkodtól roskadó földnél aligha képzelhetek maguknak esztétikusabb látványt az éhes évszázadok. A terméketlen tájak csodálatához sajátos értékrendre volt szükség, majdhogynem küldetéstudatra. A nemzeteket megteremtő romantikus irodalom a maga izzó érzelmeiktöréseivel volt az, amelyik végül elutasította a józan paraszti ész diktálta esztétikát. A 19. századi tájfelfedezések gyakran kietlen vidékre kalauzolták az embereket, a Dunajec-áttörésbe, a mócok hegyeibe, Tirolba (Kiss Gy. 1993). Szinte meglepő, hogy a magyarság Petőfinek köszönhetően nem a zordon erdélyi hegyek, hanem a termékeny Alföld felé fordult.

„Az Alföldet nem a gólya, hanem a költő hozta: az ország népének egy költő mutatta fel, olyan ünnepélyességgel, ahogy a palota erkélyén az összegyűlt tömegnek régente felmutatták az újszülött trónörököst.” (Szabó Z. 1988: 81)

A romantika azonban a síkföldön is megtalálta a maga terméketlen foltjait, így vált a szinte lakatlan Hortobágy a magyar őshaza szinonimájává. Azonban sem Petőfi végtelen pusztája, sem a búzakalászos Alföld, sem a szikes Hortobágy nem volt az a tájkép, amellyel az erdélyi magyarság azonosulni tudott volna. A Királyhágón túl más a táj, ezt a legképzetlenebb utazó is észreveszi. A végtelen pusztá helyett nagyon is véges határu medencék követik egymást.

„Azon, hogy van erdélyi arculat és jelleg, sohasem lehetett vitatkozni. Néha úgy látszik, ha a kapcsolat az ország többi részével nyelvből nem lenne olyan erős, a Királyhágón túl egészen más nép lakna. A központ nem Athén-Róma, nem Párizs, hanem Bizánc volt, később Sztambul lett.” (Hamvas 1959: 50)

A Királyhágón túli hegyvidék hangulatát a lehető legsűrűbb metaforába tömörítve jeleníti meg Torockó, mintha csak a Hortobágy ellentét-párja lenne. Miközben ott a nap kivételesen hosszú pályát ír le a horizonton, Torockón kétszer is neki kell veselkednie, mire végleg kibukhat a szirtek fölé.³⁷ A meredek hegyoldalak teraszain nem találunk sem port kavarázó ménesekeket, sem kalásztól roskadó búzaföldeket, sem romantikus csárdákat.

³⁷ A kétszer felkelő nappól kiindulva Hantz-Lám Irén útikönyvében a kettes szám köré számtalan egyéb, játékos asszociációt tett, így például a völgyben két román, két magyar falu van, a völgy vizei két irányba futnak ki, Torockó népe kettős eredetű, székely és magyar stb. (Hantz-Lám 1998: 61)

„Annak a vidéknek van valami hasonlatossága egy olyan holdbéli tájképhez, aminőket a nagy reflektorok hoznak közeliünkbe; és azon a szigeten minden olyan sajtászerű, mintha egy idegen csillagról származott volna.” (Jókai 1966: 39)

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a holdbéli táj legalább annyira antropogén, mint természeti. A 19. század elején a Székelykő jelentős részét még erdők borították. A bányák és a vasművesség mértéktelen fafelhasználása vezetett el a hegyoldalak szinte teljes lekopaszításához, és eredményezte azt a meghökkentő látványt, amely minden erre járót csodálkozásra késztet. Ehhez a csodálkozáshoz Jókai teremtette meg az első szavakat, ő jelölte ki a Torockó-mítosz máig élő sarokpontjait, a holdbéli tájat, hozzá a tarka viseletet és az unitárius-magyar történelmet. Az *Egy az Isten* magával ragadó hangulatot teremtett, amely meghatározta az utána következő nemzedékek látásmódját is.

„Éppen harangoztak. Egy-egy... hangzott a kongás, éppen, mint Jókai írja – olyan igazi unitárius módon.” (Kós 2008: 5)

A regény utóéletére jellemző, hogy még tíz év sem telt el, mikor már nem a téma szolgálta az irodalmat, hanem az irodalom a témát. A nagy torockói tűzvész után Jókai vezetésével országos gyűjtést szerveztek, aminek apropóján díszes emlékkötetet is kiadtak (Jókai 1887). A főtér hamarosan újjáépült, sőt csinosabb lett, mint annak előtte volt. Torockó olyannyira csodált városias arculata a mítosz első építészeti eredménye. Külső szellemi és anyagi segítség nélkül, a bányászat hanyatlásának évtizedében aligha sikerült volna az újjászületés, és főként nem ilyen díszes formában. Több mint száz év után is elevenen él a Jókai-féle segítség emléke, s most ne kérdezzük, hogy ez a szájhagyomány láncolatán jutott-e el idáig, vagy a sorra megjelenő Torockó-könyvek közkinccsé vált tudásáról van-e szó.

„A tűzvész után még faliórákat is adtak. Láttam is még ezeket az órákat, de most már mind eladták a régiségkereskedőknek.” (Interjúrésztlet)

„Torockó a tűzvész után sok segítséget kapott. Jókai elment Almássy grófhhoz Bécsbe, s rábírta a grófot, hogy az emberek a házépítéshez annyi fát hozhassanak, amennyit csak akarnak.” (Interjúrésztlet)

Jókai maga nem ment el megnézni az újjászülető főteret. Általában is igaz, hogy nem sokat foglalkozott a városka építészeti képével. Úgy tűnik, a „Judit-arcú” menyecskék gondos megfigyelése szemének minden idejét lekötötte.

2.2. A CÍMEK IRODALMA

Jókai érdeme a Torockó-mítosz kialakulásában vitathatatlan. Ám az ihletet voltaképpen nem Torockótól kölcsönözte. A regény figurái idegen személyek, az általános Jókai-féle meseszöveg mindenhol felbukkanó szereplői.³⁸ A szó legszorosabb értelmében regényhősök, akikből hiányzik a hitelesség. A szereplők bárhol élhettek volna, a szerelmi szál és a lovaghős szerű szereplők elszakítják a regényt Torockótól. Az embernek a legkevésbé sincs olyan érzése, hogy mindez csak itt és csak ezekkel az emberekkel történhetett meg.

„A primitív élet nagy szenzációi, szerelem és gyilkosság variálódnak más és más környezetbe állítva Jókai regényeiben.” (Szerb 1978: 374)

Pedig a cím egyike a magyar irodalom legjobb címeinek. Az *Egy az Isten* tökéletes regényt ígért, tömör és szikár mondatokat. Mindenekelőtt pedig remek kapcsolódást a témához, az unitárius vallású Torockóhoz. A településről készült későbbi történeti regényeket is a címek teszik fedhetetlenné. Gallay Domokos 1926-ban jelentette meg a *Vaskenyéren-t*, majd a kolozsvári születésű, de Budapesten élő Ignác Róza 1956 allegóriájaként a *Torockói gyász-t* (Gallay 1996, Ignác 1970). Mindkettő az 1700-as évek legelejére kalauzolja vissza az olvasót, mikor is a rendi kiváltságaiért küzdő Torockót látványosan megbüntették, felégették, kifosztották, az ellenállókat kivégezték.³⁹ Innen a regények kissé mesterkéltné, túlzásba hajló drámai hangvétele.

„Komoran néztek a fogatok után. Ezek egymás után eltűntek a völgyben. Dübörgésük egy-egy fordulónál föl-fölhangzott még, mint valami vészt jósoló fenyegetés...” (Gallay 1996: 58)

„Az a nyár nemcsak a bánat s az aggodalom, hanem az okatlan reménykedés boldog ideje is volt. Még én is reménykedtem a lehetetlenben.” (Ignác 1970: 142)

A túlfeszített drámaiság nemcsak a szerzők hibája, hanem a műfajé is. A történelmi regény nem huszadik századi műfaj, legalábbis ebben a formájában nem az. A fabulákban túl sok a tanulság, a várható csattanó, a színpadiasság és a kollektív mozgósító erő, a bölcsekedés és a tényszerű

³⁸ Ez nem mond ellent annak, hogy Jókai a főhősök alapkarakterét élő személyekről mintázta, mindenekelőtt az Adorján családról. (Szekeres 1969–70: 104)

³⁹ A 18. század elején két dúlás is érte Torockót. Az első 1702-ben, a Thoroczky családdal való konfliktus miatt történt. A második 1704-ben, mikor a kurucok oldalán álló Thorockai István ellen vonuló császáriak dúlták fel a városkát. (Thoroczky 2004: 309, 311)

leírás. Ami Jókai idejében követelmény volt egy jó regénytől, az néhány évtized múlva felesleges népszerűvelésnek tűnt.

„A magyar történelmi regény iránti elvárásainkat tehát a 19. századi nemzeti gondolat alapozta meg (...) az értelemépítés központi elemévé azt a kérdést állítva, hogy a műalkotás milyen társadalmi érdekeket jelenít meg, milyen társadalmi osztályokat képvisel.” (Bokány 2005: 6)

A klasszikus történelmi regények oktató jellegéhez hozzátartozott, hogy a szerelmi történet ívét néprajzi és földrajzi leírások szakították meg. A 19. századi olvasóknak ez természetes volt. Ám a 20. század közepén már merőben új utakon járó irodalomban ugyanezek a néptanítói betétek idegenül hatottak. A *Torockói gyász* képzelt naplóírója, Kriza Katalin az 1700-as évek elején úgy fogalmaz, mintha amatőr néprajzi adatgyűjtő lett volna. Az amatőr szót érdemes nyomatékosítani, hiszen a kapukat díszítő „rovásírások” csak a képzelet szüleményei.

„Tapasztatlan gerendakötéssel rakott borona fala van mindegyiknek. (...) De az ablak fakerete körül, egy jó tenyérynyi körös-körül le van tapasztva, s hófehérrel bemeszelve. (...) A kapukon nem a mostani, azaz latin betűs írás van, hanem régi rovasírás.” (Ignácz 1970: 57, 58)

A torockói széppróza klasszikus tanítóregények sorozata. Tanító jellegüket mi sem szemlélteti jobban, mint az, hogy a helybéliek bedekker helyett ezt ajánlják útba igazítás gyanánt az idegen számára:

„A legtöbbet megtud a faluról a Torockói gyász-ból. Lázadó falu volt, a konfliktust az okozta, hogy a Thoroczka nem hajtották igába a fejüket. Ment a pereskedés. 1702-ben leverték.” (Interjú)

Annak, hogy a Torockó-regényekben túlteng a tanító emlékezés, mélyreható következménye van a mítosz egész karakterét illetően. Irodalmi génusz hiányában a tér poétikája nem tudott elválni a tényleges fizikai tértől, nem teremtett olyan hangulatot, amely más helyszínekre is kisugárzott volna.⁴⁰ Kosztolányi Dezső például az Üllői útról is szabadkai módon írt. A Szabadka-mítosz ezért tudott irodalmi hellyé válni, amely független a honismerettől, sőt bizonyos értelemben magától Szabadkától is. Torockó esetében azonban a mítosz az 1970-es évekig egységben maradt. Ennek következtében a tudományos vizsgálódás megtartotta igényét a szépirodalomra, és viszont, a szépirodalom a tudományos vizsgálódásra.

⁴⁰ A tér poétikájáról lásd bővebben: Faragó 2009, különösen a Geokulturális narráció című fejezetet.

2.3. „HATALMASKODÓKAT KELL MEGRÓNUNK”⁴¹

Időbelisége okán úgy illett volna, hogy a mítoszteremtés munkájában Orbán Balázst említsük elsőként. Előtte is volt ugyan krónikása Torockónak, Kővári László,⁴² de az ő érdeme inkább az, hogy Orbán Balásnak forrásanyagul szolgált.

„A regényes völgyet csinosan épült lakóházak borítják, melyekben Erdély legmagasabb férfiai, legszebb leányai, legtisztább, legmiveltebb, legbecsületesebb népének egyike lakik.” (Kővári 1853: 109)

A szép felütésből Orbán Balázs formált mítoszt, amely aztán mindhárom említett regényíró számára ihletül szolgált. És nem csak a szó tárgyi értelmében, azaz egy történetváz erejéig, de hangulatában és bizonyos fokig még nyelvezetében is. A tudós Orbán Balázs ugyanúgy nem tartotta fontosnak a stilisztikai határokat szépirodalom és tudomány között, ahogyan Jókai sem. Földrajzi-honismereti leírásai telis-tele vannak indulatos kirohanásokkal, személyes hangvétellel, retorikai fordulattal.

„Történeti vázlatunk legtragikusabb pontjához értünk. Olyan eseményeket kell itt elbeszelnünk, melyek azon korszak durvasága és igazságtalansága ellen sötét vádpontként tűnnek fel a történelem lapjain.” (Orbán 1985: 369)

„Fontos tudományos művek egyidejűleg a művészi próza kiemelkedő példái is lehetnek, joggal tartozván így a világirodalomhoz.” (Márkus 1992: 275)

Orbán Balázs szociográfiai elbeszélést írt, ahol a hitelességért részben a helyszín, részben a feltárt jogi dokumentumok, de legfőképpen maga az elbeszélő személye felelt. A bányavároska története az ő tolmácsolásában a feudális elnyomás ellen lázadó, újra és újra elbukó, de jogait és szabadságigényét fel nem adó közösség szimbólumává vált. Torockó intő üzenet volt a fiatal polgári Magyarország számára is, amely a dualizmus korában 1848 eszméit csak részben tette magáévá:

„A nép türelmetlenül hordozta a ráerőszakolt jármát. (...) mindvégig hű is volt a haza szent ügyéhez.” (Orbán 1985: 367, 373)

Orbán Balázs részletesen leírja a torockói bányászok küzdelmeit az 1700-as évek eleji vérengzésektől kezdve az 1848-as nemzetőrök furfangos hősiességéig. Nyilvánvaló, hogy a 48-as honvédek hazafias lelkesült-

⁴¹ Orbán 1985: 369

⁴² Kővári rendkívül sokoldalú munkásságának egyik szelete volt a geográfiai népszerűsítő irodalom. Emiatt azonban joggal tekinthetjük őt az erdélyi tudományos szociográfia előfutárának.

sége és a jobbágyi kötelezettségeiket sokalló 18. századi torockói bányászok ellenállása nem ugyanabból a nemzeti eszméből fakadt.⁴³ A dédapák politikai elkötelezettsége nemigen terjedt tovább a faházaik küszöbéről kitarulkozó Székelykőnél. Azaz nem a feudalizmus rendje ellen lázadtak, hanem sokkal inkább a feudalizmuson belüli helyzetük javításáért küzdöttek. Ezzel szemben 1848-49 már egy új világrendet ígért, új eszmét és persze új nemzeti konfliktusokat is. A mítosz számára azonban mindez lényegtelen volt.

„Orbán mitológiai értékűként határozza meg Erdélyen belül Székelyföldet, s azt is mondhatnám, hogy a mitológiai definíció mitologizálja magát a megjelenített régiót és az őt belakó közösséget.” (T. Szabó 2008: 34)

Némi csúsztatással ugyan, de Torockó a maga 18. századi eltiport lázadásával a „nagy” forradalom és szabadságharc allegóriájává válhatott. A kicsiny városka azt a jellegzetesen közép-európai magyar nemzet-tudatot hordozta, amelynek nem voltak meg a világos állami keretei, és amelynek egy meglévő soknemzetiségű birodalomban kellett kialakítania nemzetállami intézményeit.⁴⁴

„A nemzeti keret valami olyan dolog volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni és állandóan féltetni kellett.” (Bibó 1994: 38)

A kulturális összetartozás érzését segítő, a szabadságról és a kitartásról szóló mítosz a tényleges politikai erőviszonyok mellett, azoktól részben független megtartó erővé válhat. Orbán Balázs Erdélyt megszállt területként látta és láttatta, amely kénytelen volt igazodni a volt Habsburg-ház, illetve a nemesi hatalom diktálta államkeretekhez. A *Székelyföld leírása*-ban bemutatott Torockó egy hatalom ellenében megalkotott mítosz, egy szabadabb világ előfutára, egy polgári-nemzeti állam csírája. Torockó története az erdélyi magyar történelem megtestesítője. A megingathatatlan Székelykő és a könnyen lánggra kapó faházak ellentéte pedig tökéletes helyszín a történelemként megírt drámához, amely a jogaiért küzdő köz-nép és az elnyomó zsarnokság évszázados harcáról szól.

„Minden történeti munka olyan nyelvi szerkezet, amely a narratív próza (...) formáját ölti magára.” (Gyáni 2000: 55)

⁴³ A nemzetfejlődés elméletének könyvtári irodalma van. Itt csupán két átfogó kötetre érdemes felhívni a figyelmet: Bretter–Deák 1995, Kántor 2004.

⁴⁴ Általánosan elfogadott, hogy a 19. századi nemzetépítésnek két útja volt. Az első az állampolgári, mikor is adott volt a szuverén állami keret, s „csupán” a monarchista legitimitációt kellett felcserélni a nemzetivel. A másik út a kultúrnemzeti, mikor is állam nélküli vagy több államba szétszórtnépcsoportokban kellett a nyelv és más kulturális jegyek alapján felébreszteni az összetartozás érzését. (Csepeli 1992: 11–53)

Orbán Balázs nyelvi leleményessége, kifejezőkészsége semmivel sem marad el a Torockó-regények színvonalától. Amazokénál azonban hitelesebbként hat, mivel munkájának anyagát tudományos következetességgel dolgozta fel. A szöveg nem kíván több lenni reális és élő beszámolónál. Máig elavulhatatlan frissessége a műfaj és a tartalom tökéletes harmóniájából fakad. Ő még valódi felfedező volt. Sorait olvasva az ember szinte maga előtt látja a megsárgult adományleveleket, amelyek még nem levéltári fondjegyzékekbe rendezve, hanem városi és nemesi könyvtárak polcain heverték. Később leereszkedik a bánya mélyére is, ahonnan, mint egy korai David Attenborough, élő adásban jelentkezik.

„Elrémisztő nyögéseket, gyászos hörgések zsibaját hallod, s az elkárhozottak poklában érzed magad.” (Orbán 1985: 380)

Talán a nyelvi stílusnál is fontosabb a helyszín felfedezésének és bejárásának epikai íve, ami a Torockó-fejezetet a Székelyföld leírásának egyik legjobban sikerült részévé emeli. Szociográfusi elfogultság, hogy ezek a jó stílusban megírt, élethű és hihető úti beszámolók közelebb állnak hozzám, mint a regények fikciói. De talán nem csak elfogultság, hiszen a Torockó-mítosz nem a regények mentén, hanem sokkal inkább a tudományos megismerés útján haladt tovább, tehát Orbán Balázst és nem Jókai Mórt követte.

2.4. ERDÉLY MŰEMLÉKE

Bármennyire is alkalmas volt Torockó a 48-as nemzedék önképének kifejeződésére, létében mégiscsak hordozott valami meghaladottságot. A hanyatló bányaipart kísérő megrekedtség sehogyan sem illett a töretlen fejlődést hirdető dualista kori közhangulatba. A fejlődő Magyarország számára a kapitalista átalakulás veszteségeinek a világképe kényelmetlenül hatott. Az első világháború, az azt követő összeomlás és a kisebbségi lét azonban elemi erővel emelte fel Torockó mítoszáét.

„De a torockóiak törhetetlenül megmaradtak unitáriusoknak és magyaroknak. Mintha a Székelykő bérce sziklája lelküket, jellemüket is sziklaszilárdá formálta volna át.” (Borbély 1927: 140)

Borbély István, akárcsak Orbán Balázs, a tudományban nem csak a száraz tényeket, hanem a tények megtartó erejét és üzenetét kereste.

Történeti munkájában Torockóról szól, de egyetemes, legalábbis az erdélyi magyar közvélemény számára egyetemes, mondanivalóra törekedett. Maga írja, miszerint munkája:

„Erdély legrégibb magyar történetének mintegy vázlatát adja egy kis bányaváros históriája kapcsán.” (Borbély 1927: 5)

Orbán Balázssal összevetve Borbély munkájában kevesebb a drámai hangvételű nyelvi lelemény. Számára a cselekmény önmagában hordozza a drámát, kezdve a honfoglalással, amely Erdélyben egészen más értelmet nyert, mint a Duna-Tisza völgyében. Miközben utóbbit a magyarság kollektív műveként állítja be, addig Erdélyt meghódított területként ábrázolja. A magyarok megszállta Erdély szemben áll a Jókai képviselte nagyhaza gondolatával. Önálló kishaza, soknemzetiségű régió, mindenki nyelvén beszélő Transzilvánia. A húszas-harmincas évek kisebbségi magyarsága, ha óvatosan is, de távolságtartó a nagy magyar gondolattal szemben, és a magára utaltságot, az önálló cselekvés kényszerét hangsúlyozza.

„Senki sem fog segíteni minket; de akkor senki se sajnáljon minket.” (Kós 1998: 103)

Torockó a kisebbségi létben különös szellemi erőt képviselt. Predesztinálta őt erre a szerepre történelme, a tény, hogy román falvak gyűrűjébe ékelődve évszázadok óta kisebbségi helyzetben élt. A transzilvanizmus⁴⁵ három nemzet szövetségét hirdető eszmevilága Torockón nem csak a magyarság értékeire figyelhetett fel, hanem a nyelvterület határán kialakuló, vélt vagy valós etnikai kölcsönhatásokra is.

„A talaj, amelyből művésze csírázott, bizonyára német és ma sem tagadható le; de a magyar szellem mégis reá nyomta bélyegét; kemény, zord vonalait némileg megenyhítette; színeit virulóbbakká tette.” (Körösfői-Kriesch 1909 o. n.)

„Torockó zárt közösség, körülvéve román falvakkal.” (Interjú)

A transzilvanizmus számára a vélt német eredet ugyanúgy érték, mint az, hogy Torockó román falvak gyűrűjében fekszik. A három nemzet hazájának ideálja sehol tömörebben meg nem találhatta volna térbeli kifejeződését, mint itt. S hogy teljes legyen az erdélyi paletta, Torockó egy kicsit székely is volt, mert bár nem tartozott Aranyosszékhez, attól karnyújtás-

⁴⁵ A transzilvanizmus Erdély regionális önállóságát hirdette az ott élő nemzetiségek szövetségének az elve alapján. Egyaránt elutasította a magyar, a román és a német nemzeti ideológiát. Bővebben: K. Lengyel 2007.

nyira fekszik, felette pedig az identitásától elválaszthatatlan Székelykő magasodik.⁴⁶

Bár a transzilvanizmus fő üzenetként az etnikai békét, illetve a nemzetek szövetségét hirdette, nem szabad megfeledezni a csoportosulás szociális elkötelezettségéről sem. (Hunyadi 2012) Ideológiájában – főként, ami Kós Károlyt illeti – szemben állt az „úri Magyarország” minden formájával. Példaképe nem a kastély, hanem a falu, nem a palota, hanem a polgárház volt.

„Az erdélyi falut nem jellemezték százezer holdas nagybirtokok. (...) Az úr-paraszt differenciát, ami kétségtelenül megvolt, itt kevésbé érzékeltem, mint mássutt. Itt a polgári közösség és az egyházközösség maga intézte a dolgait.” (Kós, idézi Benkő 1978: 80)

Torockó építészetében ötvöződni látszott a transzilvanizmus minden értéke: egyszerre volt többnemzetiségű és magyar, népies és polgári, egyszerű és díszes, monumentális és szerény. Miközben a népi építészet más-hol táji megnevezéseket kapott, addig Torockó egyetlen faluként volt képes dialektussá fejlődni (Kósa–Filep 1978: 189). Nem melleleg Torockó építészeti értékei olyan mélyen beívódtak a köztudatba, hogy az építészeti szakmán kívüli munkákban is felbukkan példaként.⁴⁷

„Építészeti értékeket a magyar parasztság (...) elsősorban Kalotaszegen s tegyük hozzá: Torockón, Csíkban s talán a gyimesi csángóvidéken hozott létre.” (Egyed 2002: 213)

„A köztudatban és a néprajzi kutatásban betöltött helyét mutatja, hogy az 1840 és 1999 közötti Aranyosszékről szóló irodalom harmada »Torockót népszerűsíti«, szépirodalmi megjelenítése is közrejátszott egzotikumának kialakulásában.” (Kiss–Román 2013: 215)

⁴⁶ Bár a transzilvanizmus számára nem volt lényeges, de érdemes megjegyezni, hogy Torockó a cigány–magyar együttélésre is példa, hiszen kovácmestereinek jelentős része cigány származású lehetett.

⁴⁷ A Torockót ábrázoló művészeti alkotásokat gyűjti össze: Murádin 2012.

2.5. A MÍTOSZ HAZATÉR

Mivel a transzilvanizmus sosem tudott vezető politikai erővé válni, megőrizte ártatlanságát. Torockó mítosza a kommunizmus évtizedeiben sem kopott meg. 1954-ben Győrbíró Pál néprajzi múzeumot alapított, amely rögzítette a mítoszt az egyre gyorsabban változó környezetben.⁴⁸ A múzeum egyben választóvonal is volt, azon remény jelképes feladása, hogy a falu modernizációja megvalósítható lenne a népi kultúra felbomlása nélkül.

„Gondoljunk arra a visszavonhatatlan veszteségre, melyet a parasztság – e par excellence emlékezetközösség – vége jelentett, melynek történeti témaként való divatja egybeesett az ipari növekedés csúcspontjával.” (Nora 1999: 132)

A múzeum megnyitása egyben első lépése annak a nagyszabású műemléki átalakulásnak, amely arra hivatott, hogy megállítsa az időt, és konzerválja a népi kultúra tárgyi emlékeit. A múzeum, mint a népi kultúra emlékezhelye⁴⁹ egyben a mítosz tárgyasulása is. A tudományos érdeklődés addigra már lefektette a völgy népismereti kontúrait, feltárta küzdelmeit, vasművességi szokásait, vizsgálta öltözködési kultúráját és építészetét. Mindez azonban a múzeum megalapítása előtt távoli vidékek nyelvén szólt, a *Gutenberg-galaxis* könyvtárainak nyelvén (McLuhan 2001). Torockó jól csengő név volt Kolozsvár és Budapest művelődési közéletében, miközben a helyszín már nem volt több, mint egy elszegényedő kisközség a rohamosan iparosodó Közép-Erdélyben. Győrbíró érdeme, hogy a településen biztosított helyet a mítosz emlékeinek és ezzel visszaadta az embereknek azt, amit korábban ők és nagyszüleik adtak hozzá a nemzeti eszméhez. Torockó ezzel egy különleges modernitásnak lett a helyszíne.

„Az eszme, hogy az idő felhalmozását egy megrendíthetetlen helyre szervezzük – mindez hozzátartozik modernitásunkhoz.” (Foucault 1999: 152)

A modernizáció ugyanis nem csak gyári munkahelyeket, viseletből kivetkőzött falvakat, átépülő házakat jelent. Ugyanennek a folyamatnak a

⁴⁸ A múzeum alapításának körülményeivel több tanulmány is foglalkozott: Győrbíró 1971, Cseke 1979, Kós 1982.

⁴⁹ Pierre Nora emlékezhely fogalma arra utal, hogy a hagyományos közösségek generációk között működő emlékezetét a modern korban a tárgyakon keresztül történő emlékezés váltotta fel. A tárgyak felhalmozódási helyei a legtagabb értelemben vett társadalmi intézmények (emlékezhelyek), mint például iskola, múzeum, könyvtár, de ide sorolhatók a műemléki területek is. (Nora 1999)

mellékvizein ott találjuk a tudatos emlékezést is. A kettő egymástól elválaszthatatlan. Mivel a hatvanas-hetvenes évek más alternatívát nem is kínáltak, Torockó városias múltjába kapaszkodott, ezt mutatta fel, mint értéket saját maga és a külvilág felé. A kommunista diktatúra hatalmi konkurenciára érzékeny idegszálaival pontosan érezte az emlékező modernitásban reá leselkedő veszélyeket.⁵⁰

„Mert emberi és erkölcsi közösségként változatlanul él, s mint ilyen szimbólumává vált a természet mostohaságával dacoló, a történelem mostoha körülményei között a békesség és a jó egyetértés példáját mutató embereknek.” (Gergely 1998: 19)⁵¹

„Fogadtam pár vendéget, s akkor (...) kiadták a néptanácsból, hogy ha még egy vendéget fogok fogadni, azonnal elzárnak.” (Interjúrészet, idézi: Benedek-Kürtössy 2008: 24)

Románia-szerte tilos volt külföldi vendégeket fogadni, de az már helyét válogatta, hogy ezt hol, mennyire és főként kin kérték számon a diktatúra csinovnyikjai. Meg kell hagyni, a rendszer logikájának szemszögéből Torockó tényleg veszélyes lehetett, ahol jogosan tarthatott a múlt konkurens ideológiáitól. Érzéke is volt a „törvényszegő” házigazdák felkutatásához. Az iménti interjúrészetet abban a kis házban vették fel, ahol ma már magánmúzeum van, és egymásnak adják a kilincset a látogatók. A rendszer beteges féltékenysége azonban nemhogy ártott volna Torockó mítoszának, hanem sokkal inkább gazdagította azt a tiltott gyümölcs ízével.

„Ha elmentünk vasárnap egy lánnyal Torockóra kirándulni, az politikai ügy volt. Néhány napra behívott az igazgató, hogy mit magyarkodok én. Legközelebb csak azért is Torockóra mentünk.” (Interjú)

Nem mellékes az sem, hogy a külön utas romániai szocializmus Torockót elzárta az anyaországi külvilágtól (Wagner 1996). Sokkal jobban, mint Székelyföld tömbmagyarságát, amely méreténél fogva még a kádári időkben sem tűnhetett el teljesen a szemhatárról (Bárdi 2004: 93). Magyarországról tekintve Torockó völgye alig volt látható. Jellemző, hogy a hetvenes évek Panoráma útikönyve éppen hogy csak megemlíti, mint viseletéről híres néprajzi érdekességet (Belia 1973: 393). Egyéb értékeiről, főként építészetéről csak a beavatottak tudtak. Torockót titokzatosság lengte körül, ami kifejezetten jót tett hírének. Ködszerű, időtlen fogalomná vált, a múlt egy darabja, akárcsak Krúdy Podolinja.

⁵⁰ A kulturális emlékezet és a hatalom viszonyáról lásd Assmann 2006: 70–86.

⁵¹ Az idézet közvetlenül a 19. század végi állapotokra vonatkozik, de általános érvényű maradt mind a mai napig.

„A (...) száz évek (...) úgy múltak el a városka felett, mintha valami dermedt álomban töltötték volna. (...) A regebeli Rip van Winkle ébredt fel itt a mély völgyben, csakhogy húsz esztendő helyett századokat aludt. A városka ugyanabban a középkori, ódon állapotban van (...). Nem raktak itt le egyetlen téglát sem azóta – talán még az emberek is ugyanazok voltak.” (Krúdy 1964: 2)

Nagyobb városok sosem képesek ennyire eltávolodni a kortól, amelyben élnek. Hiába Kolozsvár műemléki gazdagsága, Mátyás szülőháza és a Házsongárdi temető. A műemléki tér csupán járuléka egy forgalmas utcákból, troliból, lakótelepekből és áruházakból álló kortárs városszövetnek. Mint ahogy az ima templomot, az emlékezet csöndet kíván, álmos kisvárost vagy magába zárkozó falut.

2.6. ELMESÉLT TÖRTÉNELEM

A történelem archetípusa a mese. Kisgyerek voltam, mikor az öregek olyanokkal ámítottak, hogy az ő gyerekkorukban nem csak falun, de Budapesten is lovas kocsik jártak. Hittem is, meg nem is. Nagymamám egyszer azzal is megtoldotta, hogy az egyik ilyen sörszállító kocsi lovai megbokrosodtak, majdnem halálra taposták őt, de a közeli boltból előugró mérszároslegény rettentő erővel megfékezte a megvadult állatokat. Valószínű, hogy ebben a történetben Toldi Miklós alakja is megelevenedett. Máskor csak a régi életről mesélt: hogyan folyt a munka egy vidéki cukrászdában, hánykor kellett kelni, miként készült a dobostorta és a fagylalt – ami persze akkoriban még nem az a „színezett vacak volt, mint manapság”. Mikor társadalomtörténeti kurzusokat hallgattam a Horthy-korszakról, mindig megelevenedtek ezek az életképek, ha a kistulajdonosi rétegről, a házasság előtti női munkavállalásról, a rendies hierarchiáról, a neobarokk társadalomról, a mindennapos köszönésekbe beívódott címkórságról volt szó (Gyáni–Kövé 2006).⁵²

⁵² A Horthy-rendszer Szekfű Gyula nyomán szokás a „neobarokk” jelzővel illetni (Szekfű 1934: 402–415). A címkórság ettől független megnevezés. Ráth-Végh István kultúrtörténeti munkáiban nevezte így a hatalmon lévők beteges ragaszkodását a hosszú és körülményes megszólításokhoz, címekhez (Ráth-Végh 1940: 67). Lásd továbbá Gyáni–Kövé 2006.

„A történelem, amelyre (...) gondolni szoktunk, pusztán csak az emlékezet ki-terjesztése.” (Becker, idézi Gyáni 2000: 96)

A 19. században egy egész nemzedék dolgozott azon, hogy ami addig krónika, szóbeli történet, anekdota vagy éppen csak mese volt csupán, az a nemzetépítés folyamatában tudományos logikát nyerjen, oklevelekkel igazolt koherens történelemmé álljon össze (Gyáni 2000: 95). A helyi történetekből így lett nemzeti történelem, mint egy jól megkonstruált regény, a mindennapi viseletből néprajzi gyűjtemény és a házakból műemlék.

Az anekdota és a tudomány közötti információcsere azonban nem zárult le a 19. századi monográfiák megírásával. Egyrészt mind a mai napig megfigyelhető a hétköznapi tudás átáramlása a tudományos közéletbe, másrészt megindult egy ellenirányú folyamat is.⁵³ Előbb az oktatás, később a média, illetve olyan helyeken, mint Torockó, a turizmus és a műemlék-védelem is hozzájárult a felgyűjtött néprajzi tudás visszaáramlásához.

A terepen felvett interjúkat elemezve számtalan esetben megfigyelhető, hogy a könyvek, néprajzi gyűjtemények és történeti munkák megál-lapításai életre kelnek és tényleges olvasmányélmény nélkül a közösség szóbeli tudáskészletének részévé válnak, közben pedig szükségszerűen egyszerűsödnek, torzulnak. A legtöbb településen még az is beazonosít-ható, ki az, aki a könyveket olvasta, kitől eredeztethető a mesefolyam.

Torockón lépten-nyomon mesélőkre bukkanunk. Valószínűleg a mítosz és a mítosz zarándokainak, a kiránduló turistáknak az érdeklődése volt a fő impulzus, amely a helybelieket fogékonnyá tette a helytörténeti információk befogadására. Persze egyéb oka is lehet annak, hogy száz évvel az utolsó bánya bezárása után még mindig akad ember, aki pontosan – legalábbis a hozzá nem értő számára pontosnak tűnő módon – képes ecsetelni a lent folyó munka menetét, a vaskenyeret szállító szekerek karavánújtait.

⁵³ A népi kultúra más kulturális közegben történő felhasználását folklorizmusnak nevezzük. Bíró Zoltán négy típusát különbözteti meg: a tudományost, a reprezentáci-óst, a mindennapit és a művészt. Témánk szempontjából a tudományos folklorizmus a legérdekesebb, hiszen ez fogja át a néprajzi gyűjtés és a múzeumalapítás tevékenység-formáit (Bíró 1987: 26). A folklorizmus ellentétpárja a folklorizáció, mikor is polgári, ud-vari stb., tehát a népitől eltérő kultúra alkotásait, szokáselemeit átveszi a népi kultúra. (Voigt 1990)

„A szekeresek Ausztriába vitték a vaskenyeret, cipóforma vasakat, el Ausztriáig. Vége már a bányász világnak is.” (Interjú)⁵⁴

„A torockóiak az itteni vasművesség (...) emlékéit késő öregségükben is megőrizték. Ezzel magyarázható, hogy a végleges hanyatlás után több nemzedékkel is kibontakoztak a torockói vasművesség körvonalai.” (ifj. Kós 2010: 28)

Bármivel is magyarázzuk, az aranykorra való emlékezéssel-e, vagy a tudósok és a kirándulók újra és újra fellendülő érdeklődéssel, tény, hogy egy átlagos faluhoz képest a torockóiak történeti tudata sokkal színesebb és mélyebb. Máshol a helyi közösségek élő emlékezete a generációs határt jelentő száz esztendőn túl nem igen szokott merészkedni. Nem így Torockón, ahol az évszázadoknak is rendje van.

„Érdekes módon, ha konkrét időt kérdezzünk, a száz év, száz esztendő bukkan fel, mint a nagy múlt számban is kifejezhető mértéke.” (Szabó L. 2008: 248)

„Az egyik gerendában találtunk egy nevet, most nem jut eszembe, mi volt. Kérdeztük az öregeket, senki nem hallott itt olyan nevű emberről. Pedig a nagyanyám 1850-ben született, még a szabadságharcról is hallott ezt-azt. Az is lehet, hogy ez a legrégebbi ház, 1600-ból lehet, vagy még régebbi.” (Interjú)

Nem akadna egyetlen kutató sem, aki a fenti logika alapján elfogadhatónak tartaná a ház négyszáz éves történetét. Persze az is lehet, hogy a nevezett gerenda tényleg nagyon régi, de még ez sem lenne perdöntő, pláne nem akkor, ha nem is látható, merthogy a felújításkor stukatóval eltakarták. Sokkal fontosabb annak a ténynek a rögzítése, hogy Torockón a régiségnek és általában a helyi történelemnek komoly hitele és értéke van.

Más kérdés, hogy ez a történelem korántsem vidám. Ha a múltra telődik a szó, leginkább az 1700-as évek véres eseményeinek hangulatát halljuk kicsengen a közlésekből, és nem a Jókai megírta 1848-as eseményeket, tehát a tragédiát, és nem a dicsőségszámba menő megmenekülést. Tudjuk, hogy a történelmi emlékezet részben a jelen, illetve a közelmúlt visszavetítése a régmúltba (Gordon 2008). Az egyik stratégiát már láthatuk, ez Torockó bányavárosi hagyományainak középpontba állítása, a szépre és a jóra emlékezés nosztalgiája (nosztalgiáról lásd: Pintér 2008).

⁵⁴ Történeti adatok nem támasztják alá, hogy kész vasat Torockóról Ausztriába szállítottak volna. A történetet elmesélő adatközlő a két világháború közötti időszakra emlékezett így vissza, mikor is állítása szerint a vassalakat vitték nagyobb kohókba, ahol még ki tudtak nyerni némi fémet. Mások nem erősítették meg ezt a történetet, ugyanakkor felvidéki bányászközségekben, mint például Stószon vagy Felsőmecenzéken ismert jelenségről van szó. Ha valóban volt másodfelhasználása a vassalaknak, akkor sem valószínű, hogy Ausztriáig szekereztek volna vele. Ausztria feltehetően a stájer eredettudat asszociációjaként került be a mondatba.

A másik lehetőség, ha a közelmúlt átélt tapasztalatainak hangulatát a távoli múltba vetítjük ki – ez teszi, hogy Torockó múltértelmezéséhez sok szempontból közelebb áll 1702 és 1704, mint 1848.⁵⁵

„Ez a nép itt sok szenvedést élt meg. Megszűnt a bányászat, az ipar, jött az első világháború. Aztán a kisebbségi lét, itt mindenhol mocsok van. A második világháború még súlyosabb, s aztán a kollektív a maradék energiát is felemésztette.” (Interjú)

„Ferenc Jóska idejében szabadok voltunk, aztán jöttek az oroszok, románok, mindent elvittek, most meg visszakapták a földet, de csak fizetik utána az adót.” (Interjú)

*„Itt nagy harc volt. 1944. szeptember 6-án itt voltak a románok, október végéig háború volt. Házakban laktak az oroszok, szörnyű elmondani, hogy viselkedtek.”*⁵⁶ (Interjú)

Hogy mennyire mélyen összefügg a jelen tapasztalataival a múlt értelmezése, azt mi sem mutatja jobban, minthogy a 20. század elején Torockó népe még egyértelműen az 1848/49-es szabadságharc optimizmusához vonzódott, a tragédiákat pedig csendben feledésre ítélte. Azon túl, hogy ez természetes velejárója lehetett az utóbbi dátum akkori frissességének, volt az egészben valami mélyebb tartalom is, az optimizmusé. Pedig az akkori Torockó gazdasági helyzete elvileg nem indokolta volna a derűlátást.

A múlt feledésének vágya egyes építészeti részletek értelmezésének módosulásában is megmutatkozott. A legfelületesebb útikönyvek is meg szokták említeni, hogy a régi torockói házak ablakát régen vörösfestették, hogy így emlékezzenek a császáriak rémtetteire. Mellékutak megmaradt régi fakeretein, a lepergő festékrétegek alól itt-ott még ma is előbukkan a vörös szín. Csakhogy a századforduló nemzedéke egyáltalán nem tulajdonított jelentőséget az ablakok színezésének. Erről a történelmi romantikához amúgy erősen vonzódó Ignác Rózsa is beszámolt.

„Már a legöregebb bányászok sem állították, hogy a jel bosszúra hívó, harci üzenet volna.” (Ignác 1970: 309)

⁵⁵ Torockó esetében a hanyatlás nem csupán a pesszimista magyar lélek helyi megnyilvánulása. A számok ugyanerről beszélnek. A 19. század közepén majd kétezer lakosa volt, ami az akkori erdélyi viszonyok között egy átlagos kisvárosnak felelt meg. Manapság negyedannyian sem élnek itt. Adatokat lásd: Varga E. 2007.

⁵⁶ A tordai csataként elhíresült hadművelet a második világháború egyik legnagyobb erdélyi ütközete, amelyben a magyar–német csapatok próbálták megállítani az előrenyomuló szovjeteket. Lásd Ravasz 1999.

Az 1870-es tűzvész után felépült főtéri házakról már hiányoznak a vörös keretes ablakok (Furu 2010: 408). Ha nincs Orbán Balázs és a nyomában kiteljesedő Torockó-mítosz, a vörös ablakok titkát valószínűleg szép csendben elfeledik. Ha ugyan nem romantikus mítosz az egész vörös ablakos história.

2.7. A KÜLÖNLEGESSÉG-TUDAT

A mártíromság és a hanyatlás hangsúlyozása jól megfér egy másik történeti identitáselemmel, amely a hely különlegességéről és elpusztíthatatlanságáról szól. A tényszerű veszteségek és a vele szembeállítható küzdelmek feszültsége nyilvánvaló, ugyanakkor az elbeszélésekben fel is oldható. Akár a népmesékben, ahol a furfangos szegény ember végül diadalmaskodik a gazdag földesúr felett. Az alapmotívumot megint csak Orbán Balázs szolgáltatta, aki úgy írta meg a jogküzdelmeiben elbukó bányászváros sorsát, mintha a vereség győzelem lett volna. A torockóiak huszadik századi történelmükben is számtalan olyan apró momentumot találnak, amely saját egyediségüket és szívósságukat hangsúlyozza az őket elnyomó hatalmakkal szemben.

„Még Ceașescu idejében is egy sziget volt ez, nem is mert idejönni a diktátor.” (Interjú)

„Torockó nem hasonlít semmire, annyira eredeti, hogy nincs is ilyen máshol, pedig sok helyen jártam már.” (Interjú)

„A torockóiak zárkóztak. De milyenek is lennének, mondta egy régi tanárom, körülöttük a hegyekben mind románság lakik, csak így élhettek túl.” (Interjú)

Számtalan formában felbukkanó toposz, hogy a román tenger közepén fekvő települést csak lakóinak sziklaszilárd jelleme és kulturális identitása óvta meg a beolvadástól. Másként fogalmazva ezt úgy is mondhatjuk, hogy a veszélyeztetett kultúrák hajlamosabbá válnak a tradíciók megőrzésére.

„A zártság gyakori védekező mechanizmusa a lokális kultúráknak. (...) A szokások formálóerőt képviselnek, s maga a tradícióköttetés (...) a rendet biztosító erőként hat.” (A. Gergely 1996: 10)

Az etnikumok találkozási pontjainál a viselet, az építkezés, a házasság vagy a temetkezés szokásbeli és tárgyi velejárói a mindennapi műkö-

dés biztosításán túl a közösség egybetartozását is szolgálták. Miközben egy többségi nemzethez tartozó falusi számára a népi kultúra feladása jóformán csak pozitívumokkal járt, hiszen így kerülhetett közelebb a mintaként követett polgári, illetve urbánus világhoz, addig a kisebbségi helyzetben felmerült a nemzeti identitásvesztés kérdése is. Ez a dilemma Torockón is jelentkezett az 1960-as, 1970-es években. A tradíció, mint a megmaradás záloga logikus önvédelmi mechanizmusa a kis közösségeknek. A hagyományápolás ugyanakkor szembekerülhet a modernizáció kívánalmaival, hiszen időt és energiát igényel az emberektől.

„A megváltozott életkörülmények és anyagi feltételek átalakító hatással vannak Torockó egész népéletére. (...) Nincs helye az erős színeknek, hímzéseknek vagy csipkéeknek, amelyek készítésére különben is alig jutna már a női munkaidőből.” (ifj. Kós 2010: 13)

Miként máshol, úgy Torockón is igaz, hogy a népművészet hanyatlásával párhuzamosan a kultúra korábbi határkijelölései elmosódtak, a ruházat, az építkezés, a zene és a lakberendezés egyre inkább uniformizálódott (Bausinger 1995: 53). Ezzel együtt a széteső szokásvilágban felértékelődtek azok a szívósan megmaradó elemek, amelyek a régi világból valami okból itt maradtak. Egykor általános tárgyak és szokások különleges ünnepi tartalmat nyertek, és egy modern kisebbségi identitás sarokköveivé váltak (Gagyi 2004). Jellemző példája ennek Torockón a temetkezés.

„Amúgy a falu e téren is kuriózum, a világon három helyen, a Szentföldön, Szicíliában és itt temetkeznek a sziklába.” (Interjú)

Torockón a sírokat nem ássák, hanem a sziklába vájják. Évszázadokkal ezelőtt mindez velejárója volt a bányász hagyományoknak, a sziklaművelés mindennapi gyakorlatának. Nem lehetett mellékes szempont az sem, hogy ily módon nem vettek el értékes földeket a környék amúgy is szegény termőterületeiből.

„A holtak nyughelyei (...) a határ, illetve a településszerkezet szerves, de megkülönböztetett részeit képezik.” (Kunt 1980: 17)

Manapság megszűnt a sziklaüreges temetkezés és a hagyományos munkaformák közötti kapcsolat, mégis ragaszkodnak hozzá. Sőt, a módszer a szomszédos Torockószentgyörgyön is divatba jött.⁵⁷ A csákányokat

⁵⁷ A két falu közötti történeti kölcsönhatásra jellemző, hogy Torockó lakossága újítóbbr szellemű volt, ami életmódjából, kereskedelmi kapcsolataiból és a bányászat hanyatlása után általános, falun kívüli munkavállalásból következett. Ez azonban azt is jelenti, hogy Torockószentgyörgy jobban ragaszkodott népi hagyományaihoz, tárgyi kultúrájához. (Nagy J. 2010: 223)

persze elhagyták, helyettük ügyes kisgépekkel törik a követ. A helybéliek szívesen invitálják a látogatókat egy-egy temetést megnézni, vagy ha erre nincs mód, mert például egy busznyi turista már igencsak sértené a kegyeleti szempontokat, legalább elmesélik, mennyire egyedülálló e téren is Torockó.

„Ha olyan van, mindenkit elküldök a temetésre, nézze meg.” (Interjú)

2.8. A KURIÓZUM-MÍTOSZ

A torockói mítoszt a 21. század elején a kuriózumok teszik gazdaggá. A különlegesség tudata ott kísért a település lakóinak magyarságtudatában, unitárius vallásában és a bányászvilágra emlékező számtalan történetben. Ám a mítosz ereje leginkább abban rejlik, hogy képes magába olvasztani elmúlt korok sokszor elfogult vagy egyenesen hamisnak bizonyult elképzeléseit. Mi több, keretet kínál egykor igaznak vélt állítások cáfolatának is. Ilyen cáfolatokból alakult ki a torockói nép eredetéről folyó jó kétszáz éves vita. Érdekességét nem az adja, hogy általa a bányásznép eredetét sikerült tisztázni, holott kezdetben még ez tűnt a legfontosabb kérdésnek.

„Az újabb időben e nép eredetéről megindultak a nyomozódások; Székely Sándor, unitárius püspök, a felekezet levéltárában létező kéziratok után a Nemz. Társalkodóban egy cikket közölt volt, melyben zsidó nyomokat lát Torockón és vidékén.” (Kővári 1853: 161)

Az unitárius püspök ezen feltevését maga Kővári sem vette komolyan. Nem úgy egy utóbb ugyancsak hamisnak bizonyult eredettudatot, amely szerint a torockói vasművesek Ausztriából rajzottak volna ki, még valamikor a 13. században. A történelemkönyvek lapjain jó száz éven át konkurencia nélkül virágzó elmélet alapja egy hamisított kiváltságlevél volt, amelyet Jakó Zsigmond tanulmánya leplezett le (Jakó 1974, 1975).

Írása nem egyszerűen egy történeti tévhit cáfolata, hanem rendkívül részletes társadalomtörténeti freskó egy legendának bizonyult történeti tény születési körülményeiről. A németül valószínűleg soha nem tudó bányászok felmenőinek „németesedésében” az 1700-as évek végének gazdaságpolitikai érdekharcai húzódnak meg. A feudális terhek alól kibújni igyekvő jobbágyság és a földesúr küzdelmeibe ekkor lépett be harmadik

szereplőként a bécsi udvar, amely saját bányajogainak kiterjesztését remélte a torockói szabadságharc sikeres kimenetelétől.

„Panaszolván együtt-másutt bajainkat, egy úri méltóság [Dobai] azt kezdi kérdezni tőlünk: »Nincsen meg kenteknél az a levél, mely mellett kenteket Felső-Ausztriából vasmunkára behozták?« Melyre egyebet nem felelhetünk, csak azt, hogy nem hogy megvolna, de még hírért sem hallottuk. Más uraság [Medve Mihály] megint azt mondotta: »Nálam fog lenni copiában.«” (Idézi Jakó 1974: 1245)

Az egész egy jól-rosszul kidolgozott összeesküvés-elméletnek tűnik, mint ahogyan az is volt. A stájerországi eredetet igazoló oklevél ötlete valószínűleg Adam Hüttenmeyer aranybevéltő tiszt fejében született meg, aki Eisenwürzel környékéről származhatott. *Nomen est omen*, magyarul Eisenwürzel szó szerint vasgyökeret jelent. S noha nincsenek adatok arról, hogy ott a 11–13. században ténylegesen vasművelés folyt volna, a mese elsőre hihetőnek tűnt.

„Hasonlóképpen korba nem illő és ellentmondásos a torockói telepések állítólagos őshazájának megnevezése is. Az oklevél szerint e vasműveseket a király a felső-ausztriai Eisenwürzel nevű helyről (locus) hívta volna be. Az Ybbs folyó felső folyásánál elterülő Eisenwürzel hegység valóban Felső-Ausztriában fekszik, de ott nem volt vaskitermelés.”⁵⁸ (Jakó 1975: 177)

Következik-e mindebből, hogy Torockó németes jellegét, amelyet korábban mindenki evidenciaként kezelte, mindenestül el kellene felednünk? Egyáltalán nem. A mítosz innentől válik igazán különlegessé. Ha egy nép valóban német eredetű, és emiatt németesen öltözködik, építkezik és gondolkodik, abban nincs semmi meglepő. Ha azonban egy főként magyar népességű város a 19. században kiválik környezetéből és újdonsült eredettudatához alkalmazkodva a viszonylag távoli Szászföldhöz igyekszik hasonulni, ráadásul úgy, hogy közben magyar nemzettudatára is büszke, nyelvét sem hagyja el, nos, ez már olyan összetett és izgalmas jelenség, amelyre nehezen húzható rá, hogy tipikus. A helyzetet bonyolítja, hogy Jakó cikke túlságosan szakmai nyelvezetű, ami miatt nehezen találta meg az utat a folklorizálódás felé. A torockóiak körében így mind a mai napig tartja magát a német eredetmítosz:

„Dupla eredet, német stájer és székely, ebből lett a magyar. A vasművesség miatt jöttek a németek.” (Interjú)

⁵⁸ Felső-Ausztriából úgy lett Stájerország, hogy hallgatólagosan Eisenwürzelt mindenki az eisenerzi vasvidékkel azonosította. (Borbély 1927: 26)

„Bányászok jöttek Stájerországból, de már nem tud senki németül. A német-ségből mit érezni még? Hogy jól kiépült a falu, egyenes utcák, plán [szabályos fő-tér], népeleti tárgyak, bútorok.” (Interjú)

Jakó írása vízv választó a mítosz életében. Tőle datálható a városka néprajzának, történetének és identitásának kritikai újraértelmezése, amelynek legfontosabb eredményeit a *Torockói népművészet* kötet foglalta össze, immár a rendszerváltás után (lásd: Furu 2010). A tudományos vizsgálat számtalan ponton felülírta és pontosította az irodalmi hagyományokból kinövő mítoszt. Másfelől viszont, amint azt Jakó levéltári forrásokra támaszkodó tanulmánya is mutatja, a kritikai szellemű vizsgálódások egyelőre csak a szűkebb szakmai körök érdeklődését keltették fel. A mítoszteremtés pedig haladt tovább az Orbán Balázs és Jókai Mór kijelölte romantikus ösvényen.

2.9. A ZAJOS MÍTOSZ

Gépeljük csak be a városka nevét az internetes böngészőbe, a kép- és adathalmaz a leggyorsabb sáv szélességű internetkapcsolatot is próbára teszi. A fogyasztói társadalom hű tükréként az első találatokat uralják a panziósok hirdetése, de még az amatőr úti beszámolók is maguk mögé utasítják a szakmai honlapokat.⁵⁹ Korunk netes közvélemény-barkácsolói, a „kommentelők” dicsérik a táj szépségét és a szomszédos Torockószentgyörgy sajtüzemének ízeit, javítgatják egymás képfeliratait.

„Képzeld el, hogy egy 100 éves parasztházban alszol, reggelire rántott cukkinít eszel, és amikor kinézel az ablakon, ott figyel szemben a Székelykő, csak arra vár, hogy meghódítsd!” (Internetes blogbejegyzés)⁶⁰

„A nagyközségbe érkezve, autóbuszunkkal a piactér déli részén, hatalmas fák alatt parkoltunk. A Felső piacsoron indultunk sétára. Rögtön feltűnt a több száz méter hosszú házsorban az épületek hasonlósága.” (Internetes úti beszámoló)⁶¹

⁵⁹ A legfontosabb oldalakat egyébiránt a torocko.lap.hu linkgyűjteményről indulva tudjuk a leggyorsabban felkutatni.

⁶⁰ <http://torocko.blog.hu>, 2008.01.03. „szállás Torockón”. Utolsó megtekintés 2015. január 31.

⁶¹ <http://hetedhethatar.hu>, p. 9906. Utolsó megtekintés 2015. január 31.

A műemléki térben mozgó kedélyes kiránduló attól más, mint egy tengerparti plázs turista, hogy a hegyek, házak és cukkinik látványa mellett információkat is fogyaszt a térség múltjáról.⁶² A többség megelégszik az útikönyvekből, internetes forrásközlésekből összeválogatott adatokkal, amelyek nagy részét már a szállásadók is tudják. Vannak azonban hitetlenkedők is, akik főként akkor éreznek késztetést a hozzászóláshoz, ha a hivatalos történelmet nem érzik elég magyarosnak. Néha bámulatos kötéltáncokba fognak. Torockó nevét például a tudományos közélet szláv eredetűkének tartja számon.⁶³ Nem mindenkit feszélyez azonban a tudományos tekintély:

„Torockó neve nem szláv eredetű. Van még egy hasonló nevű falu Magyarország nyugati határán. Még nincs egy napja, hogy próbálom megfejteni. Talán sikerül... fele már megvan. A »Torockó« magyar névadás...” (Internetes blogbejegyzés)⁶⁴

A rejtélyes falut, aminek állítólag még a dűlőnevei is pontosan egyeznek, nem találtam sem a 2012-es, de még az 1913-as hivatalos helységnév-tárban sem. Ettől persze még létezhet, mint annyi más misztikus hely a világon. A „szlávtalanítási” mutatóvány magát hivatalosabbnak feltüntető verziójával is találkozni:

„Toroszkó vagy Toroczko. A név régi magyar eredetű név, hasonlít a magyar »torok« szóhoz.” (Metapedia)⁶⁵

Ha csak asszociációkra volna szükség a nyelvtudományban, akkor a torok kapcsán ott lehetne mindjárt a szűk völgy (hegy torka) vagy akár a föld gyomrába vivő sok-sok bányalejárat (bánya torok), kinek-kinek melyik a kedvesebb. Ez azonban kevés nyelvészt győzne meg. Ők inkább azt kérdeznék, hogy a mássalhangzó torlódástól idegenkedő magyarok miért kezdtek a kellemes torok helyett torockót mondani. A legjobb név-eredet verziót azonban egy turistától hallottam. Szerinte a megoldás a „török-kő”, ami nem utolsósorban a székelylek török eredetéhez is remek

⁶² Minderről lásd bővebben a turisztikai fejezetet. Annyit azonban érdemes előljáróban megjegyezni, hogy Torockó jellegzetes örökségturisztikai célpont, szemben a modern társadalmak kulturális turizmusával. Utóbbi elsősorban arra koncentrál, hogy a másik kultúrából milyen elemeket állíthat a jelen szolgálatába, utóbbi épp megfordítva, a múlt szolgálatába állítja a jelent, például mobil applikációs, internetes stb. ismeretterjesztő kiadványt készít a terület múltjáról. (Kalocsai 1998)

⁶³ A nyelvészek szerint Torockó neve a treskati „csobog” szláv igéből képződött (Janitsek 1999: 160). Érdekességgént megjegyzendő, hogy Borbély, aki ugyancsak szláv eredetűnek tartotta a szót, a Torockó nevet még a troszk, vaskó szóból eredeztette. (Borbély 1927: 11)

⁶⁴ <http://torocko.blog.hu>, 2008.01.17. „Torockó nevének eredete.” Utolsó megtekintés 2015. január 31.

⁶⁵ <http://hu.metapedia.org/wiki> Utolsó megtekintés: 2015. január 31.

támpontokat ad. A magánhangzókról lekopott pöttyök és vesszőcskék pedig a régi nyomdászok hanyagságának tudhatók be, de ezt már csak én teszem hozzá – tovább perdítve a zajos mítosz merészséget igénylő ötletelését. Az internet tág terepet nyújt a másolások és sajátos logikájú fejtegetések szövevényének. Olyannyira, hogy a helyszín, mint építészeti tér el is veszíti tárgyi kiterjedését, sőt fontosságát is. A százával keringő fotók új valóságot teremtenek, egy kétdimenziós képi világot, amiben végül csak a Piacér marad meg, felette a Székelykövel, illetve az érzelmi kitörések a vendégszeretetről és a cukkiniról.⁶⁶

2.10. METAMORFÓZIS⁶⁷

Mikor néhány évvel ezelőtt egy konferencia kapcsán Torockóra készültem, magam is elképedve láttam az interneten keringő fotókat a patyolat tiszta házakról. Annál is inkább, mert korábbi útjaim fotótlan emlékképei valami egészen más hangulatot rögzítettek. Akkoriban a világ még a kilencvenes évek közepén járt, én az egyetemi éveim legelején. Megérkezve a főtérre, hátizsákomat előre lendítve kászálódtam ki egy kisbusz hátsó üléséről.

A sofőr Gyulafehérvár felé ment tovább, én pedig a zuhogó eső áztatta sárban araszolva botorkáltam előre a bolthoz, amely az egyetlen szárazulatlannak tűnt a száz év magányt ígérő világban. A nap nagy részét a boltban töltöttem, vártam az idő jobbra fordulását. A kellemetlen őszi esőverésben Jókai Torockójából nem láttam sem viseletet, sem házakat, sem holdbéli tájakat. Az írófejedelemnek csupán egyetlen sora tűnt aktuálisnak.

„Egész Torockó városában nincsen csapszék.” (Jókai 1966: 42)

A kocsmáros valami dolga után ment a városba, beteg volt vagy csak nem volt kedve kinyitni, nem tudom, pedig többször is próbát tettem. A sűrű vizenyős párában a hegyet még sejteni sem lehetett, az emberek

⁶⁶ Ezt a folyamatot a francia filozófus Jean Baudrillard nyomán hiperrealitásnak nevezhetnénk, ahol a valóság és a fantázia, a tárgy és a róla alkotott virtuális valóság összemosódik, olyannyira, hogy végül az utóbbi, a valós fizikai kiterjedés nélküli világ tűnik realisabbnak. (Baudrillard 1996)

⁶⁷ A Metamorfózis című alfejezet a Faluváros-Torockó című írásom részleteit tartalmazza. Megjelent: *Földgömb*, 2012/4., 58–65.

behúzódtak házaikba, amelyek sáros barnásszürkének tűntek, mint általában a posztszocializmus.

Ezért leptek meg szűk egy évtized múlva a fényképek és nem sokkal rá a valóság is. Mintha kicserélték volna a színpadot. Koratavasz volt. A Székelykőn átbukó napsugarak lehetetlenül éles fényeket produkáltak, amelyeket csak messzi északon lát az ember. A helybeliek hunyorogva köszöntötték egymást, mint régi ismerősök, akik hosszú évek múltán tiszta véletlenségből összefutnak a szülővárosukban. Mintha nem csak én, de az egész városka meglepődött volna, milyen nagy változás állt be körülöttük. Az ajtók mindenhol tárva-nyitva, érezni lehetett, amint az elhasznált levegőt a napsugarak ízekre bontják és éltető molekulák milliárdjait gyártják. A főtéren itt is, ott is csoportok képződtek. A hó visszahúzódo fehérsége egymás után rajzolta elő a házak kontúrjait, amelyek árnyékukban megkettőzve még inkább magukkal ragadóak voltak.

*„falak merengnek messze benne
leroskad, súlytalan falak
melyeknek mintha mégis lenne
kevéske súlyuk: annyi épp
amennyi illatos füvek meghajlásához elég”
(László Noémi verse)⁶⁸*

⁶⁸ MEK kiadás: <http://mek.oszk.hu>. Utolsó letöltés 2015. január 31.

„Van valami hasonlatossága egy olyan holdbeli tájképhez, aminőket a nagy reflektorok hoznak közelünkbe.” (Jókai)

„Szentgyörgyön nagy kert volt, szép birodalom, ott jó volt a föld, a bárók oda települtek.” (Interjú)

„Minden egyes lépcső megannyi karzat, ahol emberkéz földet teremtett a sziklából.” (Jókai)

„A települést lágyan hullámzó teraszos lejtők övezik.” (Furu)

A templomtoronyhoz jellemzően nem csak a körülötte álló házak, de a táj sziluettje is hozzátartozik.

A román templom, ha éppen képeslapon látnák, talán még tetszene is az embereknek.

A templombelső protestáló. A hófehéren hagyott falak csak a boltozási tudást vették át a rekatolizáció stílusából.

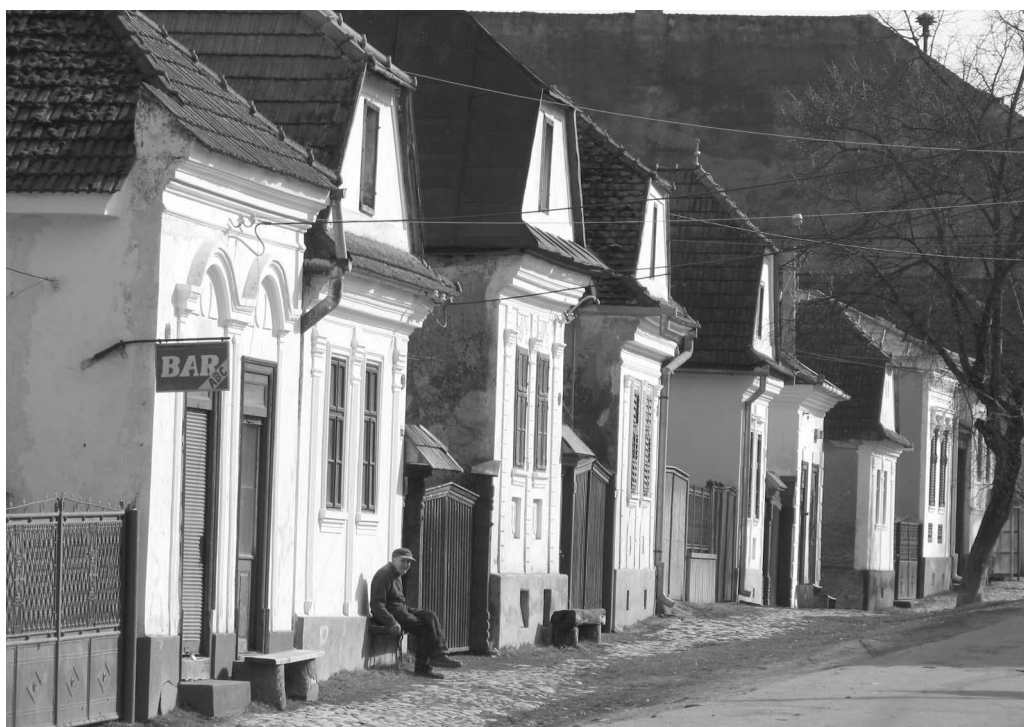

„A Felső sor a legszebb, az van minden képen.” (Interjú)

„A klasszicista ízlésű polgárházak a XIX. század húszas éveitől kezdődően jelentek meg Torockón, és az 1870-es tűzvész utáni években terjedtek el.” (Furu)

Mivel a tér kelet felé lejt, az Alsó sor házai kisebbnek tűnnek, amit csak tetéző, hogy a tanácsháza tűzfala rájuk telepszik.

A patak, mely ma csendesen folyik el a kertek alatt, egykor több tucatnyi kovácsműhely kalapácsát mozgatta.

„Szemünk elé az alkotás és a tükörképe dinamikus mozzanatokkal telített kapcsolatban tárul.”
(Balogh)

A főtéri vajornál szinte mindig találni valakit, aki ruhát, szőnyeget most, autóját pucolja.

A beton vályú környezetétől elütő szögletessége idegenül hasítja keresztbe a terecskét.
(Azóta fával borították.)

A Borrévi utca felől jövet az egymás fölé emelkedő tetőgerincek, mint valami korlát-
lépcsők, az érkezés érzetét keltik.

Az egykor földművesek lakta Szentgyörgyi utca vegyes házsora a Zsakó–Mikó házzal

Puskás utca. „*Seprűvel spriccoltuk a zöld házakat, csíkosra.*” (Interjú)

A két Kővár utcát a Kispiac vagy másként zöldségpiac köti össze.

„Ezt a malmot állította Torockai Klára 1752-ben.” (felirat malomban berendezett múzeumban)

A Kővár utca külön világ, amely távolságtartóan figyeli a főtér műemlékesedését.

„A kicsi házakat így hívják, hogy gerendaház, jobbágyház, pitvaros ház. Le volt sífárolva agyaggal, nem is volt padló.” (Interjú)

A cigánysoron a régi házak annyira aprók, mintha az ember Torockó makettjében járna.

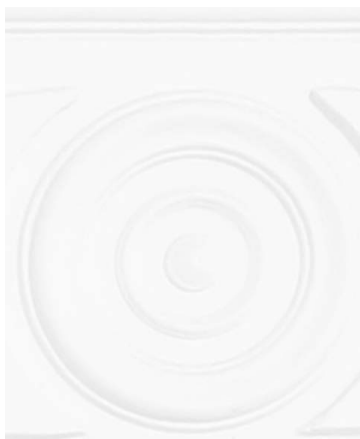
„A hegy alatt laktak a cigányok, akik faszenet csináltak.” (Interjú)

Népi lakóház a malom mellett, amely kimaradt a 19–20. század modernizációs hullámaiból.

3. FALUVÁROS⁶⁹

⁶⁹ A Faluváros című fejezet alaptézisei megjelentek németül: Tamáska 2014b.

3.1. A TOROCKÓI ÉLETKAMRA

Köztudott, hogy a tájak kulturális kapcsolatait évszázadokon át a vízrajzi rendszerek határozták meg (Bak 2003, Beluszky 2005, 2008). Minél tagoltabb volt a felszín, annál mozaikosabbak lettek a helyi kulturális sajátosságok, annál több magába zárkózó életkamra alakult ki.⁷⁰ Extrém példája ennek Svájc, ahol a sokszínű kantonok azért is tudtak viszonylag békésen egymás mellett élni, mert a természetföldrajzi tényezők elzárták őket egymástól (Éger 2005: 61). Mivel az Erdélyi-érchegység nyitottabb, az etnikumok erősebben keverednek. A hegyek azonban itt is eléggé nehezen járhatók ahhoz, hogy helyenként svájcias kantonokat hozzanak létre, ahol a kulturális határokat jól azonosítható geomorfológiai alakzatok képezik.⁷¹ Torockó vidék déli bejáratát a földrajzban járatlan utazó is könnyen felismeri. A forgalmas Maros völgyben fekvő Nagyenyedhez hosszú úti falu, Felenyed kapcsolódik. Utána Úrháza következik, mely ugyancsak nehezen akar véget érni. Ezt elhagyva Nyírmező zárja a sort. Az út itt elágazik. Egyfelől nekirugaszkodik az egykori pásztorszállásokkal teli, ma inkább lakatlan hegyvidéknek, másfelől bekanyarodik a szűk Kőközbe, Torockó-vidék kapujába. A Kőköz jó egy évszázaddal ezelőtt még megyehatár volt, Fehér és Aranyos-Torda között.⁷² A hatalmas sziklák kilométer hosszan szorongatják az utat, mire szélesebbre nyílik a kilátás. Ez már Torockó vidékének életkamrája, amely mindössze négy faluból áll: Torockógyertyá-

⁷⁰ Az életkamra kifejezést Glaser Lajos használta, aki az Alföld példáján a vízrajzból kiindulva az egymástól elzárt szárazulatok közös táji vonásaira hívta fel a figyelmet. (Glaser 1939)

⁷¹ Az úgynevezett földrajzi determinizmus tétele, azaz, hogy a táj formája a rajta élők lehetőségeit és ezzel együtt kulturális összetartozásukat is meghatározza, a német Friedrich Ratzel munkásságáig nyúlik vissza (Ratzel 1896). A földrajzi determinizmus főként a két világháború közötti úgynevezett emberföldrajzi vizsgálatokra nyomta rá bélyegét (Hajdú Z. 1998). Megjegyzendő, hogy a szociológiai, társadalomtudományi diskurzus szerint a tér határait nem a morfológia determinálja, hanem a csoportközi viszonyok alakítják ki (Pászka 2006: 269–301). Szintén ide kívánczik, hogy az 1970-es évektől a földrajz is egyre erőteljesebben foglalkozik a tér kultúrához kötött értelmezésével, érzékelésével. (Dúll–Izsák 2014, Nikitscher 2004)

⁷² A Kőközt feltehetően az Árpád-korban valamiféle erősség is védhette. A titokzatos Zádokvárát Balogh Szabolcs népszerű honismereti füzete is megemlíti (Balogh 2008: 22). Tény, hogy Torda vármegyének a középkor óta Torockó vidéke volt a határa. A vármegyéről és annak változó határaitól lásd: *Magyar Katolikus Lexikon* Torda vármegye szócikke, Diós–Viczián 2009: o. n.

nosból, Bedellőből, Torockószentgyörgyből és Torockóból. Apró tájegység ez, és bár nincs távol a Maros országútjától, meglehetősen zárt. Egykori földesurai, a Thoroczkyak a legenda szerint egyenesen Ákos vezér rokonságából származtak (Köpeczi 1986: 284). Bár nemigen adtak Erdélynek fejedelmeket és nagyhatalmú urakat, szívósan megmaradtak birtokaikban egészen a kommunista hatalomátvételig (Jakó–Valentiny 1944, Kelemen 1982).

„Az Ákos-nemzetségnek egy külön ágának útiránya a Maros folyása volt. Ez az ág szállta meg Székelykő-várát s a torockói völgyet. Innen is nevezte magát később ez a nemzetség-ág Torockai-családnak.” (Borbély 1927: 20)

Az Árpád-kor hajnalán a torockói életkamra alig lehetett több, mint a termékeny Maros-völgy hegyi nyúlványa. Félig-meddig gyepű, amelynek ellenőrzésére építették fel Székelykő várát, hétszáz méter magasán, közvetlenül a mai Torockó felett (Borbély 1927: 22). Székelykő környéke a koraközépkor háborús viszonyaihoz mérten volt csak alkalmas a megtelepedésre. Nehezen megközelíthető erőssége idegenül és félelmetesen magasodott a medence fölé. A hatalom ebben a korban még nem állandósult hűbéres és hűbérúr kiszámítható viszonyává. A földesúr sem volt még valódi dinasztikus család, amit mi sem jelez jobban, mint az, hogy földjeitől távol állította fel mai fogalmainkkal élve inkább hadiszállásnak, semmint otthonnak beillő várát.

„Az ősi fellegrvár tároló, ahol a főnök többnyire gabonából, esetleg nőkből álló záskmányát biztonságba helyezték.” (Mumford 1985: 41)

„Emberkéz által emelt erődítés, mely kizárólag a bejárat biztosítására szorított. És ez tökéletesen elégséges is volt, mert a többi oldalakat a hegy alakulása önmagára is megközelíthetlenné tette.” (Orbán 1868: o. n.)

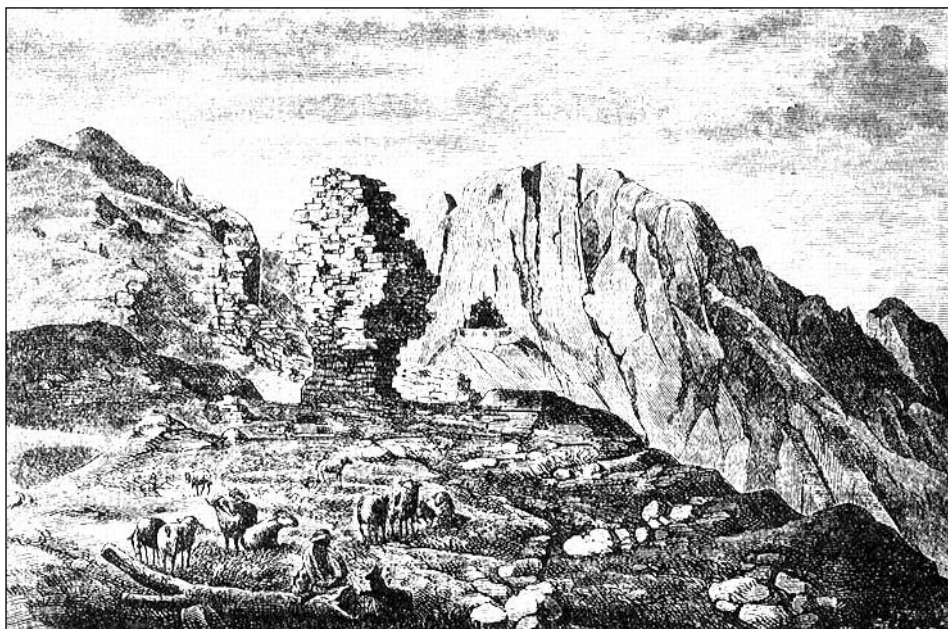
A fellegrvár, mint típus a hódító erőnek, és nem a bejáratott hierarchikus viszonyoknak felelt meg.⁷³ Tartósan egyetlen vidéknek sem tudott megszervezőjévé válni, a torockói életkamrának sem. Jelentősége azonban mindaddig megmaradt, amíg a társadalom mindennapi logikáját erősebben határozza meg a harc, mint a termelés, illetve amíg a fegyverek fejlődése alkalmatlanná nem tette a harcokban való részvételre. Székelykő várát a 17. században hagyták el véglegesen (Karcag é. n.). Addigra a fellegrvárhoz kapcsolódó hatalmaskodó lovag figurája végképp eltűnt a jó csengésű foglalkozások sorából.

⁷³ A különböző hatalomelméletek jellemzője, hogy nem csupán egyszeri, nyers erőfőlényre alapuló viszonyként, hanem rögzített szerepek mentén kialakuló hierarchikus rendszerként írják le a hatalmat. (Farkas Z. 2011)

„Egyszer aztán az a furcsa gondolata támadt, hogy felcsap kóbor lovagnak, lóra ül és fegyveresen világnak indul, (...) megtorol minden sérelmet, nem kerül ki semmi veszedelmet, és örök hírnévre s dicsőségre tesz szert.” (Cervantes 1977: 4)

A vár évszázadokkal dacoló romjairól Orbán Balázs készített csinos rajzot. A 19. század végén még állt egy csomk, a kép előterében pedig néhány sovány jószág rágta a sziklákat áttörő növényzetet.

„(...) mert ma alig áll fenn a leírt zömtoronyból két öl magasságú, s másfél öl szélességű faldarab. (...) Fájdalom, az sem soká fog állani, mert a vihar már is kifeszette aljának támköveit.” (Orbán 1868 o. n.)

3. ábra. Torockó vára Orbán Balázs Székelyföld könyvében

Orbán Balázsnak igaza lett. Manapság ugyancsak jó szem kell hozzá, hogy a gyenge fű közül kikandikáló köveket nézve elképzeljük a hajdani várat. Bárányok helyett pedig leginkább sárkányrepülősökkel és piknikező kirándulókka találkoznunk.

„A vártól mindenkit óvok, hogy ne csalódjanak, az nem olyan vár, mint Magyarországon, hogy látogatni lehet.” (Interjú)

„Székelykő volt a vára a torockóiaknak. A törökök lerombolták a várat, s akkor már Szentgyörgyön építkezett a báró.” (Interjú)

A fellegrvár csak egy lehetőség volt a vidék megszervezésére. A torockói életkamra tényleges kialakulása a szentgyörgyi várhoz kötődik, mely mind köveiben, mind társadalmi hatásában sokkal tartósabbnak bizonyult. A tatárjárás utánra tehető vár esetében a helyszínválasztás is sokatmondó. Magaslaton ül ugyan, de nem a szoros kijáratát figyeli, hanem a környező földeket. Léptéke sem hasonlít elődjére. Amaz jóformán egyetlen lakótorony volt, emezt folyamatosan bővítették, csinosították.⁷⁴ A szentgyörgyi vár messze többet jelentett, mint az uraság vagyonának egyszerű tárhelyét. Egy nem túl kiterjedt, de világos körvonalakkal rendelkező vidék rezidenciális központja volt. A romokról nyíló kilátás kifejezetten barátságos, tágas horizontot kínál, amely mohón szívja magába a hegyekről visszaverődő nap melegét. Az Érchegység sziklái távoli védőműnek tűnnek a hullámzó dombvidék mögött. Innen nézve látszik csak igazán, hogy a régi székeklykői vár voltaképpen nem is az életkamra része, hanem annak kapuját védő erősség.

3.2. BÁNYAVIDÉK

„Itt nehéz a megélhetés, aki ide jön, két-három évig bírja. Az emberek depressziósak. Nyáron az a nagy köd a hegyek között ráül az emberekre. Nehéz a hegyek között.” (Interjú)

Torockószentgyörgy után a völgy összeszűkül, a táj megvadul, és minden jel arra mutat, hogy egy geomorfológiai határhoz közeledünk. Torockó környékén a jobban termő földek a szentgyörgyi bevezető út mentén találhatók. „Józan paraszti ésszel” nézve semmi sem indokolta volna, hogy éppen itt, ebben a sötét és szűk katlanban építsék fel házaikat az emberek. Csakhogy Torockót nem józan parasztok, hanem kockázatokat vállaló bányászok fejlesztették fel.

„Küzdelem a földműveléssel is van, de a bányászatnál sokszorozott, mert az ő küzdelme elszigetelt, elvontan a természet lelkesítő felbátorító szépségétől, elzárta a világosságtól.” (Orbán 1985: 375)

⁷⁴ A vár magja a 13–14. századi lakótorony. Hozzá kapcsolódik az úgynevezett alsóvár. A felsővár a palotával már a 15. századi építkezésekre utal. (Lupescu 2006, 2012)

A középkori-koraújkorai vasművesség kialakulásához három földrajzi adottságnak kellett meglennie. Először is magának a vasércnek, másodszor a fának, harmadszor a gyorsfolyású pataknak (Frisnyák 2001: 218, 220). Fára a bányák aládúcolásához volt szükség, faszénre a vasérc kiolvasztásához, majd megint csak fával, illetve faszénrel fűtötték be a kovásműhelyek kemencéit. Végül a vízi energia emelte magasra a nyersvasból szerszámot készítő kovásmalmok, más néven a verők hatalmas kalapácsait. A 18. század utolsó évtizedeit ábrázoló első katonai felmérés a Torockó patak menti, Borrévig tartó hat kilométeren mintegy negyven kovásmalmot jelölt.⁷⁵

A bányászat rendkívül hektikus gazdasági ágazat, főként, ha más városalkotó iparágakkal és földrajzi adottságokkal vetjük össze. A bányakincs bizonytalan helyi energia (Genizse 2010: 131).⁷⁶ Más helyi energiák is eltűnhetnek ugyan, elhomokosodhat a kikötő, a klíma változása járhatatlanná teheti a hágókat, eltolódhatnak a termelési övezetek határai. A bányaváros azonban a legsérülékenyebb. Elfogy a kitermelhető nyersanyag vagy letarolják az erdőket, és a nemrég még emberektől nyüzsgő hegyoldalak kietlen meredélyek lesznek.

A 19. század végének iparosítási hulláma során felhagyott történeti bányavidékek hangulatában van valami félreismerhetetlen közös jegy. A Sopron melletti Brennbergbánya, a Kassa környéki Aranyida és Torockó, az óriási földrajzi távolságok dacára, mintha csak szomszédok lennének.⁷⁷ Hasonlóságuk nem a tájképben magában, hanem a hegyeket átszövő beszédes csöndességben rejtőzik. A csönd a fényképeken nem, csak a helyszínen érzékelhető. Egy-egy hajdani bányavároshoz közeledve nagy

⁷⁵ A katonai felmérések megtekinthetők: mapire.eu honlapon. Utolsó letöltés 2015. március 8.

⁷⁶ A helyi energia a település táji lehetőségeire utal. A folyóparti fekvés például ösztönzően hat a kereskedelem, illetve a vízigényes tevékenységek, például a malomipar, a bőripar, textilipar kialakulására. A klimatikus adottságok a mezőgazdaság lehetőségeit szabják meg, melyek szintén városképző erővel bírhatnak. Ahhoz azonban, hogy egy település meginduljon a városiasodás útján, helyzeti energiákra is szüksége van. A helyzeti energia egy-egy városnak a településhálózatban betöltött pozícióját írja le és erősen függ az adott állam és társadalom aktuális viszonyaitól. (Mendöl 1963)

⁷⁷ Az említett helyszínek között az ásványkincs különbözősége mellett komoly technológiai, társadalomszervezési eltérések is vannak. Kapcsolatuk egyedül preindusztriális jellegükből következik. Torockó népies bányaművelésének a párhuzamait feltáró jövőbeni kutatásokhoz Gömör megye példája lehet jó kiindulási alap (Paládi-Kovács 2007: 17–46). Erdélyben az iparosítás előtt Torockón kívül Vajdahunyad, Belényes, Vaskoh és Csíkmadaras voltak a legfontosabb vaselőállító központok. (Köpeczi 1986: 820, 1049)

és lakatlan tájakon halad át az ember. Mintha vége lenne a világnak, mint-ha valami katasztrófa kipusztította volna innen az embereket. Az erdő szép, de ha tudjuk, hogy helyén valaha civilizáció virágzott, szorongást érzünk saját civilizációnk jövőjét illetően is. Aki letről ragyogó napsütésben indul el, a szűk völgybe érve hűvös félhomályban halad tovább. Gyakran megesik, hogy előbb fátyolosan, majd egyre sűrűbben ellepik az eget a felhők. A megeredő eső napokig sem akar majd elállni. Télutón a termékeny alföldeken és medencékben javában tart a rügyfakadás, miközben a bányászházak oldalához döntött hólapát még mindig használatra kész. A bányaváros mindemellett idegen is. Idegen, mert áttöri a táj örökölt formáit, amelyet nem művelni, hanem kiaknázni akart. De sokszor idegen lakossága is, amely a virágzás korszakában távoli vidékekről érkezett, magával hozta ottani kultúráját, majd továbbállni kényszerült, ha a föld gyomra kimerült (Gündisch 1996). Talán emiatt sem kételkedett annyi időn át senki a torockóiak német származástudatában.

3.3. BÁNYAVÁROS

„Az alapot minden időben a bányászat és a vasművesség nyújtotta. Innen eredt a torockóiak anyagi jóléte, az iparúzőkre jellemző fejlett öntudata, viszonylag magas életszínvonal.” (Jakó 1974: 1241)

Jakó a bányaműveléssel, valamint a vasművességgel, és nem a német eredettel magyarázza, hogy Torockó kiemelkedett a környék falusias településeinek a sorából. Mióta megbukni látszik a stájerországi bányászok bejövételének tézise, abban is bizonytalanok vagyunk, mikortól számítsuk a bányaművelést és ezzel együtt az urbánus fejlődés megindulását. Ami biztos, hogy a 15–16. században Erdély-szerte találni utalásokat a torockói vásra (íj. Kós 2010: 20). A másik, ami tudható, hogy a 19. század közepétől néhány évtized alatt lehanyatlak a bányaművelés és vele a városi lét legfontosabb gazdasági alapja.⁷⁸ Torockó válsága annyiban nem

⁷⁸ 1847-ben 12 180 bányaműveletet termelt Torockó, 1869-ben már csak 3000-t. 1846-ban 50 bányatulajdonos, 127 bányász, 164 szénégető, 53 vaskészítő mester dolgozott. 1870-ben ugyanezek a számok 40, 68, 92. A századfordulón Torockó már nem volt bányaváros. Adatokat közli Gergely 1998: 18.

mondható egyedinek, hogy a vas előállításának nagyüzemű iparosodása a 19. század végén mindenhol visszaszorította a hagyományos kézműves központokat.⁷⁹ Tanulságos lehet az összevetés a Kassa melletti Alsómecenzéffel, amely ugyanúgy vasműves városka volt, és amely ugyanúgy maga fuvarozta termékeit a távoli piacokra, mint ahogyan a torockóiak is tették.⁸⁰ A két vasműves központ között közvetlen kapcsolatok is lehettek.

„A gyengébb, de szaporább hámorokhoz (...) Mecenéz kapaverői kínálhattak mintát, a (...) gyári lágyabb rúdvasakat feldolgozó kapaverőket az 1870–80-as években (...) állították fel.” (Ifj. Kós 2010: 24)

Mindenekelőtt azonban a két település rendkívül hasonló életpályája az, amely egymás mellé rendeli őket. Mindkettő a későközépkorban keletkezhetett, feltehetően belső, országon, régióon belüli migráció eredményeként (Tamáska 2013b: 281). Virágkoruk a 17. századtól az 1800-as évek utolsó harmadáig ível. A válság hatására mind a torockóiak, mind a mecenzéfiak vándorbotot fogtak, hogy építkezéseken vállaljanak idénymunkákat.⁸¹

„A 2000 lakosú község férfinépe mind nagyobb számban kél útra. A bányászat és a helybeli építkezések során szerzett ismereteikkel mint kőművesek, kőfaragók és ácsok ott dolgoznak az első erdélyi makadám utaknál és vasutaknál.” (ifj. Kós 2010: 26)

Alsómecenzéf azonban a strukturális hanyatlás ellenére megpróbálkozott bekapcsolódni a modern világba. Már az 1850-es években megkezdődött a termelés átalakulása, a kistételben dolgozó hámorok mellett megalkultak a „kapagyarak”, amelyek persze inkább manufaktúrák voltak, de az iparosítás csíráját hordozták. A nagyipari gyáróriások konkurenciáját azzal igyekeztek kivédeni, hogy a kisebb volumenű balkáni piacokra exportáltak. Így, miközben Alsómecenzéf a kiegészítés korának átalakulási válságokkal teli éveiben részben megőrizte gazdasági életképességét, addig Torockó kártyavárként roskadt össze.

„Gyerekkoromban még jártunk be a lyukakba. Volt olyan, hogy ott maradt a lajtorja is. Közelébe mentünk, összeesett, mert már el volt korhadva.” (Interjú)

⁷⁹ 1890 után a hazai vasgyártás rendkívül gyors fejlődésen ment keresztül, ami azonban nem a hagyományos központokat, hanem a vasúthoz, illetve az ország centrumához közelebbi településeket fejlesztette, például Diósgyőrt, Salgótarjánt, Ózdot, Resicát, Vajdahunyadot, Likért, Kalánt, Korompát. (Hanák 1978: 361)

⁸⁰ A két település részletes összehasonlítását lásd Tamáska 2014d.

⁸¹ A mecenzéfiak idénymunkájáról lásd Balassa 1959.

Elhagyott létra egy félig beomlott üregben. Beszédes üzenet a 19. század végéről. A hanyatlás olyannyira gyors volt, olyannyira átmenet nélküli, mintha járvány pusztította volna vidéket. Az ilyen hirtelen összeomlás mögött óhatatlanul valami más okot is sejt az ember, mint a bányák kimerülését. A rosszul összerakott társadalmi fogaskereknek jellemzője az ilyen hirtelen befejezés. A torockói társadalomban két visszahúzó tényező is munkált: az egyik a technikai újítások szinte teljes hiánya. A tradicionális bányászéletnek azonban volt valami pozitív kicsengése is, hiszen a fejlődés hiánya a másik oldalon a tradíciók ápolását jelenti.

„Az olvasztó kohó a lehető legprimitívebb. Tubal Kain végezhetné olyan körülmények között munkáját egykoron, mint ma teszik azt a torockóiak.” (Boner 1865: 583)⁸²

A másik visszahúzó erőre, az uzsorára nehezebben találunk értékmérő olvasatot.⁸³ Pedig az uzsora egyenes gazdasági következménye volt annak a bonyolult munkamegosztásnak, amely a virágzás idején a vastermelés egyes fázisait külön-külön foglalkozásokká alakította. Bőséges termelés mellett a kereskedelemre szakosodott vasváltók elkülönülése hasznos volt, hiszen a verős gazdáknak nem kellett maguknak szekerezniük árujukkal, s így lovakat sem kellett tartaniuk, ami a határ gyengesége miatt ugyancsak költséges lett volna.⁸⁴

„Kialakul a vasáru elszállítását és értékesítését végző szekeres gazdák csoportja. Föltehető, hogy kezdetben az »ökrös gazdák« voltak a fuvarosok, mígnem ők lettek a vasverők terméke egy részének helybeni felvásárlói, sőt a termékek megrendelői.” (ifj. Kós 2010: 51)⁸⁵

A 19. század második felében azonban a helyi vaslelőhelyek kimerülése és a munkabérek emelkedése a vas termelési árát annyira megnövelte, hogy pusztán profitszámítások alapján már nem lett volna helye a kereskedelmi haszonnak. Logikusnak tűnik, hogy ettől még az évszázados munkamegosztás fennmaradt, így a vasváltók hasznuk biztosítása érde-

⁸² Fordította T. M. Tubal Kain ószövetségi kovács az úgynevezett héber bibliából.

⁸³ A torockói vasművességet vizsgáló Edvi Illyés Aladár a hanyatlás négy okát sorolta fel. Az első a nyersanyag: a faszén drágulása és a könnyen elérhető, vasércet tartalmazó kőzetek fogyása. A második ok a primitív, népi művelés. A harmadik az uzsora. A negyedik a munkabérek drágulása. Ismerteti Gergely 1998: 19.

⁸⁴ Émile Durkheim a modern társadalom alapjának tekinti a munkamegosztási formák differenciálódását. Megállapítása szerint a premodern társadalmakra jellemző, hogy az emberek hasonló rendi helyzetben hasonló munkát végeznek. A kölcsönös hasonlóság biztosítja összetartozásukat (mechanikus szolidaritás). A modern társadalmakban a munkafolyamatok sokféle munkafázist hoznak létre, a társadalmakat pedig a kölcsönös egymásrautaltság jellemzi (organikus szolidaritás). (Durkheim 2001)

⁸⁵ A vasváltók száma 1847-ben 30, a szekeres gazdáké 10. (Gergely 1998: 17)

kében alacsonyan tartották a felvásárlási árakat. Ez aztán a verős gazdák-nál hiányként jelentkezett, amit a kereskedők kölcsönéből pótoltak. Ekkor azonban már a pénzkamat is terhelte az árakat, és a kialakult ördögi kör viszonylag hamar bedöntötte Torockó egész gazdaságát.

„Torockó régi vasiparát újra feltámasztani céltalan kísérlet volna, (...) de mi-vel még él a vasbányászattal és kohászattal foglalkozó nép legnagyobb része, az Ordas mögötti hegységben pedig van még elegendő vaskő, (...) más nyomon indul-va Torockón életerős vasipar alapját vethetjük meg.” (Illés Aladár, idézi Gergely 1998: 17)

A „másféle nyom” és az „életerős vasipar” azonban sehogyan sem akart kibontakozni. Másfelől az iparosítás elmaradása elengedhetetlen feltétele volt a száz évvel későbbi műemlékesedésének. Vasúti pályaud-var, gyáróriások, munkásbarakkok. Ennél messzebbi képet nem is lehetne elképzelni Torockó helyére. Pedig a lehetőség benne volt, egy karnyújtás-nyira, az Ordaskő mögött.

„Amennyiben a bányászat a XX. század második felében is tovább él, ma gyár-kémények és lelketlen, szürke tömbházak árnyékában nagyon nehezen lehetne az egykori népi építészet és kultúra emlékeit keresni.” (Furu 2010: 352)

3.4. A BÁNYÁSZAT EMLÉKEZETE

Nincs egyetlen szerző sem, aki Torockó népművészetét ne a bányászat közösségformáló jellegéből vezette volna le, és a bányászatot ne tekintette volna a városias fejlődés mozgatórugójának. Kérdés persze, hogy Torockót ténylegesen városnak tekinthetjük-e. Tény, hogy lakóinak életmódjában számtalan polgári vonás volt megtalálható. Városias jellegét domborítja ki fejlett munkamegosztása, az idegen és távoli tájakkal ápolt intenzív kap-csolata, korai írásossága (Furu 2011) – amely többek között a házak felira-tozásán is megmutatkozott –, de ide sorolhatjuk a vasárnapok kitüntetett szokásrendjét is.

„De mit héten át nélkülöznek, azt kipótolni igyekeznek vasárnapokon. A mun-kanap piszkos ruhái ekkor eltűnnek, mindenki lemossa a hét fáradalmainak verej-tékét és szennyét.” (Orbán 1985: 389)

Talán túlzásnak tűnik a hétköznaptól ily élesen elváló vasárnapban a modern város munka és szabadidő fogalmait keresni, mégis megkoc-

káztatom. Mert igaz ugyan, hogy a falu is ünneplőbe öltözött vasárnaponként, de ott a munka jellege nehezebben engedte meg a pihenőnap betartását, hiszen az állatokat vasárnap is etetni kellett, ha sürgető volt az időjárás, vasárnap is ki kellett menni a földekre.

„A vasárnap ugyan pihenőnap, mégis akadhat a nyári vasárnapok között egy-egy gazdaságban kettő-három, amikor az ünnep kezdetén vagy utóján valamely kisebb, megengedett sürgős munkát elvégeznek.” (Fél-Hofer 1997: 426)

A bánya ellenben – még e legprimitívebb formájában is – üzem volt, amit az ember indít el, és ő is állítja le. A verők ugyan jobban ki voltak szolgáltatva az időjárásnak, hiszen a patak vízhozama befolyásolta a munkamenetet, de mégsem oly mértékben, mint a mezőgazdaság. Így, bármennyire is egyszerű volt a torockói bányaművesség, csírájában magában hordozta az ipari társadalom vonásait (Granasztói 2000: 103). Ugyancsak a polgári társadalom normáihoz való erőteljes kötődést jelezte, hogy a módosabbak igyekeztek lányaikat a kétkezi fizikai, sőt általában a „kereső” munkától megkímélni és polgári módon nevelni, csipkében járatni és hímzésre oktatni.

„A torockói lány nem megy a mezőre dolgozni. A leány otthon a szobájában (s az olyan, mint egy oltár) fon, sző, hímmez vagy csipkét köt.” (Jókai 1966: 40)

„»Nő«-nek lenni sokáig elsősorban azt jelentette, hogy a lányoknak a törzscsaládi »eltartott« státuszukból fokozatosan fel kellett növekedniük egy »kereső« férj eltartottjává.” (Somlai 1984–85: 12)

Ennek a lassú polgárosodásnak vetett véget a bányák kimerülése, amikor megszüntette a munka, az életmód, a környezet és a módosabb rétegek polgárias identitása között fennálló egyensúlyt. A huszadik század elején Torockó álomvilágban élt. Miközben körülötte minden átalakult, a hegyen túl pedig ott robogott a vasipari forradalom a maga füstöt eresztő gőzöseivel, ő hajdani nagyságának mítoszában keresett menedéket. Ettől még inkább hasonlatossá vált ahhoz az 1848-as nemzedékhez, amely őt felfedezte, és amely a századfordulóra maga is egyre inkább eltávolodott a valóságtól, a mítoszokban és a művészetekben lelt rá létezésének lényegére (Gyurgyák 2007: 27).

„Torockóra beköltözött a szegénység, a nehezebb, küzdelmesebb élet. S maga a közösség csak arra volt alkalmas, hogy az ábrándjait egyre makacsabbul ismételtető romantikus író számára példázat gyanánt valamelyes valóságanyagot szolgáltatasson.” (Gergely 1998: 19)

Torockón a bányászat túlélte önmagát, legalábbis ami társadalmi emlékezetét illeti. Szervezőerőként, mintaként és mítoszként azután is megmaradt, hogy a városka lassan faluvá szelídült, polgárai pedig paraszttá

váltak. Noha száz év is eltelt azóta, hogy bezárt az utolsó bánya, és jó emberöltővel ezelőtt készült el az utolsó vasmunka, a foglalkozáshoz kötődő identitás ma is szilárd alapot biztosít. Talán emiatt van, hogy nem csak a huszadik század második felében kutató ifj. Kós Károly, de tíz évvel az ezredforduló után magam is találkoztam olyan idős emberekkel, akik ápolták a régi bányászat mesterségének mesévé lényegült hagyományát.

„Ismertem egy öregembert, aki negyvenéves koráig a bányában dolgozott.” (Interjú)

A bácsi, aki ezután lépésről lépésre előadta az általa ismert bányamunka menetrendjét, kilencven év körüli, tehát már csak a huszadik század húszas éveiről lehetnek emlékei. A megidézett bányász pedig valamikor az ezerkilencszázas évek elején rakhatta le a csákányt, ha nem előbb, s ha utána még élt harminc évet, az akkori mércével mérve eljutott az agastyán korig. Öregemberként tekintélyét a gyerekek előtt azzal kereste, hogy ő még megélte „Mátyás királyt”, azaz a fénykort, a bányászvilágot. Ma pedig egy hasonló agastyán ül velem szemben, és azzal hitelesíti magát, hogy ő még ismerte ezt a 19. századi alakot. Ha egyszer én is megöregszem, nekem is jut babér, hiszen én még fiatalon Torockón beszéltem olyan emberrel, aki ismert valakit, aki még látott bányát. A népi emlékezet így kapaszkodik át az időkön, és válik képessé egy-egy szépnak ítélt korszakot soká nyújtani, mint a rétestésztát. A meseszöveg menetében pedig még felbukkan egy-egy reményteli sugár is, amely kis szerencséivel visszafordíthatta volna a település drámáját, és újjáéleszthette volna a már bezárt bányákat.

„Az 1890-es években Magyarország küldött egy nagy vasolvasztót, vonaton hozták.” (Interjú)

„Mikor már kezdték bezárni a bányát, nagyon vizes volt, aztán jöttek, vettek egy pumpát, de bebuktak.” (Interjú)

„1950–51-ben akartak itt megint bányászni, Vajdahunyadról jöttek mérnökök, de nem lett belőle semmi.” (Interjú)

Mivel a bányászat egyet jelentett a városiassággal és saját kiválóságukkal, az emberek érthető módon szívesen ápolják emlékét. A meg nem szűnő bányavárosi narratívában fontos szerepet játszik a mítosz és annak helybeli hordozója, a múzeum is.

„Nem bányászott a családban senki, de régen bányaváros volt, legalábbis ezt halljuk a múzeumban.” (Interjú)

„Ma politikailag község ugyan, de a torockói nép ma is városnak tartja magát s műveltsége színvonalával a közeli falvak lakói fölé csakugyan városi színvonalig kimagaslik.” (Kelemen 1925: 91)

Torockó városias hagyományát egyébiránt sokan éltetik a település határain túl is. Minderre egy személyes példát is fel tudok hozni. A békési népi építészeti konferencián tartottam előadást a torockóiak műemléki beállítottságáról, ahol konzekvensen falusiakról, illetve faluról beszéltem. Az egyik hozzászóló hosszán fejtegette, miszerint elvétettem az irányt, hiszen Torockó nem falu, hanem bányaváros, és ebbéli minőségében kellett volna kutatni.

3.5. TÖRÉSVONALAK

A torockói életkamra alig tíz kilométer hosszú és legszélesebb pontján sem több két-három kilométernél. Időjárása, földje sem olyan, amely népes parasztfalvakat tudott volna eltartani. Az 1850-es népszámlás szerint a négy településnek összesen mintegy háromezer lakosa volt, és semmi okunk feltételezni, hogy ez a szám a történelem során bármikor lényegesen magasabb lett volna (Varga E. 2007). Szinte csodával határos, hogy ezen a tenyérnyi földrajzi tájon belül nem jött létre egységes kulturális identitás. Az egyik törésvonal a bányaváros Torockó és a három földműves falu között húzódik, a másik valamivel délebbre, magyarok és románok között. Az etnikai határ kialakulása talán még a 13. századig nyúlik vissza.

„A Torockai-családnak leköltözése nagymértékben megváltoztatta a torockói völgy életét. A földesúr jobban ki akarván használni a völgy termékenyséjét román jobbágyokat telepített oda.” (Borbély 1927: 57)

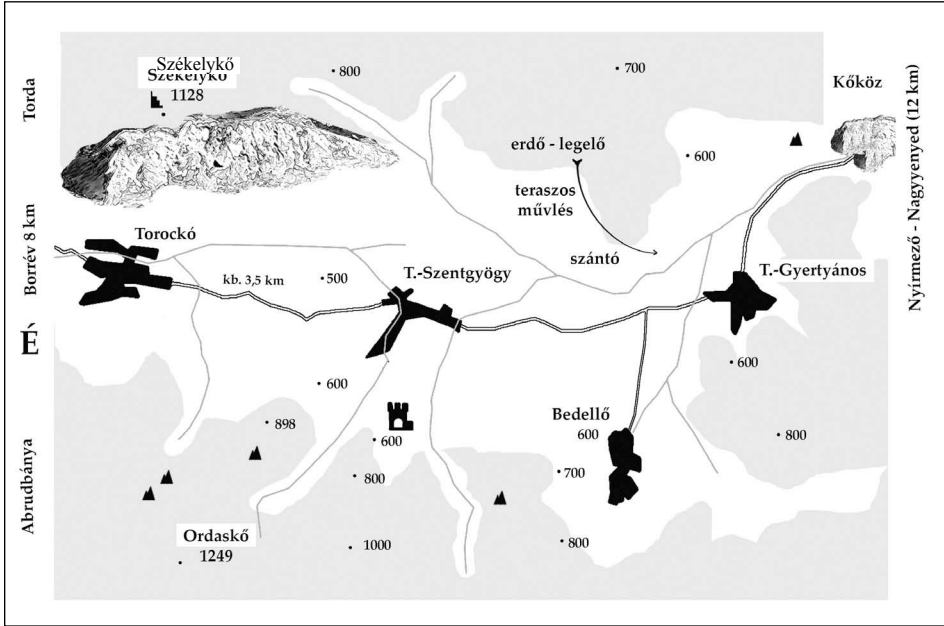
A román és magyar falvak vallási különállásuk miatt nemigen keveredtek egymással. A 19–20. század nemzetiségi konfliktusai pedig végleg kettévágták a völgyet. Olyannyira, hogy manapság közigazgatásilag a két román falu a Kőközön túli Úrházához tartozik, ahhoz az Úrházához, amely évszázadokon át másik megyében feküdt. A két magyar település eltávolodása a román falvaktól egyenes következménye a 19. századtól lezajló nemzeti fejlődésnek, benne 1848/49 emlékezetének.

„A románok 1848-ban gyűjtogattak.” (Interjú)

„A románok 48-ban rájuk törtek, de a torockóiak megmenekültek.” (Interjú)

„Torockó rendezettebb, mint egy román falu.” (Interjú)

A román–magyar törésvonal mellett legalább olyan erős, ha nem erősebb tényezőként kell figyelembe venni Torockó városias fejlődését, a vaske-

4. ábra. A Torockói-völgy (étletkamra) települései

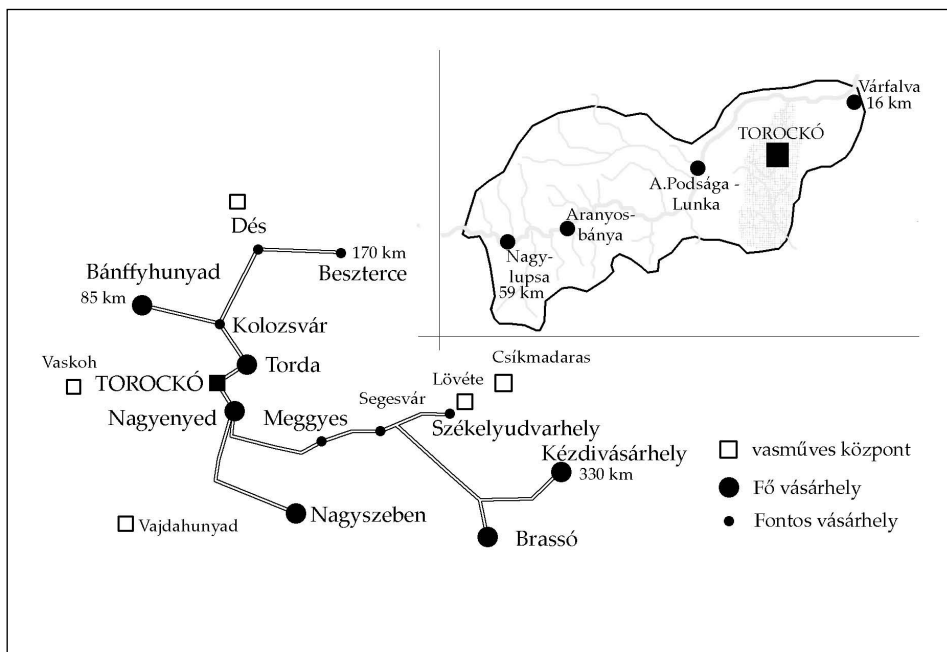
reskedelmet és vásárait. Igaz, nem is annyira törésvonalról kellene beszélnünk, mint inkább a torockói életkamra kinyílásáról, majd bezárulásáról. Az egyik kapu a torockói vas kereskedelmét jelentette, amely szinte egész Erdélyt behálózta Brassótól Szatmárnémetiig. A másik szintén kapcsolódott a vashoz, de már elsősorban a környékbeli igényeket elégítette ki.⁸⁶

„A vasúthálózat kiépítése előtt Torockó vasváltói országos méretű szekeres forgalmat bonyolítottak le.” (Ifj. Kós 2010: 52)

„A Ponor felől jövő mokány vagy a Topánfala felől jövő (...) lovas kereskedők fanyeregbe tett iszákbán 20–24 vassal indultak el, s hazáig rendre el is adogatták jó felárral a Torockón vett ekevasakat.” (ifj. Kós 2010: 49)

A lovasok útvonala egyben a torockói vásárok vonzáskörzetét is kijelölte. Mivel déli irányban Naggyenyed elszívott minden kereskedelmi energiát, a torockói piacörzet leginkább a borrévi kapun át jutott térhez (Son-

⁸⁶ A kétfajta kereskedelmet a városföldrajz is megkülönbözteti. A távolsági kereskedelem elsősorban hálózatokban gondolkodik, távoli vásáros helyeket köt össze, ugyanakkor hiányzik belőle a környékbeli vidékkel való intenzív kapcsolat. A helyi kereskedelemnek, piacnak ellenben éppen a környékbeli áruk cseréje a fő funkciója. (Fox 1971)

5. ábra. A történeti Torockó kereskedelmi kapcsolatai, a kis térkép a 19. századi járást kijelölő helyi kereskedelmi vonzáskörzetet jelöli

koly 2009: 179). Ebből kiindulva a 19. század végi magyar közigazgatás egy meglehetősen furcsa járást hozott létre. Torockó pedig járási székhelye lett nem csak a Torockó-völgynek, hanem a Lupsától Várfalvaig tartó, közel negyven kilométer hosszú, Aranyos menti völgyszakasz románságának is.⁸⁷ Trianon után a járás értelmét veszítette. Az 1926-os román közigazgatási törvény Aranyosbányát tette meg járási székhellyé, Torockót pedig Fehér megyéhez csatolta (Diós 2009). Ettől kezdve Torockó, amely közigazgatásilag hagyományosan Torda irányába tekintett, „dél-erdélyi településsé” vált. 1940-ben sem került vissza Magyarországhoz, majd az 1950-es években hozott több közigazgatási reform után, 1968-ban ismét

⁸⁷ Lásd 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. Ekkor jött létre az egyesített Torda-Aranyos vármegye is. Megtalálható: Ezer év törvényei: <http://www.1000ev.hu/> Utolsó letöltés: 2015. március 13.

Fehér megyéhez került.⁸⁸ A hatvanas-hetvenes évek iparosítási hullámát már Nagyenyed agglomerációs községeként élte meg. A bejárókat szállító buszjáratokat megyén belül szervezték, de a költözés szempontjából is könnyebbésséget jelentett a megyén belül maradni.

„Naponta tíz autóbuszjárat indul Torockóról Enyedre. Utasai majdnem mind ingázók.” (Beke 1979: 126)

„A férjem még egy darabig ott volt a szövetkezetben, de aztán kellett a pénz, elment az iparba.” (Interjú)

„Az édesanyám ingázott Nagyenyedre, kereskedelembe dolgozott.” (Interjú)

3.6. EKEVAS, BIRKAFOG

„Keletről a várromos Székelykő csüng reá, setéten, mint vészteljes felleg; vele szemben nyugatról a gyér erdős Tilalmaskő emeli még a Székelykőnél is feljebb fejét. Honnan Toroczkón a nap pár órával később jön fel, mint másutt, s pár órával hamarabb letűnik a láthatárról.” (Kővári 1853: 109)

Miután kigyönyörködtük magunkat a kétszer felkelő nap látványában, legfőbb ideje indulni a Székelykőre, ahol kecskenyájak tapadnak a függőlegesnek tűnő szikláknak. Lentről nézve nem is érti az ember, miféle kőevő állatok ezek. A határt jól ismerő helybéliek mosolyognak a városi értetlenségemen. Azt mondják, valóságos „kőkertek” virítanak odafenn, valamicske zölddel borított katlanok, ahová behajthatják az állatokat legelni, és onnan ki sem jönnek, míg jól nem laktak. A kőkertek alatti zöld sávon birkanyájak legelésznek, mint egy 18. századi festményen. A kép idilli is lehetne, ha nem kellene közelebb menni. Tapasztalt kiránduló nagy ívben kerüli el a birkanyájakat, nehogy a reggeli órában közelharcot kelljen vívnia a csobán-pásztor nem mindig barátságos kutyaival. Jó egy évtizede hasonló óvatosságra nyaranként csak a magashegyi legelőkön volt szükség. A parlagon hagyott szántóföldek gyarapodásával azonban a birkák is közelebb húzódtak a településhez.

„Régen a hegyek fel voltak mind szántva.” (Interjú)

⁸⁸ A romániai közigazgatás 1950-től kezdve többször is átszabta a történeti határokat, hogy szovjet mintára nagyobb tartományok jöjjenek létre. Románia Szovjetunióval való szakítását jelezte, hogy 1968-ban visszatértek a megyerendszerhez. (Gulyás 2010: 173)

„Már a kollektív alatt elhagyták a földeket fenn, most meg mindenhol elmaradt, legelő az egész határ.” (Interjú)

„Csúfoltak, hogy legelnek a juhok a földeken.” (Interjú)

A Székelykő alatti földek a leginkább kövesek, itt érte meg legkevésbé eke alatt tartani a határt. A vele szemben lévő Tilalmaskő lankásabb hegy-lábát azonban még ma is művelik, a kövekkel megtámasztott teraszokon tavasszal gyümölcsfák virágoznak.

„Minden egyes lépcső megannyi karzat, ahol emberkéz földet teremtett a sziklából, s kényszeríté a bércfalat századról századra hátrálni előtte és helyet adni az ő ekevasának.” (Jókai 1966: 39)

„A települést lágyan hullámozó teraszos lejtők övezik. Egy részük a művelés nyomán tavasztól őszig szinte hetente változtatja színét, az élénkzöldtől az arany-sárgán és a barnán át a feketéig.” (Furu 2010: 354)

Az emberi munka nyomán megszeliülő tájkép persze csalóka idillt sugall. Az elhódított sziklaföldek kevésbé voltak hálásak, mint a Holland-mélyföld, és a küzdelem inkább volt hiábavaló erővesztés, mint siker-történet. Nemcsak a mai állapotok mondatják ezt, de a történeti visszatekintés is. A virágkorát élő bányaváros fejlődését nagyban gátolta, hogy nem tudta magát élelemmel ellátni. A föld és a klíma kedvezőtlen összejátszását még a hajdani bányaipar is megérezte. A szállításhoz nélkülözhetetlen lovak táplálásához sem termelt elegendő széna (Kós 2010: 46). Tisztán merkantilista észjárással átgondolva mindez oda vezetett, hogy a vaskereskedelemből származó export bevétel nem tudott helyben elegendő tőkét felhalmozni, mivel a másik oldalon az élelmiszer vásárlása jelentős jövedelemkiáramlással járt. Mindaddig, amíg a vas relatíve jól jövedelmezett, mindez nem jelentett áthidalhatatlan problémát. A 19. század közepétől azonban a mezőgazdaság rossz színvonala elemi problémává vált és maradt egészen napjainkig.

„Alma, szilva, dió érik meg, de későn, mert a hegy elveszi a napot. Itt soha nem volt olyan, hogy csak a mezőgazdaságból megélhessen az ember.” (Interjú)

„A kopár sziklák nem teremnek, s ami termékeny föld van, az oly kicsiny. Állatot nem tenyészthet, legelője sincs. E gazdasági nyomorúság rászorítja az iparra, az idegenbe való munkára.” (Jankó 1893: 195)

3.7. A BÁRÓ KERTJE

„Szentgyörgyön nagy kert volt, szép birodalom, ott jó volt a föld, a bárók oda települtek. Most már el vannak gazdagodva a szentgyörgyiek.” (Interjú)

„Szentgyörgyön volt a báró, az mikor megszűnt, épültek új, modern házak.” (Interjú)

Ha a torockóiakat a helyi mezőgazdaságról kérdezzük, előbb-utóbb a szomszédos Szentgyörgyre terelődik a szó. Rögtön tegyük hozzá, nem minden irigység nélkül. Főleg az idősebbek tartják méltánytalannak a szomszéd kövérebb földjeit. A torockói gazdaélet kényszerfoglalkozás volt és maradt. A Jókai megcsodálta teraszos hegyoldalak a századforduló válságos időszakának velejárói, mikor a volt bányász, kereskedő, kovács és fuvaros családfők egyéb választás híján a földtől remélték a túlélésüket. A mezőgazdaság azonban korántsem tudott olyan jövedelmet produkálni, mint a vasművesség, emiatt társadalmi legitimációja is gyenge maradt.

„Nagy sor az, ha évszázados foglalkozástól meg kell egy népnek válnia, s nincs mit csodálkozni azon, ha nehezen teszi meg azt. Mert igaz ugyan, hogy a bányász élete rövid, munkája kínos, nehéz, de jutalma, legalábbis a régi időkben, gazdag vala.” (Jankó 1893: 195)

A szegény Szentgyörgy és a gazdag Torockó toposza a 20. században már alig állja meg a helyét. Azt a torockóiak is kénytelenek elismerni, hogy a mezőgazdaság Szentgyörgyön jobban működik, de ezt egyfelől kizárólag a természeti adottságokkal magyarázzák, másfelől – rendszerint még ugyanabban a mondatban – szembeállítják vele saját településük patinás múltját.

„Szentgyörgyön jobb a föld. Most már kiépítkezett. Nem szép a falu, pedig sok az új ház.” (Interjú)

„Torockó szebb falu, de Szentgyörgyön több a fölműves, ezért nekik jobban megy.” (Interjú)

„Kollektív előtt külön volt Szentgyörgy, most egyben. De ez nem jó, mert mind Szentgyörgyöt emelik, de hiába, mert csak Torockó a régebbi.” (Interjú)

A torockóiak úgy látják, hogy miközben Szentgyörgyön az egymást követő 20. századi földosztások, a nagybirtok felszámolása, a kommunista szövetkezetesítés és végül napjaink reprivatizációja némi társadalmi felemelkedést hozott, addig náluk mindezen átalakulásoknak csupán negatív hatásai érződtek.

„Szentgyörgy jobbágyfalu volt, azok most építkeztek a kollektívben. Kaptak földet, előbb a báró adott, aztán a kollektív osztott, meg egy dombot is kaptak, ott ve-

tettek téglát. Régen ott nem volt egy háznál sem kapu. Cserepes házat egyáltalán nem lehetett látni. Művelték a báró földjét.” (Interjú)

„Torockón a kollektív nem hozott pénzt, asszonyok dolgoztak.” (Interjú)

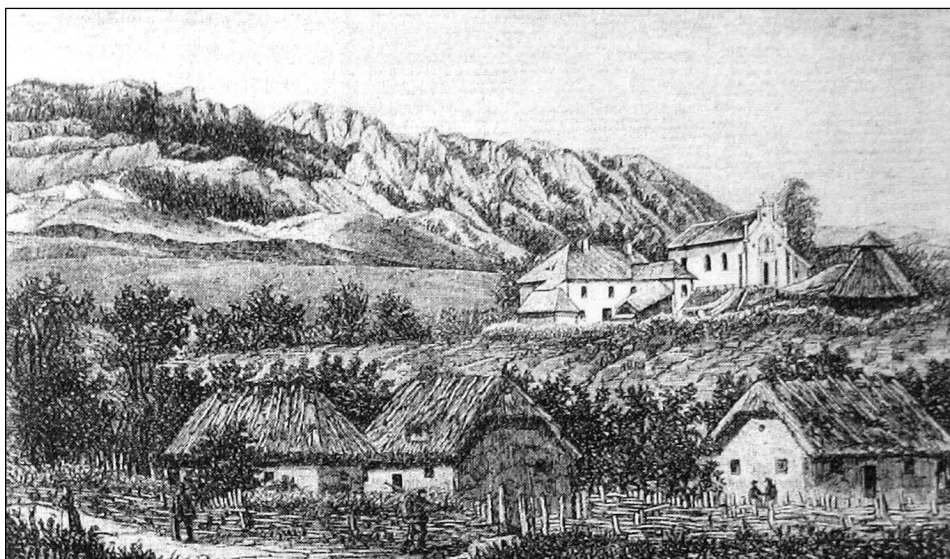
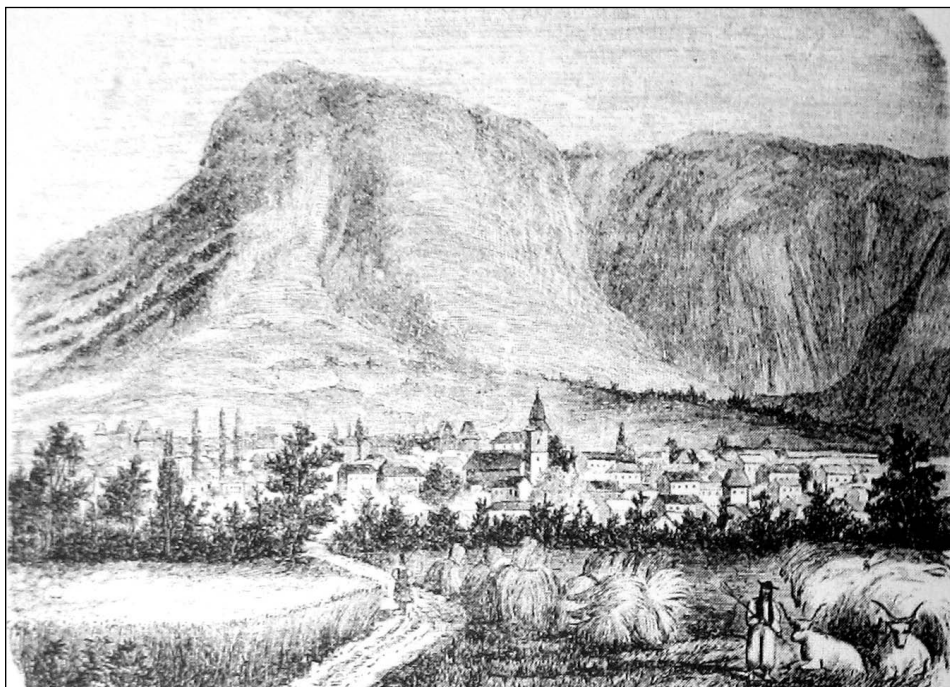
„1952-ben lett a kollektív. Adtak egy kis kertet. Nyomorúság volt, elmentünk inkább dolgozni a gyárakba.” (Interjú)

„Most visszaadtak mindent. De ha nincs az embernek, amivel megcsinálja, akkor meg kell fizesse a traktort, mindent, nem éri meg a föld.” (Interjú)

Ha a statisztikákra vetünk egy pillantást, valóban azt látjuk, hogy Torockó mintha nehezebben viselte volna a huszadik századot. Lakosságszáma az elmúlt évszázadban majdhogynem megfeleződött. Mindközben Szentgyörgy „csak” egyharmadával esett vissza (Torockó 458, Szentgyörgy 601, 2002-es adat, Varga E. 2007). Úgy tűnik, hogy – furcsa paradoxonként – éppen a gyors modernizáció és a falusi elvándorlás évtizedeiben vált különlegesen fontossá a földdel ápoltság viszony. Torockón a kollektivizálás – bár ezt így senki nem mondta ki –, bizonyos értelemben felszabadulást hozott a földművelés kényszere alól. Szentgyörgyön ezzel szemben a föld és a belőle táplálkozó társadalmi formák, mint a kalács és a földművelő család belső munkamegosztása még a gyári munkavállalás mellett is fennmaradt. Mondanunk sem kell, hogy a rendszerváltás után is Szentgyörgy volt az, ahol a mezőgazdaság kitörési pontot kínált az emberek számára.

„Torockószentgyörgyre kicsit mindig rávetődött a nevezetes Torockó árnyéka. Ez éppen akkoriban kezdett megváltozni, amikor az 1990-es években az ifj. Szakács család (...) tejfeldolgozó üzemet létesített a faluban.” (újságcikk, Bakó 2011)

A sajt természetesen Torockón is kapható. A turisták boldogan fedezik fel a helybéli árut, amelyekből visznek is nagy számban ajándék ízeket az utazásból kimaradt ismerőseiknek. A buszok csomagtereiben utazó szentgyörgyi sajtok jobbára nem a falu nevét, hanem Torockó amúgy is patinás nimbuszát öregbítik. Valahol Budapesten, Pécsen vagy Szegeden, a nagyvárosok konyhaasztalain senki sem érzi azt a néhány kilométernyi különbséget Torockó és Szentgyörgy között, amelyet a helybeliek számára oly nagyon felnagyított a történelem.

6. ábra. Torockó valóságosnál városiasabb és Torockószentgyörgy falusias jellegét túlhangsúlyozó ábrázolás Orbán Balázs *Székelyföld* könyvében

3.8. TOROCKÓ ROKONSÁGA

Nehéz megérteni Torockó helyzetét. Ha városként tekintünk rá, ugyan csak lesújtó képet kapunk. Vegyük csak mércéül a közeli Abrudbányát, Verespatakot, Tordát vagy Nagyenyedet, máris zavarban vagyunk. Am azok főterén az emeletes polgárházak megkérdőjelezhetetlen városiasságot hordoznak. Torockón ehhez képest zömmel földszintes, legfeljebb ha pincével megemelt házakat látni. A torockóiak is érzik ezt, így városiasságukat egyedül a Szentgyörggyel való összevetésben hangsúlyozzák.

„Szentgyörgyön jobbágyság volt. Itt Torockón szabad emberek voltak.” (Interjú)

„A szentgyörgyiek falusiasabbak, románosabbak is beszélnek.” (Interjú)

„Ott szalma volt, de itt zsindely! Csak a régebbi házakon volt szalma.” (Interjú)

„Torockó egyedi voltát még inkább kihangsúlyozza az 1848-ig jobbágyság Torockószentgyörgy hagyományos képe. Itt a múlt század második felében a volt nemesi udvarházak még zsúpfedeles, boronafalú parasztházak vették körül.” (Kósa 1998: 301)

Szentgyörgy történeti hátrányának kihangsúlyozása, és vele átellenben Torockó városias jellegének a valóságot messze meghaladó ábrázolása már Orbán Balázs metszetein is megmutatkozik. Torockó százötven évvel ezelőtti látképén tágas kőházak veszik körbe a templomtorony kijelölte középpontot. Ez a kép nyilvánvalóan túlzó, hiszen ennyi emeletes ház talán még Nagyenyeden sem volt abban az időben. Ráadásul a tűzvész előtti Torockó a mainál is sokkalta falusiasabb volt. Még a főtéren is többségben lehettek az apró ablakaikkal sejtelmesen pislogó fagerendás házak.

A Szentgyörgyről közölt látkép inkább lefelé torzít. A házak falazata nem is látszik. A szalmatetők olyan magasak, mintha felnagyított parasztkucsmák lennének.⁸⁹ A szabadságszerető, városias Torockó és a jobbágyi sorban sínylődő Szentgyörgy éles szembeállításának annál is inkább csálóka, mert jogi értelemben 1848-ig mindkét településen jobbágyság élt. Torockóról nézve Szentgyörgy sorsa az, hogy hozzá mérve a rela-

⁸⁹ A fejfedő és a házfedél közötti párhuzam tovább is gondolható. Mert, ahogyan a kucsmát idővel felváltotta a peremmel ellátott kalap, úgy a népi építészetben is a polgárosodással együtt jelent meg az esőtől védő széles eresz. Valószínű, hogy ebben a példában inkább csak utólagos asszociációról beszélhetünk, ugyanakkor az építőművészetben általános a nem építészeti eredetű formák nagyításával létrejövő motívumalkotás. (Ekler 2002: 249)

tív gazdagságot érzékelti lehessen. Egykoron azzal, hogy Szentgyörgy mégiscsak inkább volt paraszti-jobbági község, mint a bányász Torockó, később azzal, hogy ott még javában faházakat építettek, mikor itt már a kőház divatozott, ma pedig azzal, hogy odaát a műemlékvédelem még alig létezik.

„A szentgyörgyieket nem lehetne betörni ebbe a mentalitásba a régi házakról. A torockóiak kezdenek beállni.” (Interjú)

„A torockóiak kicsit fennhordják az orrukat. (...) Mi jobban ki vagyunk építkezve. Nem kell itt fehérre festeni a házakat, miért kéne?” (Interjú Torockószentgyörgyön)

Ha az idegen mégis kételkedne, és a hasonlóságok sorát emlegetné, a beszélgetőtársak csak a fejüket rázzák. Szerintük ugyanis, ha van is némi közös a két falu között, az azért van, mert a szentgyörgyiek másolják őket.

Két szomszédfalu ritkán ápol jó viszonyt egymással. Torockón azonban súlyosbította a helyzetet a feszültség, ami a település polgáriasság öntudata, élénk külső kapcsolatai és súlyos röghöz kötöttsége között mutatkozott (ifj. Kós 2010: 24). Torockó szabadulni igyekezett a jobbági terhektől, ezért lenézte a sorsukba belenyugvó szentgyörgyieket. Kifelé tekintett a völgyből, onnan remélve szabadságát. Ezért is volt olyan könnyű meggyőzni őket a német eredetről és szász rokonságról. Az emberek ma is úgy érzik, hogy faluvárosuk a szászok falvaira hasonlít leginkább. Ebben sok igazság van, hiszen oromzatos, csapott végű, klasszicista ízlésű kőházaik nyilvánvalóan onnan erednek (Furu 2010: 408).

Szász falvak (két példával: Kereszténysziget, Berethalom)	Bányaváros (konkrétan Verespatak és Kiskapus)	Műemlék falvak (Hollókő, Énlaka, Körösfő)	Egyéb:
28	6+2	9+2+4	Felkenyér 1
			Torockószentgyörgy 2
			Tordaszentlászló 2

7. ábra. Az „Ön szerint melyik falu hasonlít leginkább Torockóra” kérdésre adott válaszok

„Ilyen házakat csak Verespatakon látni, de ott minden tönkre van menve.” (Interjú)

A kérdőívben megadott válaszokat nézve, a szász rokonság mögött messze lemaradva szerepel Verespatak, amely éppoly átmenetet képez falu és kisváros között, mint Torockó. Közös bennük az is, hogy a 18. századi nagy bányászati konjunktúra jelentette virágkorukat. Akkoriban az Érchegeység körüli völgyek közel álltak ahhoz, hogy Erdély egyik legfontosabb városias gócpontjává fejlődjenek. A bécsi udvar bányapolitikájá-

nak köszönhetően egy korábban városhiányos térségben néhány évtized alatt valóságos városrobbanás zajlott le.

„A két száz nagyváros [Brassó és Nagyszeben] körüli városrajok mellett egy harmadik is megjelenik az Érchegység korábban szinte városmentes területén. Három közép- (Abrudbánya, Zalatna és Bisztra), két kisváros (Bucsony és Nagylupsa) és két átmeneti település (Abrudfalva és Bisztra) tartozik ehhez a rajhoz.” (Sonkoly 2001: 71)

Torockó ennek a városrajnak az átellenes oldalán feküdt. Ha eljártunk a gondolattal, hogy mivé fejlődhetett volna a környék, ha nem következik be a 19. század véres etnikai konfliktusokkal tarkított recessziója, ma egy hatalmas, kör alakú agglomerációt képzelhetnénk magunk elé, amely az Érchegységgel határos völgyekben húzódna végig. Nagyon nem is kell erőltetnünk a fantáziánkat, hiszen a szocialista városfejlesztés valami hasonlót valósított meg az Aranyos völgyében. Tény, hogy ennek a 18. században formálódó, majd hosszú szünet után a huszadik század második felében jól-rosszul kifejlődő városrajnak Torockó kezdettől fogva a perifériáján helyezkedett el, majd a bányaművelés felhagyásával, illetve Abrudbánya elrománosodásával párhuzamosan teljes mértékben le is vált róla.

A nem is falu, nem is város Torockó besorolásának további lehetősége felekezeti sajátosságából adódik. Abrudbánya persze ennek okán is eszünkbe juthatna, igaz, csak múltja miatt. Az ottani unitárius templom hajója beomlott, a padlót magasan benőtte a gaz. Egyedül a torony dacol az idővel. Az unitárius önazonosság nem is errefelé, hanem a szomszédos Szentgyörgy mellett leginkább a hegy túloldalán elterülő székely Aranyos-mente, Torda, Kolozsvár, illetve a távolabbi Székelyföld felé mutat.

„A környéken vannak még unitáriusok, Várfalván, Kövenden, Szentgyörgyön. Unitáriusok vannak még Bölönön, Vargyason, Homoródalmáson, az egész Homoród-mentén, Nyikó-mentén.” (Interjú)

Ez a földrajzi tájakat átfogó felekezeti identitás nem túl gyakori, de mégis figyelemre méltó. Az emlegetett nevek mögött felsejlik valami közös sorsa, az olyan települések sorsa, amelyek valaha központi jelleggel bírtak, váruk, kastélyuk, járási iskolájuk volt, hosszú és módos utcasoraik, de amelyek mára elvesztették kitüntetett pozíciójukat. Önképükben a múlt szinte erősebb, mint a jelen. Hogy a hasonló történeti örökség mennyire hasonló logikájú településképet eredményezhet, arra Homoródalmást hozhatjuk fel példaként. Az építészeti karakter leírását bevezető mondat elején akár Torockó neve is szerepelhetne:

„Homoródalmás egy falvak nélküli faluközpont. A délről jövő szász hatás eddig érezteti magát. Több vakolt kőház és kőkapu teszi az utcavonalat zárttá, de mégsem urbánussá.” (Csíki et al. 2006: o. n.)

A történeti örökségen túl kialakulóban van egy új identitás is, amely a műemléki térhez és a vele megjelenő turizmushoz kötődik. Főként Hollókő került szóba, amely világörökségi helyszín, és az emberek szemében a műemlékvédelem ideálját testesíti meg. Ez a pozicionálás mindennél erőteljesebben sorolja Torockót a falvak, sőt a kis falvak közé. Hollókő, de említhetnénk akár Énlakát is, nemhogy városias jegyekkel nem bír, de még a falusi építészetnek is archaikus, polgári hatásoktól alig érintett rétegét képviseli.

„Talán Hollókőn vannak hasonló régi házak. Legalábbis azt mondják, de azért Hollókő kicsit más.” (Interjú)

„Hollókőhöz hasonlóan hagyományőrző, olyan, mint a múltban élni.” (Interjú)

A műemlék falvak Torockó legfiatalabb rokonai, de talán éppen ezért a leginkább szembeötlőek. A műemléki környezetben van egy mindenki által kitapintható közös hangulatiság, amely persze nem annyira az épületek közös stílusában, mint inkább a múlt általános fogalmában és a turizmusban gyökerezik. A régiségeket felkereső turisták ezrei akarva-akaratlanul átírják a sokkal kisebb forgalomra épült terek léptékét, az emberi kapcsolatokat és az épületek használati módját. Ezt a zsúfoltságot ma még sokkal erőteljesebben érezni Hollókőn, de húsvét táján vagy a nyári főszezonban Torockó is kezdi megélni a kirakat lét minden fonákságát.

„Húsvétól október végéig jönnek a vendégek.” (Interjú)

„Nyáron nagyon zsúfolt Torockó.” (Interjú)

Az egész települést átszövő műemléki tér és a hozzá kapcsolódó turizmus a 21. századi Torockó azon két új attribútuma, amely átírja a falu-város hagyományos kapcsolatait, és megnyitja a kapukat távoli vidékek felé. Nem csupán a Szászföld, a bányavárosok vagy az erdélyi világ horizontja válik elérhetővé, hanem túlzás nélkül állíthatjuk, a nemzetközi beágyazottság is.

„A román kulturális minisztérium felterjesztette az UNESCO világörökségi jegyzékének várományosi listájára az erdélyi Torockót, a Kárpát-medence legértékesebben és leghitelesebben fennmaradt népi építészeti együtteseként.” (MTI hírek, 2012. február 3.)

4. LÁTKÉP

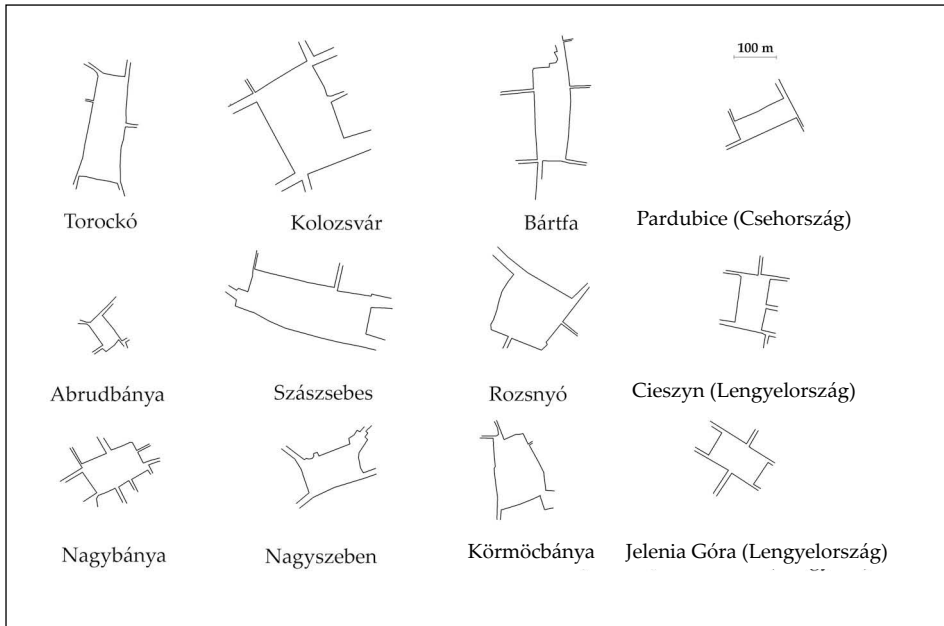
4.1. FŐTÉR, FŐUTCA

„Mindig elgondolom, ki csinálhatta a torockóiak plánját, de most beépítették, blokkot építettek, meg a román templomot.” (Interjú)

Torockó fekvéséből következik, hogy repülő nélkül is remek légifotó készíthető róla. S ami esetleg nem látszik a házak közt sétálva, a főter természetéből kivágott szabályos téglalapja, fentről gyönyörűen kirajzolódik. Nem sikerült tökéletesen, mert déli fele enyhén kiszélesedik, de ez semmit sem ront megjelenésén, noha kétségtelen, hogy nem mindenki gondolta így. Igaz, ez már régen volt, Jókai Mór és Orbán Balázs előtt.

„Piaca elég tág, de ronda és szabálytalan.” (Nagy F. 1838: 205)

A téglalap a tervezői akaratot világosan megjelenítő telepés városok sajátossága. Szászsebes főtere még méretében is nagyon hasonló, de említhetnénk Kolozsvárt vagy Nagybányát is. A szabályos főterű városok erdélyi sora folytatódik a Felvidéken, Szomolnok, Rozsnyó, Körmöcbánya irányába. A nyomon tovább haladva Morvaországba, Csehország és Szilézia telepés városaiig jutunk, ahol a négyzet alaprajzú városok teljesen általánosak (Eysymontt 1999: 230).

8. ábra. Négyzetes alakú főterek Erdélytől Sziléziáig

A négyzetes főterű városok láncolatát helyenként szintén nyugati eredetű piacutcás városok szakítják meg (Máté 2002: 32). A piacutcás városok hosszan elnyúlnak, végükön egy-egy kapuval. Középen orsószerűen kiszélesednek, hogy ott a piac és persze a templom és városháza kényelmesen elférjen.

„A gyarmatvárosok alakja és mérete két kaptafára szabott volt mindenütt. (...) Minden geográfus felismeri a két alakban a földrajzi hatást. Az első a szabad síkság, a másik a völgy alakja.” (Prinz–Teleki 1990: 397, 398)

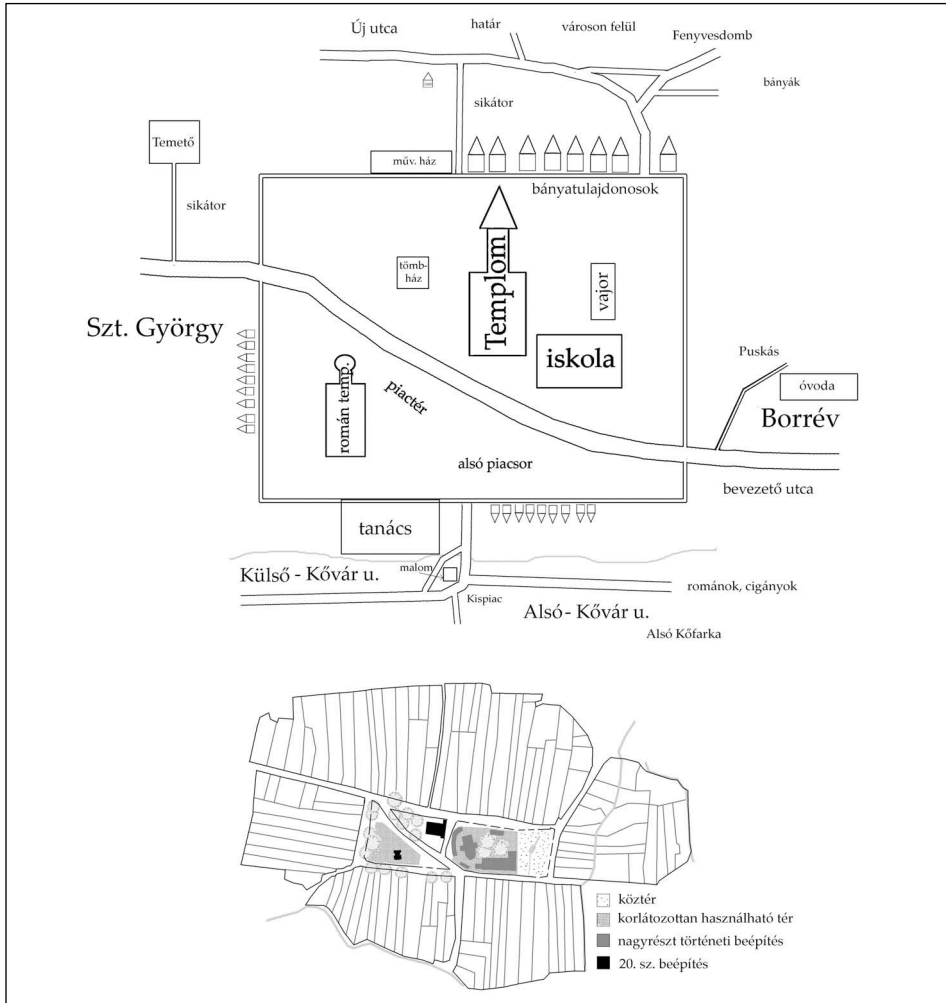
Torockó keskeny, kétkijáratú völgyben fekszik, tehát geográfiai okokkal magyarázhatóan formájának hosszantinak kellene lennie. Mégsem az, és csak találgatásokba bocsátkozhatunk, ha ennek okát keressük, illetve eredetének körülményeit firtatjuk. Az egyetlen biztos pont, hogy a 18. század végi első katonai felmérés rajza szinte teljesen megegyezik a mai állapotokkal. Leszámítva azt, hogy az akkori térképen a főter jelentősen szélesebb, mint ma. Ahhoz, hogy a tér ténylegesen is összezsugorodjon, a 19–20. században épült házaknak rendre előrébb kellett volna húzódnuk a köztér rovására. Márpedig erre mai tudásunk szerint nem került sor. Így vagy egyszerűen pontatlan az ábrázolás, vagy – akár tudatalanul is – a nagyra szabott főterrel a rajzoló Torockó bányavárosi, központos jellegét fejezte ki. Hasonló oka lehet a felvázolt zárt utcasornak is, amely megint csak nem az akkori településképi állapotokra, hanem Torockó *de facto* városias státuszára utal.

A négyzetes főter a település urbánus fejlődésének legmaradandóbb emléke. Am, ha felkapaszkodunk valamelyik magaslatra, és fentről végigkövetjük a felbukkanó autók sorát, feltárulkozik egy másik alapszerkezet is, a főtéren áthaladó úté. Olyan ez, mint egy ügyes rajz, amit többféleképpen is láthatunk. A 20. század végétől az út szerepe felértékelődött. Mikor arra kértem az embereket, hogy vázolják fel a falu térképét, elsőként szinte mindenki az út jellegzetes kanyarulatát húzta keresztben a papíron. Ehhez igazították a négyzetes főteret, de akadt olyan is, aki csak a felső Piac sort jelölte.

„A Felső sor a legszebb, az van minden képen.” (Interjú)

A Felső Piac sor elsőbbsége nem új keletű. Mivel az egész tér kelet felé lejt, a nyugati oldal házai az utca felé magas lábakon állnak. Pusztán ettől módosabbnak hatnak, mint a lenti, Alsó sorbéli társaik. Ráadásul a felső Piac sor mögötti Tilalmas nem telepszik rá úgy a látképre, mint vele szemközt a Székelykő a „maga házaira”. A társadalmi differenciálódás ezt a kétszeresen is meglévő topográfiai adottságot használta ki, így a Piac sort a tehetős kohó- és verős gazdák, az Alsó utcát pedig a csekélyebb tár-

sadalmi presztízzsel bíró földművesek és hidegkovácsok lakták (ifj. Kós 2010: 29). Amikor a vasművesség rangja a 19. század közepe táján csökkenni kezdett, a mellékutcák vállalkozó szellemű szekeres gazdáiból, volt földművesekből és kovácsokból formálódó új vasváltó elit szintén a Piac soron telepedett meg. Manapság is itt sűrűsödik a műemléki Torockó, ez a legszebben felújított házsor, ezt fotózza a legtöbb turista, de még panziót is szívesebben nyitnak ezen az oldalon, mint az Alsó utcában.

9. ábra. A 16 darab szabadkézi mentális térkép összesítése. Az elemek mérete a gyakoriságot, illetve a felvitel sorrendjét is jelzi

4.2. A TEMPLOM

A torockói főtér nemcsak kelet-nyugati, hanem észak-déli irányban is megosztott. A közepén magasodó templomépület önmagában nem volna képes ezt a hatást elérni, sőt, szabadon állva bizonyára inkább összekötné a teret, mint annak centruma.

„Egy épület presztízsét megemelheti környezete; (...) ha a környező tér az intézményt szolgálja: az épületet övező park, a hozzá vezető hosszú (...) út.” (Kapitány–Kapitány 1995: 32)

Ám magas kerítése, a kerítéshez hozzátapasztott műhelyek, szertárak és boltok, valamint az iskola tömbje alapvetően megváltoztatják szerepét. Ahelyett, hogy uralkodna a téren, belesimul abba.

„A templomvárat,⁹⁰ mind megannyi kicsiny fecskefészek, körös-körül sorba odatapasztott házacsák szegélyezik.” (Ignác 1970: 55)

A 19. század purista buzgalmában Európa-szerte tömegesen szabadították ki a templomokat a hozzájuk tapasztott bódérengetegből (Mezős 2001: 12). Manapság ritka és szokatlan látvány a „fecskefészekkel” ölelt templom, az ismertebb helyek közül Rozsnyón látni hasonlót. A korabeli műemléki elveken túl az akkori vallási felfogás sem nézte jó szemmel a hit és a piaci szellem nyílt összekapcsolódását. Pedig a templom évszázadokon át nem csak a túlvilági értékek tolmácsolója, hanem a mindennapi élet legfőbb szervezője is volt (Hajnal 1942: 198). A templom egyben mentsvárként is szolgált, a szó legszorosabb értelmében is. A régi katonai térképeken sosem mulasztották el bejelölni a jól védhető kőtemplomokat, még akkor sem, ha azok nem katolikus kézben voltak. (A sár és patics falazatú protestáns templomocskákról azonban el-elfeledkeztek.) A torockói templomfal lőrései sem azért készültek, hogy azokon kinyúlva kézfogással üdvözléssé az ellenséget. Legalábbis elsőre ezt gondolhatnánk.

A torockói templom azonban nem erődített. Mikor 1802-ben⁹¹ felépült, az erődtemplomok korának régen leáldozott.⁹² A korábbi templomból megmaradt masszív torony és a temetőkert falazata nem szolgált közvetlen

⁹⁰ Torockó temploma nem tekinthető templomvárnak, az elnevezés írói eszköz csupán.

⁹¹ A templomot valószínűleg a kolozsvári Türk Antal építette, az ottani unitárius templomot véve mintának. (B. Nagy 1977: 49)

⁹² Noha az erődtemplomokat általában a Szászfölddel azonosítják, egykor Erdély-szerte általánosan elterjedtek lehetettek. Sőt, voltaképpen bárhol Európában felbukkanhattak, ahol állandósultak a katonai összecsapások, és hiányoztak az egyéb védelmi építmények. (Kroner 1997)

katonai célokat, annál inkább jelképezte a lelki helytállást, a protestánsok kitartását egy katolikus államban. A belső tér is protestáló. A hófehéren hagyott falak a korszakból csak a boltozási tudást vették át, a díszítőelemeket alig. A díszességet a szőttesek lágy otthonossága hordozza. A kézimunkák aprólékossága merő ellentéte az építészeti tér puritán megoldásainak, és persze nem utolsó sorban hű tükre a hívek adakozókedvének.

„A textília nemcsak színfolt a belsőben; anyagának hatása különösen jelentős. Érzelmi jellegével atmoszférát teremt.” (Pogány 1976: 184)

Ha csak magában nézzük, a szentgyörgyi templom szinte hasonmása a torockóinak.⁹³ Környezetük okán azonban egészen másfajta benyomást keltenek. Torockó egyháza széles főtéren áll, Szentgyörgyé egy kiszélesedő útelágazáshoz csatlakozik. Míg a torockói templomtorony szinte minden irányból jól látható vertikális hangsúlya a településeképnek, addig a szentgyörgyi unitáriusoknak osztozkodniuk kellett a más felekezetűekkel.⁹⁴ Ehhez képest a torockói harangozó maga körül csupa gazdaportát lát, amelyek úgy veszik körbe az egy Isten házát, mint kotlóst a csirkék.

4.3. A VAJOR

„Vályúban itatnak, vajorban mosnak.” (Interjú)

„A vajor furcsa nevét a német Weiher, tavacska szóból származtatják. Vajornak csak a vízmedencét nevezik, az állatok itatására használt részt vályúnak vagy itatónak mondják.” (Hantz-Lám 2009: 48)

A templomtól északra eső térrész kétségkívül barátságosabb. Itt szinte csak polgárházak állnak meg az iskola. Ám az iskola is kedves dolog, legalábbis a felnőttek szemében. A tereknek általában is van valami megnyugtató kisugárzása. Van hely megállni, szemlélődni, mise után körökbe állva beszélgetni, padokat kitenni, fákat ültetni.⁹⁵ Ennek a térnek a sajátossága a vajor, ahol szinte mindig találni valakit, aki ruhát, szőnyeget

⁹³ A szentgyörgyi templom fiatalabb, mai formájában 1824–1825-ben készül csak el. (Léstyán 2000: 520)

⁹⁴ Thoroczkai Ferenc a XVII. század elején építteti fel a református templomot, amely mai formáját a 19. század végén nyerte el. A katolikus Thoroczkai György a ferencesek részére állíttatott templomot és rendházat 1727-ben. (Léstyán 2000: 521)

⁹⁵ Az utca ezzel szemben a mozgást és a céltudatosságot képviseli a települések szociológiai tereiben. (Kostof 1998: 144)

mos, autóját pucolja vagy csak bámészkodik, mint azt minden valamire való téren szokás. Tavasztól ősziig turisták is bőven akadnak, akik mindent fényképezik. Ám, ha épp nincs is ott senki, a vajor vize magában is megmozgatja, újra és újra átfogalmazza az építészeti környezetét.

„Az épület és a víz kapcsolata különleges, virtuális lehetőséget rejt magában: szemünk elé az alkotás és a tükörképe dinamikus mozzanatokkal telített kapcsolatban tárul.” (Balogh 1983: 357)

A nagyvárosok beton, acél és üveg falansztereiben is vízfelületekkel igyekeznek szelídíteni a hideg kimértséget. De miféle látványt kellene szelídíteni Torockón, ahol amúgy is emberléptékű minden? A gazda lehajtott fővel ereszkedik le a pincébe, a fák ráborulnak a háztetőkre, és ha elromlana a kapuzár, az ablakon át is kimászhatunk az utcára. Voltaképpen a vajorét. A Tilalmasról levezetett vizet felfogó medence a századfordulóig fából volt, 1913-ban betonra cserélték, majd a hetvenes években felújították (Furu 2010: 365).⁹⁶ Környezetétől elütő szögletessége idegenül hasítja keresztül a terecskét, hogy szinte egymagában is képes ellensúlyozni a történeti hangulatot. Nemrég felmerült az ötlet, hogy ismét fára cseréljék. Ám a megoldás a jelenlegi intenzív használat mellett nem feltétlenül lett volna praktikus. Végül fával borították, amitől a konzervatív műemlékvédők szájukat húznák ugyan, de legalább természetes hatást kelt.

4.4. A PIACTÉR

„Régen központ volt, akkor volt itt gyógyszerár is, doktor is.” (Interjú)

A templomtól délre eső piactér kiterjedésében és épületeiben is régóta tekintélyesebb, mint északi társa. A templomhoz csatlakozó boltok vaskapui is ide nyílnak, mint ahogyan a 19. század végén járási központnak kinevezett Torockó is itt kezdett kiépülni, hivattalal, fogadóval, postával, cukrászdával, fodrásszal, hentessel. A téren akkoriban alig nőtt egy-egy fa, annak törzsét is védeni kellett, hogy a piacokra érkező sokadalom kárt ne tegyen benne. Ma csinos park hűsíti a levegőt. Látni egy-egy szélesebb homlokzatú emeletes házat is. Ezek az épületek jelzik, milyen lett volna

⁹⁶ Nem a főtéri az egyetlen vajor a faluban. A Felső Szurdik utcában van a Kis vajor, illetve a harmadik a Puskás utcai vajor. Ezen kívül a telkeken is állnak kisebb vajorok. (Furu 2010: 365)

Torockó, ha a bányák bezárása után tartósan meg tudott volna kapaszkodni valamilyen új városi szerepkörben. Noha tekintélyes méretűek, ma már nem hivalkodóak, megbújnak a fák mögött, mintha szégyellnék egykori nagyravágyásukat.

„A hosszú homlokzatával az utcafrontot teljesen kitöltő épület különleges értéke a főhomlokzat és ennek sajátos helyi jellegű motívumokat tartalmazó díszítése, a boltozott kapualj, a boltozott szoba és pince.” (16. sz. ház, Furu 2006: 55)

A századfordulóig ez volt a városka fogadója. Önmagában az, hogy egy téren fogadó áll, a városiasodást bizonyítja. A város sokféle definíciója között ugyanis előkelő helyen kell említeni az idegenek jelenlétét (Dúll 2009: 224). A piacokon megforduló sokféle nép, a vasáruért betérő kereskedők – legyenek bár odahaza egyszerű falusi pásztorok – a fogadóban és a kocsmákban fizető vendégekké, az utcákon érdekes idegenekké váltak. A helybelieknek érdemes volt letérniük a főterre látni a nagy piaci csődületet, hallgatni a híreket. A piac és a fogadó mellé a 19. század végétől egy új feladat zárkózott fel, az állami adminisztráció helyi képviselője.

„A nemzeti városrendszer az állam beavatkozása alapján jön létre. A központi beavatkozás meghatározó formája az új adminisztratív rendszer, ami együtt jár az új megyei, járási stb. központok kiválasztásával.” (Sonkoly 2001: 21)

A Piactér keleti oldalán emelkedő községháza méretben rögtön a templom után következik. Eredetileg járásbírósnak épült, de volt már vendéglő és takarékpénztár is, ma pedig a polgármesteri hivatal, a könyvtár és múzeum működik benne (1899, 34. sz., Furu 2006: 59). Homlokzata tekintélyt parancsoló. Kváderezése még megvan, de az ablakkereteket a 20. század második felében leverték, egyúttal az egész épület szürke színt kapott. Beszédesebben nem is képviselhette volna a szocialista diktatúra barátságatlanságát. A program indulásának első éveiben fehérre festették, ami sokat javított a belőle áradó kedélytelenségen. Oldalról tekintve azonban még mindig nyomasztóan hat, tűzfala árnyékot vet a szomszéd házakra. Robusztussága leginkább a Felső Kóvár utcából megdöbbenítő. Az udvari szárnyakra féltető borul, amely megoldás abban a reményben készült, hogy idővel Torockó a középvárosokhoz hasonló eklektikus utcával büszkélkedhetik majd, amelybe a járásbíróság szépen belesimul. A századfordulóra jellemző emeletes városi ház azonban csak egy épült Torockón, az sem itt, hanem átellenben, a Felső Piac soron (292. sz., 2014 nyaratól itt működik a Duna-ház). Fontos épületek ezek a várostörténész számára, kiugró tömbök a településképző hagyományos arányaiból, de igazán csak a szakértő szemnek tűnnek fel. Az átlagos szemlélődő számára rég belesimultak a tér egészébe. Nem úgy az 1977-ben épült tömbház és a

hozzá képest történetinek tűnő görögkeleti vagy, ahogy a helyiek emlegetik, román templom 1938-ból (Furu 2010: 355).

„Ki hallott olyat, hogy az állam építsen egy felekezetnek templomot. Annnyira nem volt hívó, hogy öt embert át kellett íratni az unitáriusok közül. A szomszédban lakott a régi polgármester, még a háború előtt. Az úgy halt meg, hogy rá sem nézett a templomra, annyira gyűlölte. Legutóbb kibővítették a kerítését is.” (Interjú)

„Aztán épült a román templom, mikor egy erdőt kivágtak.” (Interjú)

„Kevés román család volt, azok mind csordapásztorok voltak. A templomot a román állam építette nekik. Néhány éve megnagyobbították. Volt egy szép fenyőfásor is. Kivágták a fákat.” (Interjú)

„A tömbház elrontotta a falu központját, piactér volt itt, kőasztalok, környékeliek is árultak itt.” (Interjú)

„(...) a lokális identitás (...) fontos eszköze (...) a nem-helyiek egészséges vagy mesterkelt elhatárolása. A helyi tudás egyik alapszintje s a helyi közösség legfőbb önmeghatározási kritériuma ez: »Mi vagyunk a Nem-Ők«”. (A. Gergely 2003: 249)

Az ortodox templom és a tömbház hatását megsokszorozza a helyi identitáshoz kötődő tartalom, hogy azok a külső, tehát nem helyi világ képviselői, tehát a román nemzetállamé, a diktatúráé, a többségi társadalomé. A kommunista diktatúra megítélése egyébiránt kevésbé egyértelmű, mint a román templomé. Míg az előbbivel akarva-akaratlanul, de személyesen is érintkeztek, addig a magyarok számára a román templom idegen maradt. A tömbház, bármilyen ormóttan is, végső soron lakásokat kínál. Az irreálisan magas torockói ingatlanárak mellett sok fiatal számára ez volt és maradt az egyetlen esély az önálló életkezéshez. A tömbház aljában működő bolt szintúgy szervesen hozzátartozik az emberek mindennapjaihoz.

„Akkoriban csak jó volt nekünk ez a tömbház, hisz a magunk ajtaját nyitottuk.” (Interjú)

„Felmerült, hogy a blokkot máshol újjáépítik, valahol a falu szélén. Én bele is mentem volna, de nem engedte a bolttulajdonos. Kárpótlás nélkül azért én sem mennék el, csak azért, hogy szép legyen a falu.” (Interjú)

A tömbház kitelepítése persze alig több, mint a szóbeszéd felkapta ötlet, mégis sokat elárul helyzetéről, hogy jóérzéssel kintebb látnák a központból. Más kitelepüléseken sem nagyon kedvelik a tömbházakat.⁹⁷ Falun, ahol a kert és az udvar az életmód szerves tartozéka, nehéz beleszokni a városi lakásba. A tömbházban élők rendszerint költözőfélben vannak. Szüleiktől már elmenőben, de a saját ház még várat magára.

⁹⁷ Losonczi Ágnes a hetvenes évek végén vizsgálta a Békés megyei kitelepülésen élők lakásideálját. A többemeletes házakat annak ellenére is csak tíz százalék választotta, hogy akkoriban azok társadalmi rangja viszonylag magas volt. (Ismerteti: Valuch 2013: 190)

A román templom, ha éppen képslapon látnák, talán még tetszene is az embereknek. Ám itt, a kisebbségi szórvány magyarság vidékén kevesen tudják elfogulatlanul szemlélni. Legyen bármilyen barátságos is a külseje, a magyarok számára fenyegetően hat, nemzeti megmaradásuk veszélyeztetőjét látják benne. Ezért igyekeznek minduntalan hangsúlyozni a templom körüli tér hanyatlását, a kivágott fákat, a megkisebbedett teret. Ahogy beszélnek róla, olyan érzése támad az embernek, mintha a román templom körül kerítéssel kihalított földdarab már nem is lenne Torockó, vagy ami a magyarság szempontjából még aggasztóbb, mintha az lenne a jövő, a románná lett falujuk első épülete.⁹⁸

(...) ellen-helyszínek, olyan, konkrét módon megvalósult utópiák, melyekben a valós helyszínek (...) fordítatnak ki; helyek, melyek minden helyen kívül esnek, jöllehet valóságosan behatárolhatók. Ezeket a helyeket (...) heterotópiáknak nevezzem." (Foucault 1999: 148)

Minden kultúra érdekelt önmaga fennmaradásában, és érzékenyen reagál a létét veszélyeztető kihívásokra, legyenek azok bármilyen természetűek, belső vagy külső okok. A külsőket, mint amilyen egy templom, könnyebb megnevezni és elfogadni, mint a belsőket, hiszen az a kultúra „saját hibája”, mint például az egyke vagy a nyelvfeladás. Mindez azonban messzire vezetne. Elég annyit megállapítanunk, hogy minél erősebb egy-egy épület szimbolikus tartalma, annál nehezebben értelmezhető valós településképi szerepe. Miközben a tömbház áttelepítése ártalmatlan szóbeszéd, ugyanez a román templom esetében játék lenne a tűzzel. Bármilyen településképi indok villámgyorsan országos politikai ügyé válna. Ez azonban tovább erősíti a templom különállását, mivel így *de facto* nem vonatkoznak rá a műemléki tér normái sem. A román templom úgy áll ott a falu közepén, mintha nem oda tartozna. Bárhol állhatna. Ezt a téren kívüliségét a friss kerítés még ki is hangsúlyozza. Mivel a falu többsége nem tud mit kezdeni a kialakult helyzettel, leginkább ignorálja azt. A tér és a templom egymás vakfoltjai. A vakfolt eredeti jelentése a szemünk mozgása közben képződő észlelési hiány. Ám a kulturális identitásnak is vannak vakfoltjai (Tillmann 2011). Kellő gyakorlattal, előítélettel, sztereotípiával, érzelmi telítettséggel – kinek-kinek mi tetszik – bármi kitörölhető a mentális térből. A román templom a teret nem látja, a tér a román templomot.

⁹⁸ Georg Simmel térszociológiai írásában éppen a templomépítészet példáján mutatja be a tér és a társadalom kölcsönhatását. Eszerint a templom kifejezheti az adott közösség erejét, de megfordítva is, egy még nem létező közösség kialakításának is lehet a kiindulópontja. (Simmel 1983: 230)

4.5. A FŐUTCA

Ami a tér közepére kerül, az mindig szem előtt van. Ha a román templom az utcavonalban kapott volna helyet, valószínűleg az általa kiváltott reakciók is enyhébbek lettek volna. Nem beszélve a tömbházzól, amelyről csak azért tudunk, mert a főtéren van. Egy másik jellegzetes szocialista modernizációs épület, a rendőrség teljes egészében hiányzik a mentális térképekről, mivel nem a főtéren, hanem a Szentgyörgyi utcában áll. Pedig ha a helyi-nem helyi hatalmi játszmák jelképeire gondolunk, a rendőrségnek a templomot meg kellett volna előznie. A rendőrség azonban a maga korában korszerű épületnek számított, így – akárcsak a tömbház – némi pozitív tartalommal bírt, mint az első modern házak egyike.

„1970-ben csinálták meg a vizet, mikor a rendőrség épült. Oda bevezették a vizet, volt egy elnök, az rábírta az embereket, hogy csináljuk meg az egész falunak. Nálunk már korábban is volt fürdőszoba.” (Interjú)

A rendőrség ráadásul egy olyan főutcában áll, amelyik a szó szoros értelmében nem is létezik, hiszen két része, az egykor földművesek lakta Szentgyörgyi utca és a hidegkovácsoknak otthont adó Borrévi utca egymástól távol, a főtér két végén található. A főutcának tehát nem csak neve nincsen, de történeti hagyománya sincs. A korábbi főteret szerkezetre rátelepedő kvázi főutca a városka hanyatlásával párhuzamosan kezdett formálódni. Ahogy csökkent Torockó központi szerepköre, úgy vált a főtér is egyre erőtlenebbé, elveszítve képességét arra, hogy az ide érkező forgalmat megállítsa. Másfelől ugyanez a folyamat a közlekedést szolgáló kivezető utcák relatív felértékelődését hozta el. A 19. század végéig a Szentgyörgyi utca szerény nyúlványa volt csupán a főtérnek, rövidke jobbágytelkekkel. Torkolatát a magát kúriaként hirdető Zsakó-Mikó ház uralta (8. szám). Máskülönben olyan kicsiny faházak szegélyezték a keskenyre szabott utat, mintha azok nem is a bányavároshoz, hanem Torockó-szentgyörgyhoz tartoznának.

„Az 1717-ben épült ősi jobbágyház egyike Torockó jellegzetes házainak. Jellegzetesek a félig tapasztott és meszelt boronafalak, a pirosra festett ablakok, az első szoba műves faragott mestergerendája.” (305. sz. Furu 2006: 68)

A földművesek lakta Szentgyörgyi utca felemelkedésében nagy szerepet játszott, hogy a bányászat hanyatlása után az agrárium szerepe megnőtt a falu életében. Ez lehetőséget teremtett arra, hogy a földművesek házaikat a főtérhez igazodó épületekre cseréljék. Az átalakulás telekről telekre haladt, ami az utcaképben ma is leolvasható vegyes arculatot ered-

ményezett már a történeti épületállományon belül is. Négyablakos, eklektikus parasztpolgári épület, főtéri klasszicista ház, boronafalazatú reliktum és a népi építészet újabb rétegei váltják egymást.

A főutca másik része a Borrévre vezető út mentén alakult ki. Akárcsak a Szentgyörgyi utca, ez is évszázadok óta meglévő perifériája a főtérnek. Atmoszférájában azonban jobban érvényesül az egykori országút, amelyből létrejött. Kifelé menet a házak felett már hangsúlyosan kirajzolódik a völgy kontúrja, visszafelé haladva pedig az egymás fölé emelkedő tetőgerincek, mint valami korlátlépcsők, az érkezés érzetét keltik. A Szentgyörgyi utcához képest jobban megőrizte periférikus jellegét is. A Puskás utcai torkolaton túl alig látni rendbe hozott házat. A porlepte vakolatok időutazást kínálnak a húsz évvel ezelőtti Torockóra. És persze ott van az út menti falvak elmaradhatatlan kísérője is, a nappali bár („bar de zi”) a maga filléres áraival, dohányszagú műbőr kabátos vendégeivel, múlt rendszerre emlékeztető berendezésével. Ide sosem süt be a nap, cserében el lehet tűnni a világ szeme elől, nem kell tartani attól, hogy a dolgos járókelők rosszalló pillantásaikkal büntetnék a hosszasan nappali bározókat.

4.6. A FALU

Rég elmarad az utolsó ház is a borrévi út mellől, mikor az aszfaltcsík egy kis hídon át a völgy túloldalára kapaszkodik át. Letérve róla a cigánysoron át tudunk visszakanyarodni Torockó irányába. Errefelé nemigen járnak turisták. A helyenként még megmaradt eredeti házak annyira aprók, mintha az ember Torockó makettjében járna.⁹⁹ Mert azon túl, hogy kicsik, minden másban igyekeznek hasonlítani a régi város többi házához. Deszkaoromzatuk van, vízvető védi a falakat, a tetők szászosan lecsapottak, az ablakokat zsalu árnyékolja, az udvar előtt tornác fut. A cigánysoron nem volt érdemes nagy házat rakni. Egykori lakói részben cigányok, részben a környékbeli havasokból leköltöző románok, akik hónapszámra elmarad-

⁹⁹ A mintakövetés egyébiránt nem csak itt, de a falu módosabb részein is megfigyelhető, igaz, egészen más szinten és minőségben a főtér és a mellékutcák között: „Építkezéseikben csupán az arányok és egyes formák utánzásával próbálták és tudták követni a polgári épülettípusokat.” (Furu 2010: 414)

tak, szemet égettek az erdőkben vagy pásztorkodtak a hegyekben. Tipikus szegénysor, amely sokat változott ugyan, de még mindig annak tekintik.

„A hegy alá semmiképpen sem mennék lakni, a cigánysorra. Ott laktak a cigányok, akik faszenet csináltak.” (Interjú)

„Régen a cigányok rendetlenebbek voltak, de most már felzárkóztak.” (Interjú)

A felzárkózás néha bizarr színeket és formákat produkált, de nem ez a jellemző. A cigánysor egyre inkább hasonlítani kezd a hosszú Kővár utcára, amelytől csak egy kisebb mélyedés választja el. Noha eredetileg a Kővár utca is a vasipar munkarendjébe illeszkedett, mégis sokkal inkább parasztos, mint a főtér. Két részből áll. A cigánysor felé eső Alsó-Kővár utcát valaha magyar vagy „fehér” cigányok lakták, akik azonban mind életmódban, mind mesterségben (zömmel kovácsok voltak), mind identitásukban élesen elkülönültek a lenti, igazi cigánysortól (ifj. Kós 2010: 41). A Felső-Kővár utcában nagyrészt szekeresek éltek, akik eljártak ugyan, de fél lábbal a mezőgazdaságban is dolgoztak, hiszen lovakat tartottak, szénát-szalmát takarítottak be. A két Kővár utcát a Kispiac vagy zöldségpiac köti össze. Nevezetes tér volt ez a 19. században. Itt állt ugyanis a szegyenketrec, ahová részegségért kerülhetett az ember. (Szekeres 1969–70: 109). Ma már inkább mentális határ, a műemléki Torockó határa. Mögötte, a Kővár utcákban és a cigánysoron a programba belépett házak megritkulnak. Ráadásul kevés is az, amit védeni lehetne, hiszen a boronaházak javarészt már elbontották vagy elbontani tervezik.

„A 109. szám. Egy forrás mellett épített, XVIII. századi ház, Torockó igen hangulatos épülete. Jelenlegi tulajdonosa a legszükségesebb karbantartási munkálatokat sem végzi el.” (Furu 2006: 79)

„A faházakat lebontották, de a főtéren masszív kőházak vannak.” (Interjú)

„Lebontották őket a háború után, ezeket a nyomorult kis faházakat.” (Interjú)

„Aki akart, az már rég építkezett. Főleg a faházakat bontották le.” (Interjú)

A két Kővár utca külön világ, amely távolságtartóan figyeli a főtér műemlékesedését. Nem mintha itt mások lennének az emberek, mint a főtéren. Inkább a házaik mások. De az is lehet, hogy idővel az emberek is mások lesznek. Aki ugyanis Torockón maradna, de nem szeretne turistát látni, annak ide érdemes költöznie. Mint ahogyan annak is, aki nem szeretne a régi házak felújításával vésződni, de szereti őket nézegetni. Az udvarokból ugyanis csodálatos rálátás nyílik a felújított főtérre.

10. ábra. Torockó utca- és térkapcsolati rendszere a fontosabb telekformák rajzával

4.7. A BÁNYÁSZ NEGYED

Mivel a Kővár utcát a patak elválasztja a főtértől, és jóformán csak a jó kétszáz méter hosszú „Szoroson” át közelíthető meg, térben világosan elkülönül a műemléki Torockótól. Nem úgy a vele átellenben fekvő bányász negyed, ahol nincs is olyan pont, ahonnan két perc alatt a templomnál ne lehetnénk. A főtér sarkából nekirugaszkodó Felső utca meredeken emelkedik, majd ágszerűen szerteágazik, visszakanyarodik, öblöket és zugokat képez. Mikor már azt hinnénk, messze járunk, az Új utca végén egy kis sikátor nyílik, ami nyílegyenesen visszavisz a főtérre. A hegyoldalt valaha kétkezi munkások lakták, bányászok és szénégetők (ifj. Kós 2010: 28). A Kővár utcához képest, amely egyetlen hosszanti tengely, a hegyoldalt valóságos labirintus. Eltévedni itt sem lehet, de állandóan változik az ember pozíciója, ahogy az éles kanyarokat követve kapaszkodik felfelé, más-más arcát mutatva ház, utca és hegy. A tenyérnyi hegyoldaltban szinte összezsúfolódnak az utcák, mint a Felső, Szurdok, Gatyäület, Új és Bányász utca. Utóbbi arról nevezetes, hogy a fénykorban reggelenként erre masírozott ki a fél város.

„A szemben lévő faházhoz toldott bódé volt a kupicázó, a bányászok itt megálltak inni valamit.” (Interjú)

A kupicázó tényleg ott van, fehér falain kedves zöld zsalugáter, ragyog a tisztaságtól (232. sz. ház). Nem lepődnék meg, ha egyik nap megint kinyitna. A hegyoldal olyan, mint egy lepedőkkal letakart, elhagyott szoba. Noha szegényes kis házakból áll, legtöbbjüket nem bontották el. A bányász negyed sok tekintetben a főtérenél is értékesebb, de legalábbis régebbi, ami predesztinálta arra, hogy a műemlékvédelmi programhoz szervesebben kapcsolódjon, mint a túloldali Kővár utca. Itt találtak rá a Kárpát-medence legrégebbre datálható népi lakóházára, de itt került sor arra is, hogy egy 19. században átépült lakóházat a tulajdonos kérésére helyreállítottak.

„237. szám. A Gatyäület utcában található porta egyike Torockó szemérmesen rejtőzködő kincseinek.” (Furu 2006: 75)

„208. szám. Így tehát döntésünket arra a műemlékvédelmi alapelvre alapoztuk, mely szerint egy korábbi kor emlékanyaga abban az esetben mutatható be egy későbbi kárára, ha ennek történeti és esztétikai értéke jóval nagyobb.” (Uo. 74)

„260. b. szám. Az épület az elmúlt évtizedekben lakatlanul állt, állapota erősen romlott, faserkezetének több mint 70%-a anyagában károsodott. Annak ellenére, hogy felmerült az idegen tartószerkezeti segédelem vagy vázszerkezet beiktatása, ötletes hagyományos megoldásokkal el lehetett kerülni.” (Uo. 77)

Nem minden torockóit hoznak lázba az efféle finom műemléki részletek. A faházaknak általában is alacsonyabb a presztízse, mint a kőházaknak. Az emberek egymás között sokallják is azt a rengeteg fáradtságot és „pénzt”, amit a szakemberek a „rozoga házakra” költöttek ahelyett, hogy a főtérik mintájára újakat építettek volna.

„Az új utcában van egy olyan nyomorult ház, azt most rengeteg pénzért rendbe tették.” (Interjú)

„A faluban olyan házak vannak, hogy a legrégebbiek, agyaggal betapasztott gerendaházak, na, olyan volt a mienk is, amit lebontottunk, meg van a klasszicista. Én olyan klasszicistát akartam volna, ha nem is újat, de legalább klasszicistát. A mienk olyan dísztelen így.” (Interjú)

5. A TOROCKÓI HÁZ

5.1. A JOBBÁGYHÁZAK

Talán egyetlen más torockói házat sem láttak annyian, mint azt a másolatot, amely az 1896-os Millecentenáriumi Kiállítás néprajzi falujában állt a palóc és a kalotaszegi porta között (Balassa M. 1998: 105). Boronafalát csak az ablakig vakolták, rendkívül magas és meredek fedélszékén galambdúccok ültek. A kiállítást szervező, Torockót kitűnően ismerő Jankó János ezt tartotta tipikus torockói portának, és nem a főtér akkor még alig egy emberöltőnyi új kőházait. Jankóhoz hasonlóan a századforduló egész nemzedéke a faházakra figyelt. A Malonyai Dezső szerkesztette *A magyar nép művészete I-V*, amely enciklopédikus alapműve a népi kultúra felfedezésének, külön fejezetet szentelt Torockónak (Malonyai 1907–1922).¹⁰⁰

„Az egész ház boronákból, gerendákból van összeröva, s ezek a gerendák állítólag még azokból a fákból készültek, amelyeket a torockóiak idejövételükkor a mai város helyén találtak és vágtak ki. Az ablak fája (...) a legtisztább késő román stílusban van faragva s így valószínűleg még a tizennegyedik századból való.” (Körösfői-Kriesch 1909: 306)

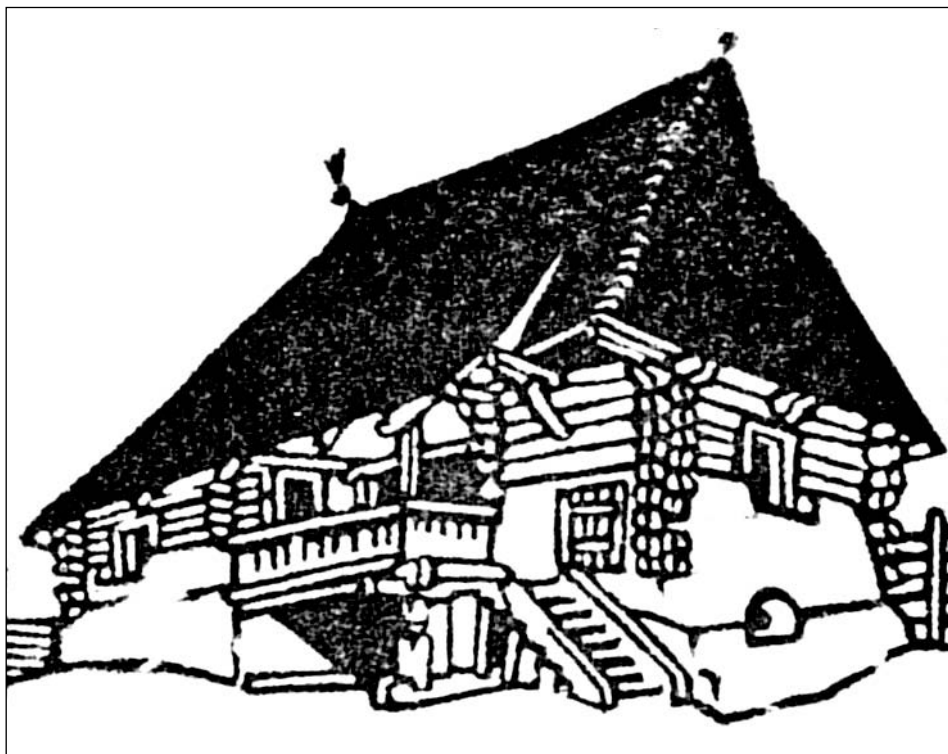
Körösfői-Kriesch nagyotmondó sorai túllőttek a célon. Noha a Torockó-mítosz sok mindent befogadott az idők folyamán, a betelepüléskor kivágott farönkök és a középkori ablakkeretek a legromantikusabbak számára is túlzónak bizonyultak. Talán maga Körösfői sem hitte el saját sorait. Realisabb leírást ad az építész Kós Károly, aki szellemiségéhez híven a praktikum szépségét kereste ugyanezekben a házakon.

„Érdekes az, hogy fából épült házait az ablaknak kb. középmagasságáig kívülről is bevakolja, felül ellenben mutatja a fát. Ez hatásos szép motívum. Meg is van okolva: felül védi a fát az eres, alul védi a vakolat.” (Kós 2008: 5)

Az ablakig tapasztott ház meglehetősen ritka látványnak számított a Kárpát-medencében, talán ezért is említette meg külön Kós Károly. Hasonló gyakorlatról tudunk egyébiránt a vasműves testvérvárosban, Felsőmecenzen.¹⁰¹ Véletlen-e, vagy a közös foglalkozás okán létrejövő kulturális cserével állunk-e szemben, nehéz lenne száz-kétszáz év távlatából biztosan megmondani. Kizárni azonban nem lehet, mert sem a kör-

¹⁰⁰ Körösfői-Kriesch Aladár, akinek a festményei többek között a Parlamentben, a Zeneakadémián és a marosvásárhelyi Kultúrpalotában is láthatók, a 20. század eleji „magyaros stílus” egyik legelkötelezettebb képviselője. (Déry 1995: 85)

¹⁰¹ Mecenzén a bányászat és a vasipar egymás szomszédságában, de külön településként zajlott. A vasmegmunkáló Alsómecenzéftől karnyújtásnyira fekszik Felsőmecenzen. (Tamáska 2013: 333)

11. ábra. A századforduló nemzedéke számára Torockó jellegzetes népi építészetét az ablakig vakolt boronaházak jelentették. Kós Károly rajza (közli Gergely 1998)

nyéken, sem az erdélyi szász falvakban nem volt szokás csak az ablakig vakolni a házakat.

Vakolva vagy vakolatlanul, de a boronaház a századfordulón már csak a néprajzi gyűjtők fantáziáját mozgatta meg. A torockóiak inkább kőházat építettek, legalábbis azok, akiknek erre módjuk volt. Az elmúlt száz év településtörténete az anyaghasználat szempontjából a fa visszaszorulásának a folyamata. A mai torockóiak számára a faház már egy letűnt korszak egzotikus, de inkább szégyellni való emléke csupán.

„A kicsi házakat így hívják, hogy gerendaház, jobbágyház, pítvaros ház. Le volt sífárolva agyaggal, nem is volt padló. Az asszonyok elsímították.” (Interjú)

„1960-ban építkezünk. Korábban itt egy régi ház volt, olyan régi, amilyen csak három van már a faluban. Mutogatják is az egyiket. De az már össze is dőlt volna azóta!” (Interjú)

„A faházhoz toldott bódé volt a kupicázó, a bányászok itt megálltak inni valamit.” (Interjú)

A Fenyvesdomb, ahová csak az elhivatottabb falulátogatók kapaszkodnak fel.

Gatyaület utca. Akárcsak a többi szomszédos utca, ez is viszonylag rövid, és éles kanyarokkal, f eltűnő szintkülönbségekkel tagolt.

A Felső utca meredeken emelkedik, majd ágszerűen szerteágazik, visszakanyarodik, öblöket és zugokat képez.

Kisszurdik utca. Az 1900-as évek elején a klasszicista stílust az eklektika formakészlete váltotta fel.

Régies portából kifejlődött kései polgárház. Az ablakok megtört ritmikája utal az egykori bővítésre.

Kastélyszálló Szentgyörgyön. Ami pontosan olyan, mintha régi lenne, csak éppen nem az, hanem könnyed operett építészet.

„Most a régi helyett egy új házat építettünk. Olyat, amelyik beleillik a környezetbe.” (Interjú)

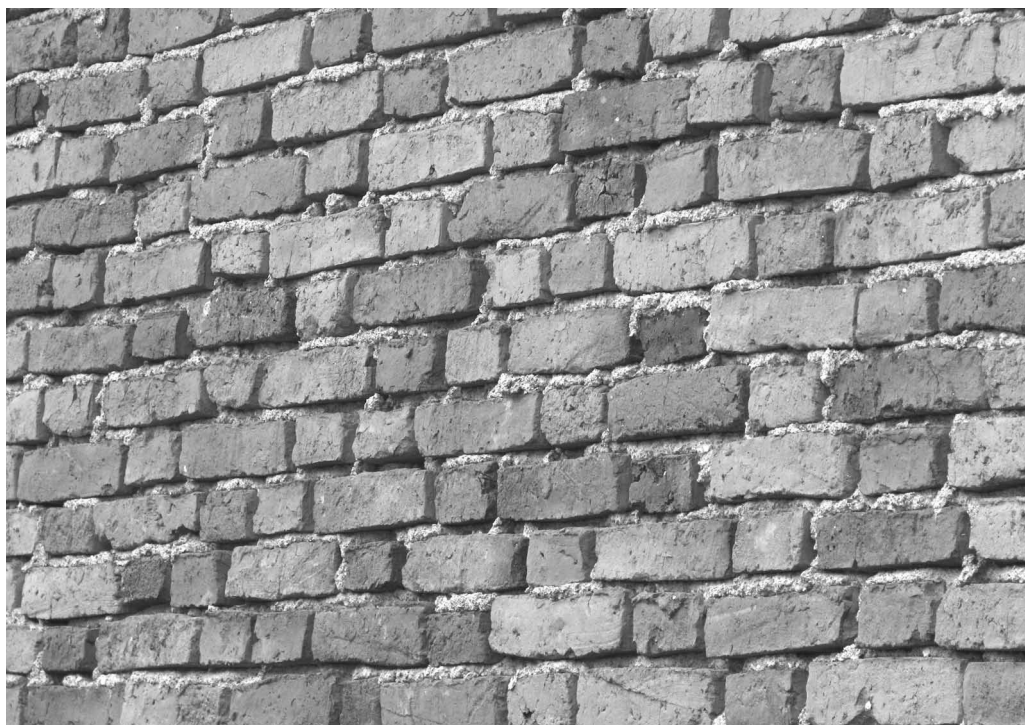

Durván megmunkált gerendák kötése.

Fűrészelt anyagból készült zsilipelt fal.

Helyben égetett téglá Torockószentgyörgyről.

Táj és tetőformák összhangja.

Újrarakják a tetőt, esetleg a fedélszék ácsolata is friss fából van már.

Klasszikus cserépfedés.

Cseréptető a 20. század második feléből.

1900 felé a házakon megritkulnak a vaselemek, hiszen a helyi vasművesség már csak árnyéka volt önmagának.

A legfelületesebb útikönyvek is meg szokták említeni, hogy a régi torockói házak ablakát régente vörösre festették.

„Az alapot minden időben a bányászat és a vasművesség nyújtotta. Innen eredt a torockóiak anyagi jóléte, az iparúzőkre jellemző fejlett öntudata.” (Jakó)

A templomhoz csatlakozó boltok vaskapui a régi piactérre nyílnak.

„A templomvárat mint megannyi kicsiny fecskefészek, körös-körül sorba odatapasztott házacskák szegélyezik.” (Ignác)

A mezőgazdaságból élő Szentgyörgyi utca a bányászat hanyatlása után futott fel.
A szekérrel átjárható nagykapu a módos paraszti életmód lenyomata.

„Nálunk régen volt minden háznál kapu, Szentgyörgyön nem.” (Interjú)

A józan paraszti ész diktálta esztétika. A lekerekített lépcső nem csak hatásos motívum, de praktikus is, hiszen minden irányból könnyen felléphetünk rá.

„A XVIII. századi jobbágyházak Torockó legsebezhetőbb épületei. Nagyrészüket romos vagy súlyosan károsodott állapotban van.” (Furu 2010: 406)

Vannak azért kivételek, és szerencsésnek mondhatom magam, hogy egy-egy ilyen házba beléphettem. Az egyetlen apró ablak nem sok fényrel gazdagítja a szobát. A múlt homályos derengésnek tűnik, mint egy alulvilágított művészfilmben. Az időt azonban nem csak a szem, hanem az orr is érzékeli. Az évszázados fagerendák magukba szívta sok-sok generációnyi lehetetet, ebédeket, szalonnát, pálinkát, tejet, kormot, szappant és keményítőt.¹⁰² Keresve sem lehetne jobb helyet találni régi korok megidézéséhez. Lakásnak azonban csak kényszerből választják.

„Nem bontották el, mert egyre mondták, hogy elviszik a múzeumba, Kolozsvárra a Törökvágásba. Most már mondják, hogy jobb lett volna lebontani, az ilyen régi házzal rengeteg a gond.” (Interjú)

„A régi ház olyan volt, mint egy régi ház, fából volt. Akkoriban még nem voltak megszorítások a bontásra.” (Interjú)

„Innen a harmadik ház, az olyan jobbágyház, na, azokat bontották le az emberek.” (Interjú)

„Itt születtem, akkor még egy kis jobbágyházban. 1975–76-ban bontottuk el és építettük fel a mait. Nyáron kezdtük, télen lett kész.” (Interjú)

„A házat nem bontottuk le, mert jó volt a fa. Voltak olyan házak, amelyek még a tűzvész előtt épültek, na, azokat lebontották. Elromlottak, összedőltek.” (Interjú)

A régi faházakról lehetetlen úgy beszélgetni, hogy előbb-utóbb ne a bontásuk kerüljön szóba. Jelentős részüket az elmúlt emberöltő tüntette el, emléküket az idősebbek körében még eleven. A most felnőtt fiataloknak azonban már történelem. A jobbágyházzal azon túl, hogy nyilvánvalóan messze áll a korszerű lakásideáltól, egyéb bajok is vannak. Szegényes egyszerűsége nem illeszkedik a bányaváros mítoszába. Az sem tesz jót státuszának, hogy a szentgyörgyi jobbágyházak is körülbelül így néztek ki. A jobbágyházak cseréje komoly modernizációs előrelépésnek tűnt száz éven át, és ezt a berögződést a műemlékvédelemnek nem igen könnyű felülírnia. Még akkor sem, ha – főként az idősebbek – az előnyeiket is látják a faházak.

¹⁰² Az anyagnak ez a természetes régisége az, amely a műemlékvédelemben a hitelesség gondolatát a 19. század legvégén felélesztette. Riegl a historizmusra utalva megkülönböztette a történeti értéket, tehát azt a gyakorlatot, amikor egy kortárs épület tudatosan próbál felidézni régi korokat (példaként említhetnénk a Mátyás templom átépítését). Ezzel szemben a műemlék valódi értéke a régiség, ahol az anyag eredeti, kopott, tehát magán viseli az idő lenyomatát. (Riegl 1998: 20)

„Faházban a legjobb lakni, ott olyan meleg van, hogy ritkaság! Miért bontották le a faházakat? Volt az embereknek sok pénzük, nem volt hova tegyék, azért cserélték le.” (Interjú)

„A faház is jó, meg a kőház is. A kőház hidegebb. De itt lehet fűteni, mert úgy nő a fa, mint máshol a kender.” (Interjú)

5.2. FEHÉR HÁZAK

„A faluban az volt régóta, hogy fehér volt.” (Interjú)

„Minden két évben meszelünk, mindig lehull a vakolat.” (Interjú)

Torockó ragyog a fehérségtől. A fehér azonban kényes szín. Frissen dicséri a gazdáját, de hamar megsürkül, foltosodik. A régi Torockó is csak a 19. században kezdett kifehéredni, miután elérhető áron lett beszerezhető a mész. Aztán a 20. század második felében már a színes vakolat is elérhetővé vált. Az 1970-es évek vakolatai a maguk módján szépnek is mondhatók, de mindenképpen korhűnek. Az akkori kőművesek nyilvánvalóan büszkéek voltak a csíkozásra, a nagy szemű és a kis szemű rétegek felületi játékára, a fűtőcsövekre emlékeztető hengerelésre és persze az új színekre is.¹⁰³ A zöld volt a legnépszerűbb, mert úgy tartották, hogy az a magyarok színe, de a sárga és a szürke sem volt megvetendő.

„Seprűvel spriccoltuk a zöld házakat, csíkosra. Alul tizenegyszer, felül huszonhétyszer, olyan nagy szemű spricc volt. Egy nyírfasöprű, azt bottal ütögettük, mint a fecskefészek, olyan lett.” (Interjú)

„A zöld dominált, mert azt mondtuk, hogy a zöld a magyar szín. A román barátaim azzal ugratnak, hogy RMDSZ-zöld.” (Interjú)

Az értékvédelmi program nyomán a zöld házak megfogyatkoztak ugyan, de a magyaros színvilág csak erősödött. Legalábbis ez juthat eszünkbe, ha elnézzük a piros háztetők, a fehér falak és a zöld zsalugátetek trikolórját. Főleg a főtéren, ahol Torockó legtöbbet csodált klasszicista kőházai sorakoznak.

¹⁰³ Ennek a korszaknak a magyarországi emlékeit dolgozta fel Katharina Roters nagy visszhangot kiváltó fotódokumentum kötete (Roters 2014). Lásd továbbá Szolnoki 2015 (megjelenés alatt)

„A klasszicista ízlésű polgárházak csoportjába sorolhatjuk azokat a javarészt kő épületeket, amelyek a XIX. század húszas éveitől kezdődően jelentek meg Torockón, és az 1870-es tűzvész utáni években terjedtek el.” (Furu 2011: 408)

A szászos ízlésű, csapott tetős, pincelejáratukkal az utca felé forduló épületek fiatalabbak is, modernebbek is, mint a jobbágyházak. Homlokzataik hímzések homokból és mészből. A rangos építészettől átvett oszlopok, kváderek és lizénák némileg sematikusnak hatnak, de az ablakok alatti tükrök mesebeli formagazdagságúak. Csillagok, fonatok, virágok, körök, szalagok, rámak, hornyolt és bábos bevágások váltakoznak (Furu 2010: 377). Minden ház valamiben más, mint a szomszédja. A díszeknek ez a változatossága határozottan más, mint a szászöldi előképek. Amott a falusi közösségek belső, kiegyensúlyozott fegyelme mutatkozik meg a házak egyöntetiségében. Itt a díszek változatossága éppúgy hirdeti a családok önállóságát, mint a vasiparra jellemző erős szociális tagoltságot. És persze a protestáns unitárius ízlést, amely kézimunkáival úgy volt képes feldíszíteni templomait, hogy közben megtartotta azok építészeti puritanizmusát. A formák tobzódó túlbujánzása, amit a fehér szín tompít és egybefog, ez az életvidám, de mégsem harsány, komoly, de mégsem feszélyező vonás Torockó legszerethetőbb arcainak egyike.

A kőházak sokkal nagyobb eséllyel éltek túl a huszadik századot, mint fából épült társaik. Ebben sok minden szerepet játszott. A huszadik század közepén legtöbbjük még száz éves sem volt, eleve jó minőségben épültek, tágas belső terekkel, amelyek megfelelték az urbanizálódó falu lakásiideáljának is. De legalább ilyen fontos szempont volt, hogy ezeket az épületeket meglehetősen nehéz szétbontani. A faházak szinte minden alapanyaga újrahasznosítható, ha másként nem, legalább tüzelőként. A kövek szétszedése, mozgatása, elhordása összehasonlíthatatlanul fáradságosabb.

„A régi kőházat annyira nehéz volt lebontani, hogy hármat is fel lehetett volna építeni annyi munkával. Harminc vagon törmeléket vittek el! De hát akkoriban nem kaptam sehol üres telket.” (Interjú)

„Ezt a házat annak idején nem lehetett volna lebontani, mert annyi kő van benne. De jó is, mert nem dűlnék össze földrengéskor.” (Interjú)

„Most már könnyebb lenne bontani, de mi még lapáttal raktuk fel a köveket. Egy év sem volt elég, hogy végezzünk. Amíg a ház egyik részét bontottuk, addig a maradékban laktunk.” (Interjú)

A hatvanas-hetvenes években az új ház építése nem ígért olyan hasznot, amely ellensúlyozta volna a bontással járó áldozatokat. Az emberek túlnyomó többsége a városokban dolgozott. A családok ideiglenes életre

rendezkedtek be, ami eleve nehezzé tette a házak bontásának és az új építésének a megszervezését.

„Édesapám kőműves volt, mindig máshol dolgozott, csak az édesanyám volt otthon. Rossz megoldás volt. Végül az édesanyám is Hunyadra ment át. Általában mindenki így élt.” (Interjú)

Később a szisztematizálásnak nevezett falurombolási tervek további bizonytalanságot okoztak, ami az építési kedv drasztikus csökkenését hozta magával.¹⁰⁴ A tervbe vett, de véghez nem vitt falurombolás nem szándékolt hatása, hogy a nyolcvanas években leállt a Torockóhoz hasonló kisebb falvak modernizációja, ezzel együtt pedig a történeti házálománya cseréje is.

„Volt egy tanács, gyűlés, hogy ha nincs mit csináljunk a pénzzel, csak építkezünk, de minden le lesz bontva.” (Interjú)

5.3. A SZÁMOK NYELVÉN

A torockói polgármesteri hivatal telekkönyvében háromszázhusz lakóingatlan szerepel. Hatvan épület kivételével az építési évet is feltüntették. Szerencsére a hiányzó adatok egyenletesen szóródnak szét az utcák között. Ha jobban belegondol az ember, a hatvan hiányzó adat meglepően kevés. Nem egyszerű dolog megmondani egy házról, hogy mikor épült. Kicserélik az ablakokat, ajtókat, majd újarakják a tetőt, esetleg a fedélszék ácsolata is friss fából van már. Néhány évtized múlva a nem is olyan régi tetőt meghagyják, aládúcolják, és a falazatot fáról téglára cserélik.

„Minden falat ki kellett cserélni, csak a tetőt meghagyni! Vasakkal alátámasztottuk, aztán a tetőt is kicseréltük.” (Interjú)

Bármennyi bizonytalanság is van azonban a számok mögött, mégsem teljesen haszontalan foglalkozni velük. Annál is inkább, mert Torockón

¹⁰⁴ A szisztematizálás az 1972-es településrendezési tervből nőtt ki, de csak 1986-ban vált átfogó falurombolási programmá. A szisztematizálás lényege, hogy Románia meglévő, elaprózódott településhálózata helyett közel hatszáz agrárjellegű várost hoznak majd létre, ahová a környéken felszámolt falvak lakosságát beköltöztetik. A cél az ország tradícióinak teljes felszámolása és a központból irányítható szocialista embertípus megteremtése lett volna. (R. Süle 1990: 32)

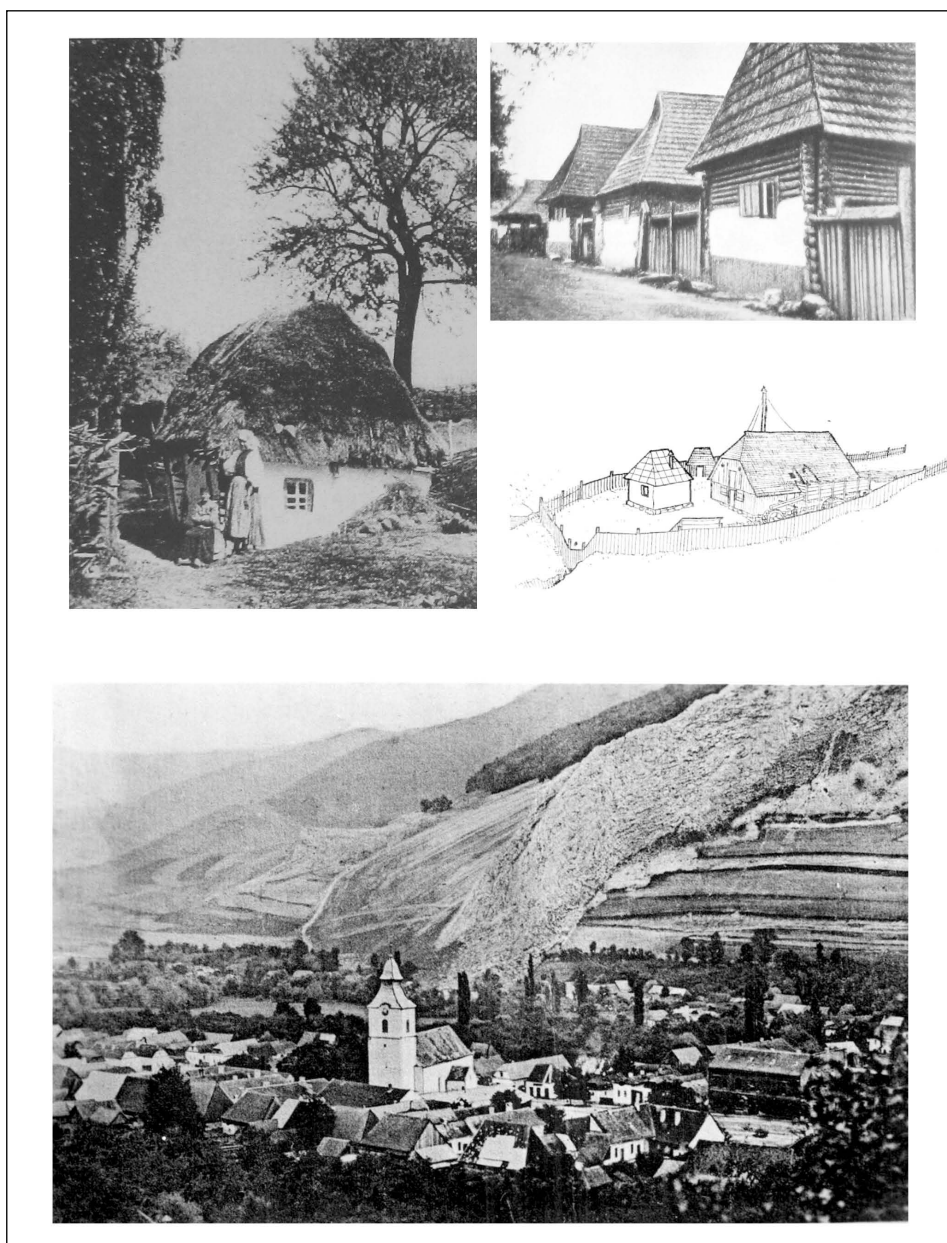
abban a különleges helyzetben lehetünk, hogy nem csupán a lakók emlékezetére kell hagyatkoznunk.

„A házak datálásának és feliratozásának közvetlen előképeit a torockói és torockószentgyörgyi templomok, valamint a Thoroczka család uradalmi épületeinek emléktábláiban kell keresnünk. Ugyanakkor a módos torockói kereskedőréteg Erdély nagyvárosaiban is gyakran megfordult, az itt látott épületek szintén bővelkedtek feliratokban, emléktáblákban.” (Furu 2011: 699)

A datálás és a feliratozás hagyománya a ma ismert adatok szerint a 17. századig nyúlik vissza. A legrégebbi házak építési idejét jórészt ezekre a feliratokra támaszkodva jegyezték be a telekkönyvbe, míg a 20. századi lakóépületek esetében már a személyes vagy családi emlékezet a mérvadó.

Átlagát tekintve Torockó házai nagyjából egy évszázadosak, 1912-es évszámmal. Az átlag azonban megtévesztő. A valóságban fontosabb az építészeti rétegek feltárása. Furu Árpád öt típust különít el (Furu 2005: 10, illetve Furu 2010: 403). Az első a jobbágyház, amely a legrégebbi, a 19. század közepét megelőző korszak jellemzője. Az 1820-as évektől szórványosan, majd az 1870-es tűzvész után nagyobb számban épülnek az ezeket felváltó úgynevezett klasszicista lakóházak („fehér házak”). A századfordulóhoz közeledve egy újabb réteg különíthető el, amelyet városi hatásra alakítanak ki. A rövid utcai homlokzatot kezdi felváltani az utcával párhuzamosan tájolt ház, a korábbi díszeket az eklektika formakészlete. Megritkulnak a vaselemek, hiszen az 1900-as években a helyi vasipar már csak árnyéka volt önmagának. A negyedik típust a legnehezebb egyetlen korszakhoz kötni. A népi lakóházak végig jelen vannak Torockó építészetiében. A polgárosodás folyamatából kimaradó porták gyakorlatilag a századfordulón is úgy néznek ki, mint az 1800-as évek közepén épült társaik. Zömük fából épült, boronás vagy zsilipelt fallal. Végül az ötödik típust a 20. századi újabb népi lakóházak alkotják. Ezek igyekeztek átvenni a klasszicista és eklektikus polgárházak mintáit, de gazdasági korlátok miatt a méreteket leszűkítik, a díszeket egyszerűsítik. A cigánysoron álló kunyhók nagy része is ehhez a réteghez sorolható. A kései népi lakóházak korszaka a 20. század közepéig tart. A történeti réteg mellé hatodikként illeszthetjük oda az 1960–80 közötti szocialista modernizációt. Elvi szinten ide kíváncszna még egy kortárs réteg is, ám az elmúlt három évtizedben alig épült valami.

Az egyes korszakok meglehetősen kiegyenlítetten vannak jelen. A kései parasztházak képviselik a legnagyobb arányt, ami némileg meglepőnek tűnhet, hiszen Torockóról jellemzően nem ezek a házak élnek a köztudatban. Másfelől persze magától értetődőnek is mondhatnánk, ha

12. ábra. A régi Torockó. Bányászház (Gergely 1998); Az ablakig vakolt jobbágyházak utcaképe (Kosáry 1977); Az utolsó verő 1949-ből (ifj. Kós 2010); Látkép a 20. század első évtizedeiből, előtérben a fátlan piactér (képeslap)

telekkönyvben szereplő építési idő (házak száma = 320) N = 260		minta N=100	Említések száma (több válasz is lehetett)	Az Ön háza melyikre hasonlít?	A kérdező szerint, melyikre hasonlít?	Melyikben lakna legszívesebben?
1850 előtt	15%	20%	tüzépbarokk	0	0	15
1851–1890	16%	22%	manzárdos	15	15	12
1891–1919	19%	15%	fehér ház	42	36	33
1920–1959	28%	23%	zöld csíkos	20	24	10
1960 után	22%	20%	toldott fehér ház	0	0	1
			népi lakóház	0	0	12
			városiasodó	4	5	4
			napjaink	4	1	9
			egyéb	4	4	1

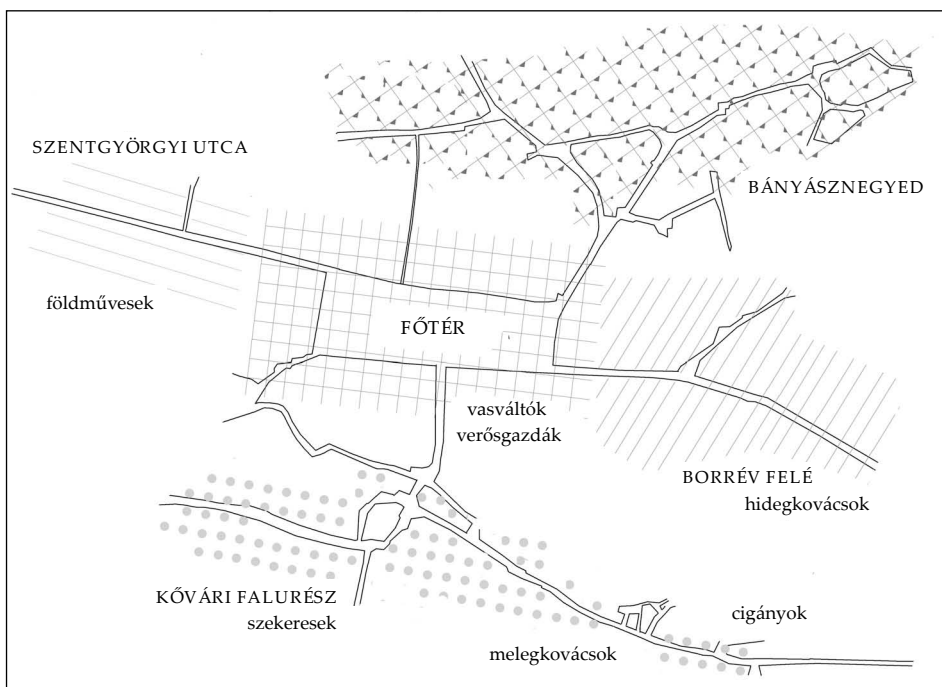
13. ábra. A torockói házak építési korszakai a polgármesteri hivatal telekkönyve és a kérdőívekben kapott válaszok alapján, illetve a kérdőívben szereplő típusok szerint¹⁰⁶

belegondolunk, hogy jó fél évszázadon át ez a házminta volt a meghatározó. Ráadásul jellemzően nem új telkeken épültek, hanem a régi boronaházak helyén, ami tovább növeli relatív számarányukat.

A műemléki tér szempontjából legérdekesebb, hogy az 1919 előtt épült házak körülbelül negyven százalékot tesznek ki, amin belül a századfordulóhoz közeli évtizedek dominálnak.¹⁰⁶ Ha visszagondolunk, milyen változások voltak ez Torockó történetében, ugyancsak csodálkozhatunk. A gazdasági recesszió idején vajon kik építkeztek, és főként miért? A jelenség kulcsa abban rejlik, hogy a hagyományos, kétkezi munkát végző

¹⁰⁵ Furu Árpád minden épületre kiterjedő felmérése alapján kétharmadra teszi a hagyományos porták arányát (Furu Á. szóbeli közlése). Mindez megerősíti a terepen is tapasztalható benyomást, hogy az 1920-1959 közötti időszak házainak jelentős része településképi értelemben a tradicionális réteghez sorolható.

¹⁰⁶ Megjegyzendő, hogy a torockóiak a ténylegesnél nagyobb arányban (42% kontra kb. 20 %) hasonlították saját házukat a főtéri klasszicista épülethez. Ez a túlzás a típus magas presztízstértékét vetíti előre.

14. ábra. Torockó ifj. Kós Károly (2010) által felvázolt történeti szociáltopográfiája és a nagyrészt ezen örökség szerint strukturálódó mai településrészek

társadalmakban a bontás-építés folyamata másként reagál a válságokra, mint a modern ingatlanpiac. Nagyon is valószínű, hogy Torockó népe a hagyományos foglalkozási rend szétbomlása idején saját házépítésbe menekítette munkaerejét.¹⁰⁷ Ezzel a stratégiával ideig-óráig megőrizhető volt a családi gazdaság életképessége, hiszen a házépítés vagyont hozott létre. Ugyanakkor veszélyt is rejtegetett, hiszen a ház nehezen mobilizálható piaci befektetés, és csak versenyképes térségekben térül meg. A rossz, azaz megélhetési perspektíva nélküli helyen felépített ingatlan könnyen holt tőkévé válhat.

¹⁰⁷ Ezt a gondolatsort korábbi kutatásaim múltba vetítése inspirálta. A magyarországi falvakban felvett interjúkból ugyanis azt a következtetést vontam le, hogy a nagy átépítési hullám közvetlen következménye volt az erőszakos szövetkeztetésnek. Az emberek ugyanis továbbra is a saját vagyonukat szerették volna gyarapítani, ezért az elveszett föld helyett egyetlen megmaradt vagyontárgyukba, a portába fektették munkaerejüket. (Tamáska 2011: 118, illetve Tóth 2010: 14)

A házállomány századfordulóhoz köthető cseréje a főtértől kiindulva haladt a mellékutcák felé. A főtér többé-kevésbé ma is az akkori állapotokat őrzi, ebből következően az épületek átlagéletkorát tekintve ez a legregyebbi rész, 1897-as évszámmal. A mellékutcák közül a Szentgyörgyi és a bányászfalu kis utcái a legöregebbek, mindkettő 1903-as építési átlaggal, de a fiatalabb utcák is patinásak: a két Kővár és a Szoros átlaga 1924-re esik, a Borrévi és Puskás utcáé 1928-ra.

	építési idővel feltüntetett házak száma (100%)	átlag	1850 előtt	1851–1890	1891–1919	1920–1959	1960 után
Főtér (Felső Piacsor, Alsó Piacsor, Alsó Szurdik)	48	1897	15%	41%	15%	15%	14%
Bányász negyed (Felső, Gatyauilet, Felsőszurdik, Bányász, Új utcák)	72	1903	23%	11%	19%	19%	28%
Szentgyörgyi utca	28	1903	21%	10%	26%	29%	14%
Kővári falurész (Felső-Kővár, Kispiaç tér, Kisszurdik, Alsó-Kővár utcák, Cigánysor)	73	1924	8%	7%	22%	46%	17%
Borrév felé (Alsó, Borrév, Puskás utcák)	39	1928	10%	15%	12%	28%	35%

15. ábra. A településrészek építési korszakainak megoszlása (N = 260 telekkönyvi adatok alapján)

A korszakokat tekintve további, a történeti folyamatokat tükröző árnyalatokkal gazdagodik a kép. A számokból is világosan leolvasható a mezőgazdaságból élő Szentgyörgyi utca a századforduló környékére tehető mekilódulása. Ezzel szemben a szintén falusias Kővár utca, illetve a Borrévi utca csak megkésve modernizálódott, legnagyobb részt csak az 1950-es évektől. A vasipar okozta strukturális átállást leginkább a hegyoldali bányász negyed érezte meg, amely ráadásul a szocialista modernizációban is kisebb lendülettel vett részt. Ennek köszönhetően nagy arányban maradtak meg régies reliktum épületek. A bányász negyed időtérképe a legkevésbé homogén, ami egyet jelent azzal, hogy itt a legvegyesebbek az utcaképek.

5.4. RÉGI HÁZ – ÚJ HÁZ

A számokból is látszik, hogy a torockóiak jelentős része régi ingatlanban lakik, illetve ilyenbe jár vissza nyaralni, ezt adja ki panziónak. Adódik a kérdés, vajon inkább előnyösnek vagy hátrányosnak érzik-e ezt a helyzetet. Mindenekelőtt látni kell, hogy az épületek ilyen nagyarányú megmaradásában a kilencvenes évekig nem a műemléki elkötelezettség, hanem a gazdasági kényszerűség és a racionális döntés játszott szerepet, hiszen a házak, különösen a kőházak életciklusa eleve hosszabb, több generáción átívelő.¹⁰⁸

„Pár hónapos voltam még csak, mikor a szüleim megvették a házat, 1949-ben. Azért nem bontották le, mert akkoriban ez még nem is volt olyan öreg ház.” (Interjú)

A régi ház megtartását tehát elsősorban a praktikussági szempontok határozták meg, főként az anyagi korlátok. Mivel nem egy gazdag településről van szó, a bontás-építés mellett leginkább akkor elkötelezettek a torockóiak, ha úgy látják, hogy a régi ház karbantartása, felújítása drágább, mint újat építeni. Persze ne kockás papírt lássunk magunk előtt, pontos kiadási tételekkel. Inkább pénzben nehezebben kifejezhető ítéleteket a korszerűtlenségről, amibe persze beleférnek a megrepedt cserepek, a beázások és az állandó javítások. A folyamatos figyelmet igénylő, de mégsem korszerű régi házzal szemben az új ház stabil, életre szóló megoldás, amely alig igényel további törődést. Legalábbis ez a kép bontakozik ki az interjúkból.

„Volt nálunk egy magyarországi vendég, na, az megvett egy régi rossz házat. Aztán végül nem tudta rendbe rakni a házat. Nagyon ráfizetett, nem is nézett azóta errefelé.” (Interjú)

„Állandóan reparálni kell az ilyen régi házakat, mire elvégzi az ember, kezdheti elölről. Ebben az újban van már cement, az már jobb, mint a régi kőház.” (Interjú)

„Drágább fenntartani a régi házat, mert vizesedik, nincsen szigetelés, most is újra kell szigetelni, kátránnyal, meg valami új anyaggal, amit ráolvasztanak.” (Interjú)

¹⁰⁸ Az épületek életciklus elemzése a környezetvédelmi kihívások tükrében komplexebb metódusokat igényel, semmint az épületek korának egyszerű regisztrációja. Az összetettebb elemzések figyelembe veszik az épület felépítéséhez szükséges anyagok előállításának költségeit (például a bányákat és azok rehabilitációját), illetve a bontás után az anyagok újrahasznosíthatóságát. (Hassler–Köhler 2004: 94)

„A régi házzal az a probléma, hogy aki megbontja, ott omlik minden.” (Interjú)

„A régi házba rengeteg pénz belemegy. Drágábbak a régi házak!” (Interjú)

„Milyen a régi ház? Mondtam a férjemnek, ha az udvar közepére építettünk volna egy szobát és egy konyhát, az is egyszerűbb lett volna. A fürdőszobát megcsinálni kész szenvedés volt.” (Interjú)

„Régi házat drágább fenntartani. A meszet ki kell égetni, de ez még a kisebbik baj. A homok nagyon szennyezett. Az Aranyosból hozták a homokot, de most már az nagyon szennyezett.” (Interjú)

A torockóiak teherként élik meg a régi házak fenntartását, és vonzódnak az újakhoz. Ebben a tekintetben teljesen átlagosak, majdnem minden faluban hasonló véleményekkel találkozni (Tamáska 2011). A kérdőív számszerűsíthető adataiból látható, hogy az abszolút többség drágán fenntarthatónak és nehezen korszerűsíthetőnek tartja a korábbi korokból itt maradt lakásokat.

„Korábban a tömbházban laktunk, aztán megvettük ezt. Új ház csak jobb lett volna, akkor olyat épít az ember, amelyet szeret, de jött egy felmérő, azt mondta, jó az alap. Akkor levertünk mindent a falig és felépítettük, amit lát.” (Interjú)

„Tíz évet laktam régi házban, most már ragaszkodom az újhoz.” (Interjú)

„Nem az ember vesz házat, hanem a ház veszi az embert. Annak a háznak története van, amibe bele kell illeszkedni.” (Interjú)

	Egyetértők aránya (%)
A régi házat nehezebb eladni, mint egy 30–50 éves házat.	41
A régi házban kellemesebb lakni.	57
A régi ház jobban eladható.	62
A régi háznál a hatóság sok mindenbe beleszól, de nem ad támogatást.	72
A régi házak környékén általában szebbek az utcák, terek.	76
A régi ház nehezen komfortosítható, nehezen korszerűsíthető.	79
A régi ház nem bontható le.	79
A régi házra büszkék lehetünk, mert a szomszédok megbecsülik a tulajdonost, aki egy régi épületet rendben tart.	87
A régi házhoz támogatást lehet kapni a felújításra.	94
A régi házat drágább rendben tartani, felújítani.	95
A régi házra büszkék lehetünk, mert a kirándulók szépnek tartják.	98
A régi házat megbámulják az arra járók.	99
A régi ház emlékeztet a régi időkre, a történelemre.	99

16. ábra. A régi házak általános megítélése

A másik oldalon látni kell, hogy a régi házzal járó, vélt vagy valós fáradalmakból nem következik azok általánosan rossz megítélése. A pozitív értéktételek azonban rendre a ház külvilágnak szóló üzenetére vonatkoznak. Szépnek tartják a szomszédok és a kirándulók, emlékeztet a történelemre. Egy olyan kép bontakozik ki előttünk, miszerint a régi házakhoz kötődő magasabb fenntartási költségek haszonélvezője voltaképpen nem is a tulajdonos, hanem a közösség. A műemlékhez kötődő történeti és esztétikai érték ugyanis közösségi meghatározottságú. Összességében tehát a régi ház a közösséget szolgáló faluképért hozott egyéni áldozatként jelenik meg.

Pedig a jelenség fordítva is olvasható. Eszerint a régi falukép fenntartása mindenki javát szolgálja, miközben a nem illeszkedő új ház kizárólag az egyénét, a többiek kárára.¹⁰⁹ Az is igaz, hogy egy-egy új ház ritkán szokta tönkretenni a műemléki tér összképét, legalábbis, ha betartja az illeszkedés elemi feltételeit.¹¹⁰ Mindeközben az építető számára komoly előnyöket hozhat, hiszen az új háznak nem csak a presztízse magas, de szigeteltek a falai, jó megvilágítású belső terei vannak, nem utolsósorban pedig a kiadó szobák szabadon tervezhetők. Az új épület talán még egy teraszt is kap, ahonnan feltárulkozik az ófalu panorámája.

„Nagyobb rálátást és nagyobb perspektívát biztosít, ezek jelképes, társadalmi értelmének átélését (a társadalomra, a »világra« való rálátás és a reményteljesebb jövő, a társadalmi perspektíva átélését) is inkább lehetővé teszi az egyén számára.” (Kapitány–Kapitány 2000: 13)

A szállodai kényelmet biztosító, panorámateraszos panzió minden bizonnyal versenyképesebb a turisztikai kínálatban, mint egy százéves ház hátsó szobája. Komoly dilemma azonban, hogy így a falukép megőrzésének anyagi haszna egy olyan épülethez kapcsolódik, amelyik nem mű-

¹⁰⁹ Az új és a régi ház, az egyéni érdek kontra közösségi fennmaradás dilemmája a műemléki térben erősen emlékeztet Garrett Hardin közlegelő problematikájára. Ennek lényege, hogy egy képzeletbeli legelőn, amelynek az eltartó képessége tíz tehén, eredetileg tíz gazda osztozott. Majd az egyik gazda egyik reggel nem egy, hanem két tehenet hajtott ki. Noha így minden tehén tejhozama csökkent, a dezertőr jól járt, hiszen a két tehén együtt mégiscsak többet adott, mint korábban egy. Ezután egyre többen válnak dezertőrré, mígnem a folyamat vége a legelő teljes kimerülése, mikor már nem csak a közösség összvagyon, de külön-külön valamennyi dezertőr és szabálykövető jövedelme is látványosan csökken. (Hardin 1986)

¹¹⁰ Az illeszkedés elemi feltételeit nem könnyű meghatározni. Az egyik, széles körben elfogadott megoldás, hogy az illeszkedés nem a régi másolását, hanem az utcakép ritmusának (például ablaknyílások) és tömegének (például az utcavonalnak) a továbbvitelét jelenti. (Gerő 1971: 125)

emlék, rosszabb esetben még csak nem is illeszkedik a faluképbe. A piaci mechanizmus logikája ily módon a történeti épületegyüttes teljes megszűnéséig is elvezethet. A folyamatot egyrészt a szigorú hatósági ellenőrzés képes lassítani, ám ez rengeteg konfliktussal jár. A másik, ha a régi és az új házak lakhatási feltételei között az emberek nem érznek nagy különbséget, erről azonban Torockón egyelőre még nem beszélhetünk.

*„A régi kőház hideg, hull a padlásról a szemét, pókhálós, a falak nem egyenese-
sek. Az új házban nem úgy száll a por, csak jobb az.”* (Interjú)

„A régi házak megtelnek hangyával.” (Interjú)

*„A régi házakban nehezebb az élet, télen ott a fűtés, a nyílászárók százévesek,
korhadt a padló.”* (Interjú)

Úgy tűnik, a drágaságon túl a régi házak még kényelmetlenek is. A kérdőív azon kijelentése, miszerint a régi házakban kellemesebb lakni, erősen megosztotta a válaszadókat. S hogy mégis az igenlő válaszok kerültek többségbe, az elsősorban az idős embereknek köszönhető. A korral lefelé haladva az egyetértők aránya csökken, mígnem a mai húszas-harmincas éveiben járó generációnál többségbe kerülnek azok, akik nem szívesen lagnának régi házban.

Érdekes ugyanakkor, hogy ha nem általánosságban kérdezzük az embereket, hanem konkrét porták közül kell választaniuk, akkor az új házak már korántsem annyira népszerűek. Itt azonban megint csak meg kell jegyezni, hogy a régi házak relatív preferálása elsősorban generációs attitűd.¹¹¹ Míg az idősek szíve egyértelműen a régiség felé húz – olyannyira, hogy még a meglehetősen korszerűtlennek tartott csikos vakolatú házat is sokan választották –, addig a középkorúak számára legfeljebb a főtéri fehér ház tűnik elfogadható lakásalternatívának. A legfiatalabbak pedig ugyanolyan arányban szavaztak napjaink divatos háztípusára, mint a főtéri házra. Drága, mindamellett kényelmetlen, főként a fiatalok szemében. Akkor hát mi tartja életben a régi házakat? Leginkább az eladhatóságuk.

*„Ma már nem adják el a régi házakat, mert vannak gyerekek, majd azok meg-
látják, mi lesz a házakkal.”* (Interjú)

Azzal a kijelentéssel, hogy a régi házak könnyebben eladhatók, kortól függetlenül a többség egyetért, noha ez a többség közel sem annyira markáns, mintegy hatvan százalék körül mozog. A régi házak eladhatósága kétségtelen jele annak a máshol is megfigyelhető jelenségnek, hogy az

¹¹¹ A lakóházak generációkhoz köthető presztízséről lásd Tamáska 2008b.

esztétikum nem naiv, gazdasági tényezőktől független tényező, mint azt elsőre gondolnánk.

„Nemrég nagyon felmentek az árak, mindenki itt akart lenni. Válság után aztán visszaesett. Nincsen érdeklődés. Három-négy évig tartott. Volt egy házra három-négy vevő, egymást licitálták.” (Interjú)

„Egy lakás itt 40 000 euró, de van, aki 60 000-ért adta el.” (Interjú)

Kérdéses, hogy tényleg reális-e ez az ár. Tény, hogy az internetre feltöltött hirdetések árai rendre 30-40 000 euró körül mozognak (kb. 10-12 millió forint), amiért Budapest külső kerületeiben is tudnánk lakást venni. Összehasonlításképpen a szintén műemlék falu Énlakán mindössze 8000-9000 euróért kínálnak házakat. Torockó vidéki viszonylatban tehát drága helynek számít. Bár az is igaz, hogy az internetes hirdetések a kívülvilágnak szólnak, egymás között jóval alacsonyabbra taksálják a házak értékét.¹¹² Az ingatlan ára olyan, mint egy közösségi hiedelem.¹¹³ Mivel az emberek úgy látják, hogy majdnem mindenkinek tetszenek a régi házak, hisznek benne, hogy pénzt is adnának érte. Talán nem tévedünk nagyot, ha az eladhatóságba vetett bizalom kialakulását a műemlékesedés közvetett hatásának tudjuk be. Emellett szól, hogy más kutatási helyszíneken is rendszerint akkor találunk nagyfokú egyetértést a régi házak eladhatósága mellett, ha ott korábban aktív műemléki tevékenység zajlott (Tamáska 2011: 77). Ráadásul Torockó sajátossága, hogy a településképp védelem másfél évtizeden át anyagilag is tudta támogatni a tulajdonosokat. Ebből a helybeliek azt a logikus következtetést vonhatták le, hogy ha van olyan szervezet, amely hajlandó pénzt áldozni a régi házak megóvására, akkor hasonlóan gondolkodó vásárló is akad.

¹¹² Az egymás közt megállapított árak jellegüknél fogva a kutató számára sem ismertek. A bontásra ítélt jobbágyházak telekára egy millió forint körül lehet, a főtéri házak ennek természetesen többszörösét érik, de messze elmaradnak a 10 milliós ártól.

¹¹³ A lakásárakat természetesen objektívebb tényezők is befolyásolják, mint az épület kora és minősége, a vidék általános státusza, a természeti és épített környezet minősége, a közszolgáltatások elérhetősége, közlekedési kapcsolatok, zajterhelés stb. (Baros 2012: 388)

5.5. KŐMŰVESEK TÁRSADALMA

A kérdőív szerint a középkorú és idős torockói férfiak abszolút többségének a szakmája az építéshez köthető. Legtöbbjük kőműves vagy ács, de akadnak asztalosok, hegesztők, bádogosok, vízszerelők is szép számmal.

„Javarésze az embereknek kőműves lett, mentek mindenfelé.” (Interjú)

„Tizennégy évesen konfirmáltam, majd elmentem egy kőbányába dolgozni Lunkára, de nem szerettem. Később kőműves lettem, hidakat csináltunk.” (Interjú)

Ha egy torockói ember amúgy is szakmán belül van, igyekszik saját házán is mindent maga elvégezni. Az építkezés végigkíséri az életüket. Egy-egy átalakítás hosszúra nyúlik, annál hosszabbra, minél inkább lefoglaltak a munkahelyükön. Manapság talán még inkább probléma ez, mint harminc-negyven évvel ezelőtt. Akkoriban a többség még csak a közeli Nagyenyedre ingázott, de manapság a több hetes-hónapos külföldi vendégmunka sem ritka.

„Ahol munka van, oda megy a torockói ember, főleg építkeznek. Mi meg, asszonyok itthon ültünk öt-hat hétig is.” (Interjú)

„Mostanában a férfiak az útépitéseken dolgoznak, főleg az autópálya ad kenyeret, vagy sokan vannak külföldön, Budapesten is.” (Interjú)

A főállás, az idénymunka és a házfelújítás egyazon háztartás három lehetséges stratégiája, amelyek egymás mellett, de ideig-óráig egymást helyettesítve is működhetnek. Ha így nézzük, szerencsésnek mondható, hogy a torockói értékvédő program éppen a kilencvenes években indult útjára, mikor a gyárak leépítései miatt sokan *„visszajöttek a gyárból”*, így munkaerejüket a házfelújításra koncentrálhatták.

„Akinek volt háza, az hazajött az építkezésekről.” (Interjú)

Romániában máshol is megfigyelhető volt, hogy a gyárbezárások után a hagyományos családi munkaszervezeti formák ideiglenes felélédeése következett be. A legtöbb helyen ez a paraszti gazdálkodás újbóli felbukkanását jelentette.¹¹⁴ A gyenge agrártradíciókkal rendelkező Torockón ugyanez a mechanizmus a házfelújítások felé terelte a családokat. Annál is inkább, mert a torockói ház nem kész árucikk, hanem a lakók igényeivel együtt növekvő rendszer. Egyszer egy veranda kerül az ajtó elé, más-

¹¹⁴ A visszakapott földeken elsősorban az idősebb generáció kezdett el gazdálkodni, nagyrészt paraszti habituális tudásával, amelyet búvópatakszerűen mentett át a szövetkeztetés évtizedei alatt. (Oláh 1998:44)

kor egy nyári konyha hátulra, később egy fürdőszoba a kamra helyébe. Az udvarkép része az építkezés, mondhatni mozgásban vannak a falak, vakolatok és ajtókeretek. Csak a lakók fizikai erejének gyengülésével párhuzamosan állandósul a környezet.

„Hátul dupla csűr volt négy pajtával, zsindeyyel. 1962-ig zsindeyyes volt, akkor a két pajtát lebontottuk és cserepet tettünk fel. A zsindeyy magasabb és meredekebb volt.” (Interjú)

„1990 után visszajöttem a gyárból, akkor kezdtem bővíteni a házat, egy verandával. Korábban fatornác volt.” (Interjú)

„Nyolc éven át építettük a házat, régi volt, szinte mindent javítani kellett. Ha volt egy kis pénz, vettünk anyagot.” (Interjú)

„A faházhoz 1970-ben épült a veranda, az egész ház szürke volt. Nem volt kémeny sem, azt is meg kellett csinálni.” (Interjú)

„Ott laktak az öregek, akiket a szüleim örökbe fogadtak, és odaköltöztek. Felhúztak maguknak egy hátsó részt, aztán mikor az öregek kihaltak, övük lett az egész, akkor persze átalakították.” (Interjú)

A kétkezi munkából élő közösségben a saját házon végzett munkának különös jelentősége van. Mestermunka, amely alapján az illető rátermettségét lemérik.¹¹⁵ A szakmunkákra is ismerőst hívnak, akinek a munkájáért, legalább részben, csereszívesség, és nem pénz jár. Ennek köszönhetően tudott a főtér és környéke relatív kis támogatási összegekből megújulni.

„Itt mindenki kőműves volt. Hozták haza a mintákat, azért épültek át a régi házak sorra.” (Interjú)

„Maga az építkezés nem volt drága, csak az anyag, merthogy a házat magunk építettük. Mindent mi csinálunk.” (Interjú)

„A reciprocitás, és ezen belül a kölcsönös segítségnyújtás zavartalan működése, illetve folytonossága úgyszólván minden homogén emberi közösség alapfeltétele.” (Hajdú 2001: 5)

A hagyományos építőszokások ugyanakkor nehézségeket is okoznak a műemléki helyreállításoknál. A rokoni-ismerősi hálózat rendkívül nehézé teszi a speciális szaktudással rendelkező, de a helyi közösség viszonyossági rendszeréhez nem tartozó mesterek és építészek bevonását.

¹¹⁵ Hozzá kell azonban tenni, hogy Torockón is változóban vannak az építkezési szokások, egyre inkább jellemző a piaci alapú megrendelés. A beköltözők is ezt a folyamatot erősítették, hiszen ők nem voltak részesei a helyi társadalom kölcsönösségi rendszereinek: *„A régi házakat kalákába építették, de nekem már mindent magamnak kellett csinálni, meg mestert fizetni.” (Interjú)*

Ezért is volt különös jelentősége annak, hogy néhány helyi kőműves kitanulta a műemléki kivitelezés fogásait.¹¹⁶ A torockói kőműves társadalomban ugyanis a siker egyik fokmérője az, vajon milyen mértékben sikerül a munkabéreket saját erővel kiváltani. Ezért a városi értelemben vett építésszerepek, mint a megrendelő, a kivitelező és a tervező Torockó esetében teljes mértékben keverednek, pontosabban a háztulajdonos személyében összegződnek.¹¹⁷ Ha a bürokratikus előírások rá is kényszerítik a diplomás tervező megfizetésére, akkor sem feltétlenül választ műemlékes műépítést, pláne nem olyan kivitelezőt, aki régi, „korszerűtlen” anyagokkal dolgozik.¹¹⁸

„Az V. kerület megcsinálta a lábazatot, de nagyon rosszul. Most majd kell hívni egy kőművest, hogy lebetonozza, mert vizesedik.”¹¹⁹ (Interjú)

„Az emberek nem szeretik a régiséget, mind csúfolkodnak, hogy én sárral dolgozom, de én visszafelelek nekik, hogy legalább nem csíp.” (Interjú)

„Az alapítvány szigorúan előírta a meszes habarcs használatát. Ennek ellenére távolról sem zökkenőmentes folyamat a lakosságot leszoktatni a cement használatáról. Elsősorban a régi rendszer házgyári tapasztalatain felnőtt, idősebb kőműves mesterek tanúsítanak kevés rugalmasságot.” (Furu 2007: 287)

Az építkezés természetes logikája, hogy kiszorít mindent, ami régimódi, avított és funkcióját veszítette. A műemléki tér ezzel szemben megőrizni szeretne. A csúrt akkor is fenntartja, ha már nincsenek állatok, a tornáchoz is ragaszkodik, noha arra lenne legolcsóbb kialakítani az előszobát vagy a mellékhelyiségeket.

Torockó húsz éve folyamatosan építkezik, de legalábbis felújít, karbantart. Hite szerint mindezt „régiesen”, azaz az műemlékek megóvása mellett teszi. Néhol az alapoktól a padlásig mindent kicserélnek, máshol

¹¹⁶ Speciális szaktudásuknak köszönhetően néhányan közülük ma már a falun kívül is kapnak munkát műemléki házakon, ami része a program helyi közösségre gyakorolt hatásának, a megélhetési lehetőségek bővülésének.

¹¹⁷ Az építész szociológiai szerepeiről lásd Farkas J. 1996, illetve a hetvenes-nyolcvanas évek burgenlandi falvainak példáján keresztül a vidéki szerepeket: Mayer 1993: 135–156.

¹¹⁸ Egy burgenlandi kutatás az 1970-es évek végén arra volt kíváncsi, vajon a falusiak miért idegenkednek a szakképzett építészek bevonásától a saját ház építésébe. A torockóiak mentalitásához nagyon hasonló eredmények jöttek ki. Az építést az általános „hatósággal” azonosították, aki ötleteivel beleszól az életvitelükbe. Emellett a házépítést életprogramként kezelték, saját kompetenciáik megvalósításaként. Az építész bevonásának volt egy olyan üzenete a helyi társadalomban, hogy az illető nem boldogul egyedül a saját ház megépítésével sem. (Steiner–Prechtl 1980)

¹¹⁹ A vizesedés egyik fő okozója egyébiránt maga a cement, amely nem engedi szellőzni a falazatot.

teljesen új ház épül, „torockói stílusban”. Bent persze egészen másak a belső terek, mint egy százéves házban: egyenesek a falak, szigeteltek az ablakok. Új házakkal is megőrizhető a műemléki Torockó? A provokatívan megfogalmazott kérdés logikai ellentmondását az élet valósága puha összekötő halmazzá alakítja. A torockóiak erre a kérdésre részválaszokat adnak. Önmagukban és önmagukért érvényes kijelentéseket fogalmaznak meg, amelyek egyenként mind elfogadhatók, sőt a maguk módján régiség pártiak is, mégis kérdés, mindezek után megmarad-e még valami a műemléki tér történetiségéből.

„Most a konyhát akarjuk megcsinálni, és megduplázzuk a falakat, fehér téglából falat húzunk fel, közé szigetelést teszünk. Nem egészséges az a vizes fal, és dobja is le a vakolatot, minden tavaszra lehull.” (Interjú)

„Most egy új házat építünk. Átvizsgálták a tervet. Olyan lesz, amelyik beleillik a környezetbe. Így sokkal olcsóbb. Háromszor akkora lehet építeni, majd két-száz négyzetmétert, ugyanannyiért, mint amibe egy régi kis ház felújítása került volna.” (Interjú)

5.6. A RÉGISÉG NORMA

„Van egy ilyen tendencia, hogy a régi dolgokat meg kell őrizni.” (Interjú)

„A mentalitás megváltozott a házakkal és a régiséggel kapcsolatban.” (Interjú)

„Mi most például új házat építünk. Kívül régies, belül modern ház lesz, vendégfogadásra is alkalmas lesz.” (Interjú)

A régiség szeretete Torockón szinte kötelező vélemény.¹²⁰ A külső hatást sugalló kötelező szónak különös nyomatéka van, mert sokkal inkább az értékvédő program nyomán kialakuló vélemény normáról beszélhetünk, mintsem szocializációs mintáról. A régiség norma azonban nem jelenti azt, hogy az egyes házak most már ne változnának, és persze azt sem, hogy csak a műemléki környezethez igazodó tervek valósulnának meg.

„A kis szemes ablak miatt sötét lesz a szoba, egész nap égetni kell a lápmát. Nem is akarok elől lakni, az csak vendégszoba lesz. De hátra én biztosan nem teszek kis ablakot.” (Interjú)

¹²⁰ A kérdőív válaszai szerint 85 százalék ért egyet azzal az állítással, hogy a torockóiak szeretik a régi házakat.

Jogos elvárás egy 21. századi lakástól, hogy minél több természetes fényt kapjon. Ha ez másként nem megy, úgy, hogy az eredeti falakat megbontják, a térstruktúrát átalakítják. De hol és milyen mértékben? Mi a megőrzendő minimum: a homlokzat, a szín vagy csak a lépték?

„Szakszerűen el kell magyarázni, hogy mennyit lehet változtatni, hogy mennyit lehet kicserélni, hogy még megmaradjon a régi, szakszerűen el kell mondani, hogy mit lehet és mit nem. Két-három oldalas kis ismertetőben.” (Interjú)¹²¹

A dilemmát nehezíti, hogy egy parasztház utcaképi szerepe kevésbé egyértelműen lehatárolható, mint egy zárt beépítésű sorházé. A falusias utcában a látvány szerves része az udvari traktus is, ahová már „nem raknának kis ablakot”. A régiség norma sajátossága, hogy leegyszerűsíti a dilemmákat. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy ha egy torockói régi ház fehérre meszelt és megvannak a dupla utcai ablakai, akkor a torockóiak szerint már teljesítette a műemlékes elvárásokat. Az udvaron már megengedhetőnek érzik a „modernizálást”. A modernség pedig egyet jelent azzal az építészeti közízléssel, amelynek vadhajtasait mindenki ismeri, aki nyitott szemmel járja Erdély falvait. Ma még csak formálódóban az a sajátosan helyi építőszellem, amely talán a jövőben szigorú szabályozások nélkül is képes lesz fenntartani a falukép egységét. Mint ahogyan a hetvenes években sikerült feléleszteni a torockói hímzést, most az építészeti ízlés tradíciókból táplálkozó megújítása zajlik. Csakhogy az építészetnél mindez sokkal hosszabb és sebezhetőbb folyamat. Az is nyilvánvaló, hogy a 21. századi torockói építéstílus nem lesz azonos a műemléki elvekből levezethető formákkal. A régiség norma műszaki tartalmában szűkebb, társadalmi tartalmában tágabb fogalom, mint a műemléki értékvédelem. Torockó értékkatasztere átfogó képet nyújt mindarról, ami szakmailag védendő a telekformáktól az utcagörbületeken, lakóházakon át a kilincsekig.¹²² Hasonlással élve az értékvédelmi kataszter törvényi szabályozás, kanonizált gyűjtemény. Létrehozói építészeti szakmai tudás birtokosai, munkájukat az építész szakma bírálja el. A jó értékkataszter ezért rendkívül részletes. A régiség norma ezzel szemben elnagyolt és a szakmán kívül álló helyi közösség hozza létre. Átvesz néhány közérthetően megragadható elemet

¹²¹ A programban résztvevők kézhez kaphatták házuk értéklistáját. Az ott felsorolt részek megőrzése az együttműködés alapfeltétele volt.

¹²² Az értékkataszter alapfogalmait az átlagember számára nehéz kommunikálni. U. Nagy Gábor a népi építészetre vonatkoztatva léptékről, arányról, ritmusról, formáról, anyagról, szerkezetről, díszítésről, színekről, gondosságról és otthonosságról beszél, mint minőségi kategóriákról. Ám ezek sem számokkal definiálható értékek, hanem tanult látásmódok. (U. Nagy 2006)

a kataszterből, de hozzá is költ újakat. A torockói motívumok legújabbban megfigyelhető folklorizációja, a frissen készített, egyéni ízlésű fatornácok például nem részei a kataszternek, de jól illeszkednek a régiség normához.

„A tornácot igyekeztünk régiesre csinálni, télen együtt gondoltuk ki a férjemmel.” (Interjú)

A régiség norma egyszerűsít, módosít és a szakmai kritériumokhoz képest gyorsabban is változik.¹²³ A torockói műemléki tér keletkezésének húsz éve alatt a népi lakóházról alkotott akadémiai fogalmaink alig változtak, s ha vannak is viták arról, hol kellene meghúzni a vidéki építészet védettségi határát, például lehetnek-e értékesek a hatvanas-hetvenes évek kockaházai, ezek egyelőre nem érintik az országos műemlékeket (Sári 2006, Tamáska 2008).¹²⁴ Ehhez képest a helyi közösség által kialakított régiség normának az idealizált múltképhez éppúgy igazodnia kell, mint a korszerűség elvárásaihoz.

„Örökségünkön úgy javítunk, hogy a múltat mai, példaadó értékeinkkel ruházzuk fel, jelenünket pedig a régi szép napok eszményített jellegzetességeivel ajándékozunk meg.” (Lowenthal 2004: 469)

„Most visszatorockósítjuk a homlokzatot, olyan lesz, mint a főtéri házak.” (Interjú)

Az egyszerű, kései parasztházakra feltehetően egyre több klasszicista dísz kerül majd fel, miközben a kevésbé látványos, de kényelmetlen részletek, például a pallótokos ablakok fokozatosan kiszorulnak majd a faluképből.¹²⁵ A régiség norma, kicsit a kulturális örökséghez hasonlatos módon, nem ad a műemléki kataszterekhez mérhető világos útmutatásokat. A giccset egy kedves építészeti részlettől a közönség reakciója választja el.

¹²³ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a műemlék helyreállítások gyakorlata maga is változó elveket vall, igazodva a mindenkori építészeti felfogáshoz. Harminc-negyven évvel ezelőtt virágkorát élte a regionális építészet, természetesen ez alól a műemléki környezet sem volt kivétel (Román 2004: 148). Manapság ismét a letisztult geometriai formák a mérvadóak. A laikusok természetesen késve vagy egyáltalán nem reagálják le a paradigmaváltásokat, így a torockói régiség norma a nyolcvanas évekre jellemző regionális építészet játékoságának a hatása alatt maradt.

¹²⁴ A helyi értékvédelem azonban természeténél fogva nyitottabb. Tiszafüred értéktaszterében például számtalan villát, lényegében manzárdtetős kockaházat találunk. (Tamáska 2011: 142)

¹²⁵ Hasonló átfogalmazása zajlott le a torockói varrottasoknak, miután az 1970-es évektől népművészetként kezdtek vele foglalkozni a helybéliek: *„A lehetőségeiben megfogyatkozott hajdani bányavároska a népművészetében talált új kereseti forrást. A torockói varrottasok népszerűsége azt eredményezheti, hogy egyik-másik asszony egyszerűsíti a mintákat, elsietti a kidolgozást.”* (Beke 1979: 147)

A házról folyó kommunikációban a műemlékes véleménye csak egy a sok közül.¹²⁶ Mellette ott vannak a szomszédok, a rokonok, a turisták visszajelzései és a média közvetítette lakásideál. A régiség norma nem ismer olyan iránymutató szakmai fogalmakat, mint a konzerválás, restaurálás vagy a rekonstrukció (Román 2004: 129, 142). A „mit lehet”, és „mit nem” kérdése a mindenkori konkrét ügyekből következik.

A kérdőív néhány ilyen, a közbeszéd tárgyát képező aktuális dilemmára is rákérdezett. Összegezve azt mondhatjuk, hogy bár a válaszok műemléki elkötelezettséget mutatnak, ugyanakkor erős az igény, hogy a szabályok ne az egész falura vonatkozzanak, illetve kisebb léptékben legalább ne a ház egészére, csak annak homlokzatára korlátozódjanak. Nem volt senki, aki egyetértett volna azzal, hogy a korszerű turisztikai szállások érdekében le kellene bontani a régi házakat, vagy pedig túl sok lenne a fehér szín a faluban. Más kérdésekben azonban van némi ellenvélemény, így például húsz százalék támogatná a műanyag ablakkeretek beépítését, illetve tíz százalék felett van azok aránya is, akik a fa helyett tartósabb anyagból készítenének kapukat. Két további állítás kapcsán erősen megoszlott a minta. Egyrészt minden harmadik ember a piactérre korlátozná a műemlékfalut, illetve hatvan százalék az utcai homlokzat mellett feleslegesnek érzi a házak belső régiségének a megőrzését. A választóvonal az igénylők és az ellenzők között nem a hagyományos szociológiai csoportok, mint a nem, iskolai végzettség, korcsoport mentén húzódik. Az egyedüli magyarázó változó a saját ház építési ideje. A régi házban élők ugyanis sokkal nagyobb arányban tartják elegendőnek a homlokzat megőrzését.

Az imént vázolt régiség norma ellentmondásos viszonya saját értékeihez és főként az építészek által képviselt akadémiai műemlékvédelemhez nem csak Torockóra jellemző sajátosság. Távol Erdélytől, egészen más szociológiai környezetben Gustav Peichl nemzetközileg elismert építész készítette el a bécsi Grinzing borász falu rendezési tervét az 1970-es években.¹²⁷ Peichl maga is ott vásárolt házat, amihez geometrikus toldalékot

¹²⁶ A régiség norma alakulásakor érdemes utalni Jürgen Habermas kommunikatív cselekvés modelljére. Ennek lényege, hogy a cselekvők törekszenek egymás megértésére, hogy összehangolhassák céljaikat és a normáikat. A további cselekvéstípusok a teleológiai (célorientált), a normaorientált, amikor a csoport elképzelt normájához igazodik a cselekvő, illetve dramaturgiai, amikor a másikat közönségként tekinti a cselekvő. Ha tehát a régiség norma a műemléki elvhez igazodó mintázat lenne, akkor inkább normaorientált cselekvés lenne. (Habermas 1985: 137)

¹²⁷ A tervet, illetve Grinzing védett zónájának építésztársadalmi elemzését lásd Tamáska 2014e.

Egyetértők aránya:	
Túl sok a fehér szín a faluban, jobb lenne, ha színesebb lenne.	3
A régi házakat el kell bontani, hogy jó minőségű szállásokat lehessen kialakítani.	6
A legmodernebb házat kell megépíteni, függetlenül a település adottságaitól.	12
A fa kapuk szépek ugyan, de inkább korszerű anyagokból kellene építkezni.	13
A régi ablakok helyett új thermoplan ablakok kellenének.	18
Elég lenne a piacteret meghagyni, máshol engedélyezni kellene az új házak építését.	33
A régi házban lakók rendszerint szegény emberek.	39
A ház műszaki állapota a döntő, a külső megjelenése másodlagos.	51
A turisták elsősorban a hegy miatt jönnek.	56
A régiség miatt a házak utca felőli oldalát meg kellene ugyan hagyni, de belül maivá kell alakítani azokat.	60
Szegényebb falvakban több a régi épület.	78
Korszerűen felújított öreg épület mutatósabb, mint egy új, modern ház.	80
Torockó jövője a turizmus.	95
Egyetért-e: Torockó a legszebb erdélyi falu.	96
A ház, mint az öltözet, árulkodik a tulajdonosról.	97
Torockó jövője miatt alapvetően fontos a régi házak megőrzése.	100

17. ábra. Aktuális és általános településkép védelmi dilemmákkal való egyetértés

illesztett. Ezt a kockát a helyiek elrettentő példaként idézték fel nekem. Mindeközben a főutca tele van a giccs kategóriáját építész szemmel ki-merítő régieskedéssel.

Ha innen nézzük, lehet, hogy műemléki környezetben még mindig az a legkevesebb konfliktussal járó stratégia, ha a minimális beavatkozás elvéhez ragaszkodunk. Lefordítva a gyakorlat nyelvére mindez azt jelenti, hogy kisebb az esztétikai hibalehetőség, ha egy pajtát új funkcióval látunk el (például közösségi teret hozunk létre benne), mintsem ha a helyén az alapoktól új épületet terveznénk. A torockói udvarokra betekintve egyébiránt mindkét esetre találni példákat. Mindenki maga döntse el, melyik mellett tenné le a voksát. És, ha már teheti, ne csak képletesen, hanem mondja is el véleményét, hiszen a régiség norma sajátossága, hogy a község reakciójára figyelve alakul, csiszolódik.

5.7. A HÁZAK PRESZTÍZSE

„Azért a régi ház csak szebb!” (Interjú)

„A programnak a nagy hatása, hogy beívódott az emberek lelkébe, felhívta a figyelmet, hogy ez szép. Most már maguktól is így építkeznének.” (Interjú)

Az épületek fennmaradása erőteljesebben függ azok társadalmi megítélésétől, mint a műszaki állapottól. A legtöbb házat nem azért bontották el Torockón sem, mert tönkrement, hanem azért ment tönkre, mert nem tudták vagy akarták karbantartani. A kérdőívben nyolcféle háztípust értékelték a torockóiak, melyben a lokális kötődésű épületek mellett helyfüggetlen, de a mai divatokhoz közel álló példák is helyet kaptak (lásd 26. oldal). A válaszokból kiderült, hogy más falvakkal összehasonlítva Torockó sajátos, a történeti házakhoz vonzódó ízlésvilággal bír. A főtéri fehér házak elfogadottsága az új építésű családi házakét is felülmúlja, főként, ami az esztétikumot illeti.¹²⁸

„Ez a ház is illik valahová, de nem ide. Torockónak megvan a maga jellegzetesége.” (Interjú)¹²⁹

Említések száma (több válasz is lehetett)	erdélyi	torockói	magyar- országi	jobbágyház
tüzépbarokk	1	1	76	
manzárdos	15	0	2	0
fehér ház	28	76	0	3
zöld csíkos	19	1	1	5
toldott fehér ház	1	0	2	0
népi lakóház	10	13	0	79
városiasodó	19	7	1	0
napjaink	4	2	17	0

18. ábra. A háztípusok helyhez kötése. Az említések száma (egy-egy szemponthoz több épületet is meg lehetett jelölni)

¹²⁸ Kivételt a fiatalok jelentenek, akik esztétikai ítéleteikben is az új építésű ház mellett tették le voksukat.

¹²⁹ Mivel Erdélyben jellemző, hogy az új házak építésére a vendégmunkával szerzett jövedelem ad módot, némi iróniával az építészek „vendégmunkás villákként” szokták emlegetni ezeket a kifejezetten hivalkodó, a tájat és a hagyományos építési karaktert figyelmen kívül hagyó épületeket.

A helyi jelleg hangsúlyozása különösen erős, ha a szomszédoktól, jobban mondva az „általános torockóitól” elvárható preferenciára vonatkozik. Arra a kérdésre, hogy mely épületből látna szívesen sokat a településen, az elsőprő többség hagyományos torockói portát említett. Főként a főtéri fehér házat, amely minden más történeti típust maga mögé utasított. Miközben általában a régi házakhoz a kényelmetlenség és a szegénység képzete társul, a fehér ház megítélését a régiség norma feljavítja.

Említések száma (több válasz is lehetett)	szép	örülne, ha sok hasonló lenne a településen	gazdag	szegény	új
tűzépbarokk	17	4	57	3	49
manzárdos	8	3	7	4	11
fehér ház	44	73	4	1	1
zöld csíkos	2	2	2	9	2
toldott fehér ház	0	0	0	30	2
népi lakóház	10	7	0	34	2
városiasodó	9	7	11	7	1
napjaink	10	4	17	0	34

19. ábra. A háztípusok általános megítélése. Az említések száma (egy-egy szemponthoz több épületet is meg lehetett jelölni)

A történeti házállomány többi típusának a megítélése a huszadik század második felének lakóházaival mutat rokonságot. Utóbbiakat összefoglalóan a szegényes modernizáció hagyatékának nevezhetnénk. Ide tartoznak a szocialista évtizedeket képviselő manzárdtetős kockaházak, de azok a hagyományos porták is, amelyeknek a homlokzatát ugyanezekben az évtizedekben színes vakolattal látták el. Harminc-negyven év távlatából az akkori építkezések és felújítások kopottas hangulatot árasztanak. Két korszak közé kerültek. A régiség norma felől tekintve tájidegenek, sőt újak is, a mai divatok felől nézve pedig már korszerűtlenek.

„Az ott egy rontott ház Csau [Ceașescu] idejéből. Az akkori újjgazdagok építették.” (Interjú)

„Akkoriban is fehérek voltak a házak, de nem ennyire. Az a Csau-időben épült »gyönyörű förtelmesség« például nem volt fehér.” (Interjú)

„Minden új divat az átörökítés elutasítása, a régi divat elnyomása elleni lázadás; a divat úgy éli meg magát, mint jogot, mint a jelen természetes jogát a múlt felett.” (Barthes, 1967: 154)

A hetvenes-nyolcvanas évek házai elleni lázadás leginkább a fiatalok sajátja. Az egy emberöltővel ezelőtt építkező, ma már nyugdíjas generáció számára ugyanezek az épületek még mindig pozitív értékeket képviselnek, tehetséget, tehetőséget, szorgalmat, jó munkahelyet, kényelmet, tehát szinte mindent, amit összefoglalóan társadalmi érvényesülésnek mondunk.

„A legszebb ház a faluban, ahol felnőttem. Édesanyámék háza, ők építették, rolóval, szép vakolattal, ablakban virággal.” (Interjú)

„Korán lebetegedtem, tehetség lett volna az új házra, de 1975-ben leszázalékoltak.” (Interjú)

Mivel a mintában sok volt az idős ember, a manzárdtetős kockaházak átlagosan viszonylag magas osztályzatokat kaptak, jóval magasabbat, mint a fel nem újított népi lakóház. Feltehető, hogy a jövőben bekövetkező generációváltással párhuzamosan a rendszerváltás előtti korszak házainak leértékelődése fog végbemenni. Ezzel együtt az ízlésvilág polarizációja következik majd be. Magas presztízssre csak a régiség norma éltette fehér ház és a helyfüggetlen, a kortárs divatokhoz igazodó, filmek, magazinok élményvilágából táplálkozó épületek számíthatnak. E két típus viszonyára jellemző, hogy míg esztétikai szempontból a fehér ház pozíciója megkérdőjelezhetetlen, a reprezentációs tulajdonságok, így a gazdagság és a nagyság tekintetében az új építésű ház került az élre. Ha jobban belegondolunk, mindez nem is annyira magától értetődő, hiszen korábban a régi házak karbantartását általában drágábbnak ítélték meg az emberek.

(1-10)	jó benne lakni	cél-szerű	csalá-dias	gaz-dag	nagy	ha-gyo-má-nyos	öre-ges	szép	dísze az utcá-nak	Milyen idősnek becsüli? Átlag (Min.-Max.)
tüzépbarokk	8,2	7, 1	7,8	9,2	9,1	2,3	2,7	8,3	4,4	11 (1;35)
manzárdos	7,8	7, 1	8,1	7,9	8,5	5,0	4,7	7,3	5,7	41 (15;100)
fehér ház	8,1	8,2	8,3	8,1	8,4	9,6	8,3	9,3	9,6	142 (80;142)
zöld csíkos	7,3	6,7	7,0	6,5	6,8	6,5	6,8	7,3	6,3	90 (10;260)

20. ábra. A négy kiemelt háztípus részletes megítélése. (10-es a magas egyetértést jelöli)

A fejezet elején az áll, hogy a torockóiak házpreferenciái sajátosak. Zárásként érdemes röviden összevetni a torockói eredményeket más falvakban végzett hasonló felmérésekkel. Mindenekelőtt a magyarországi Sukoróval, amely sok tekintetben hasonló műemléki teret rajzol ki (Tamáska 2006). A hagyományos porták aránya Sukorón is kiemelkedően magas. A régi házak fennmaradásában a hatvanas évekig a szegénység, utána a szervezett műemlékvédelem és a turisztikai érdeklődés játszott szerepet. Manapság a sukorói népi lakóház tartósan magas presztízsnak örvend. Mellette azonban ugyanolyan magas az új építésű családi házak kedveltsége is, még ha idegenek is a falu formanyelvétől. A torockóiak egyelőre tartózkodóbbak a kortárs házdivatokkal szemben. Torockó morfológiai előnye Sukoróval szemben, hogy a főtéri házak tágasabbak, kényelmesebbek, mint egy átlagos népi lakóépület. Különbség továbbá, hogy míg Sukorón jellemzően a városból kiköltöző, kifejezetten a népi építészet iránt elkötelezett értelmiségi réteg ízléséről van szó, Torockón a helybeli lakosság értékválasztásáról beszélhetünk. Természetesen ez az értékválasztás nem független a külső hatásoktól, konkrétan az 1996-ban induló Torockó Értékvédő Programtól.

6. AZ ÉRTÉKVÉDŐ TÁRSADALOM¹³⁰

¹³⁰ Az értékvédelmi és építészeti adatokat jelen fejezetben különösen, de a könyv egészében is ellenőrizte Furu Árpád, a Torockó Értékvédő Program szakmai koordinátora.

6.1. TOROCKÓ ÉRTÉKVÉDŐ PROGRAM

„Torockó műemlékvédelme sikertörténet. (...) Két dologra volt szükség: arra, hogy legyen mit védeni és arra, hogy megfelelő módon tegyünk azt.” (Balassa M.–Furu 2011: 43)

A kilencvenes évek elején csak az első feltétel volt adott, a műemléki tér morfológiája. A falu azonban társadalmi jövőkép nélkül, az elvándorlás, az előregedés és a szegénység veszélyháromszögében feküdt. A házak is ezt az állapotot tükrözték, lassan amortizálódtak. Volt egy másik, akkoriban alig érezhető tendencia is. A meginduló turizmus a műemlékvédelemtől függetlenül kezdte felfedezni magának Torockót, ami műemléki szempontból nagyobb veszélyt jelentett, mint a szegénység.

„A program indulásakor a cél elsősorban a műemléki szempontból nem megfelelő változtatások elkerülése volt. A település több pontján megjelenő beavatkozások előrevetítették azt a barkácsolási kedvet, amely – mint a szomszédos Torockó-szentgyörgy esete mutatja – súlyosan károsíthatta volna az építészeti összképet.” (Balassa M. – Furu 2011: 44)

Az értékvédő program jó időben, jó helyen indult. Jó időben, mert a kilencvenes évek derekán éppen csak megindultak azok a változások, amelyek a következő két évtizedben Erdély vidéki épített örökségének látványos átalakulását eredményezték. Ugyancsak lépéselőnyt jelentett, hogy a turizmus akkoriban még csak felfedező korszakát élte. A helyzeti energiák is kedveztek. Torockó elzártsága ellenére is központi fekvéssel bír, s csupán rövid letérőt jelent a legfontosabb főútvonalakról.

„A pillanat, a személyek, a jól felépített program, a partnerség és a szerencsés adottságok együttállásával lehetett olyan sikeres a program.” (Máté 2009: 23)

A torockói modell a háztulajdonosok és a szakemberek együttműködésén nyugszik. Az alapelv viszonylag egyszerű: ha a tulajdonos vállalja, hogy történeti állapotában karbantartja a műemlékileg értékes lakóházát, nagyobb beavatkozások előtt pedig konzultál a szakemberekkel, úgy anyagi támogatást kap, képletesen szólva gondnoki pótlékot. Ehhez hasonló módszerekkel a rendszerváltás előtt a magyarországi népi műemlékvédelemben is próbálkoztak (Mende 1983: 179). Elsősorban olyan környezetben volt hatásos, ahol a háztulajdonosok szegények voltak, és nemhogy az átalakítás, de az alapvető karbantartás is gondot okozott. A támogatás eszmei mondanivalója az volt, hogy a műemlékileg értékes házban élők a közösséget (is) szolgálják, hiszen annak múltját őrzik meg. A támogatás leginkább az anyagköltséget fedezte, hiszen

a torockói ember a ház körül igyekszik mindent maga megjavítani, „reparálni”.

„A műemlékvédelmi rendszer első tizenöt évében Torockón a támogatott ingatlanok 96%-ában az adományok értékét 100–150%-kal meghaladó összeget fordítottak önerőből – gyakran ismételten – karbantartásra, javításra.” (Furu 2012: o. n.)

A finanszírozási oldalon 1996 óta folyamatosan a budapesti V. kerület, Torockó testvérvárosa áll. A nemzetközileg elismert műemlékvédelmi szakembernek, Román Andrásnak sikerült elérnie, hogy a budapesti önkormányzat költségvetésében évenként 22–25 000 eurós keret álljon az értékvédelmi program rendelkezésére.¹³¹ A technikai lebonyolítást a kolozsvári Transylvania Trust Alapítvány és a körülötte működő építész szakértői csoport végezte, illetve végzi mind a mai napig. A karbantartási, úgynevezett „A” keretből évente mintegy 130–140 tulajdonos részesülhetett a támogatásban (Furu 2012: o. n.). Az egy házra jutó támogatás körülbelül száz euró volt, ami mai vásárlóértékét tekintve nem tűnik jelentősnek, de két évtizeddel ezelőtt egy havi romániai átlagbérnak felelt meg. A támogatás relatív értékcsökkenése jó hír, meg nem is. Jó hír, hiszen jelzi, hogy Torockón is emelkedtek a jövedelmek, de rossz, mivel így a támogatási összeg egyre inkább csak a legszegényebbek számára jelent érzékelhető juttatást. Az „A” keret pozitív hatását mindenki érzékelheti, aki végigsétál Torockón és látja, hogy más falvakkal összehasonlítva elenyészően kevés a „barkácsolás”, a tornác végére applikált ablak, a homlokzaton terpeszkedő parabolaantenna, a műanyag redőny. 2011-ig mindössze öt esetben fordult elő, hogy a „nem megfelelő változtatások” miatt valakit ki kellett zárni a programból (Balassa M.–Furu 2011: 45). A kérdőív adatai alapján a torockói háztulajdonosok közel negyven százaléka lépett be a programba, ami rendkívül magas aránynak tekinthető. Ha visszaemlékszünk, hogy az 1919 előtti házak aránya mintegy negyven százalékos, valamint figyelembe vesszük a tényt, hogy a műemléki házak abszolút száma a 320 ingatlanra vetítve 160 (Balassa M.–Furu 2011: 45), akkor statisztikai értelemben a programnak sikerült lefednie a történeti házállományt.

A támogatási keret másik felét („B”) az egyszeri helyreállítások tették ki. Mivel összetettebb beavatkozásokról volt szó, ez esetben részletes felmérés és felújítási terv is készült. Évente átlagosan 40–60 kérés került benyújtásra, amiből 8–12 pályázatot támogatott a szakmai kuratórium.

¹³¹ Az önkormányzat honlapján a 2008-as adat található meg. Eszerint 9 millió forint támogatást utaltak át a két testvértelepülés, Torockó és Énlaka örökségvédelmi programjának támogatására. <http://www.belvaros-lipotvaros.hu>. Utolsó letöltés: 2014. december 16.

Leggyakrabban az utcai homlokzat konzerválása és/vagy restaurálása történt meg (Furu 2012: o. n.). Ezekre annál is nagyobb szükség volt, mert a hagyományos népi házfenntartási szokások eltűnésével – mint például az évi kétszeri meszelés – a tapasztott vakolatok rendkívül rossz állapotba kerültek. Ugyancsak látványosak a kapucserék, kapu-helyreállítások. Az alapítvány díjakat is kioszt, amelyeket éppúgy el lehet nyerni egy-egy hiteles helyreállítással, mint állandó karbantartással (Furu 2012: o. n.). Utóbbi különösen innovatív, hiszen még a nagyobb országos műemlékmustrákon is olyan érzése támad az embernek, hogy érdemesebb egy-egy épületet magára hagyni, majd szanálni, hiszen nem a karbantartás, hanem a helyreállítás kap nagyobb szakmai figyelmet, nem beszélve a médiaérdeklődésről.

A programnak nem volt célja *„valamely korábbi állapot mindenáron való visszaállítása”* (Balassa M.–Furu 2011: 44). Mégis, ha valakinek vannak emlékei a húsz évvel ezelőtti Torockóról, vagy ha nincsenek is, kísétál a külső utcákba, láthatja, hogy a helyreállítások történelmi hangulatú faluképet eredményeztek. Volt rá példa, hogy még az újabb építésű manzárdtetős kockaház tulajdonosa is fehérre festette a házát, csak hogy ne lógjon ki a sorból, szebben fogalmazva, illeszkedjen a színeképhe.

A felújításokkor a párbeszéd jegyében igyekeztek a tulajdonos kéréseit figyelembe venni. Az épület súlyos fizikai károsodása esetén akár a bontás is szóba kerülhetett. Máshol a régiség norma és a hitelesség kérdése okozott fejtörést. Láhattuk, hogy a főtéri házak presztízse olyan nagy, hogy az ott alkalmazott díszítmények újabban a mellékutcák egyszerűbb parasztportáira is felkerülnek. A műemléki térben épületről épületre kellett megtalálni a megoldást, miközben imponáló gyorsasággal haladtak a helyreállítások. Ennek elismeréseként 1999-ben Torockó Europa Nostra díjban részesült, bekerülve ezzel az európai örökségvédelem legjobbjai közé.¹³²

„Csupán 2000-ben, az Europa Nostra díjátadás hatására – egyetlen nyár alatt 111 épületen dolgoztak – mintegy 20 épület esetén átfogó homlokzat-felújítás történt.” (Balassa M.–Furu 2011: 45)

¹³² Az Europa Nostra díj az Európai Unió civil kezdeményezésre létrejött, de „hivatalosnak” tekinthető műemlékvédelmi díja. Kár, hogy az 1978 óta létező díjnak a virtuális emlékezete meglehetősen rövid, a szervezet hivatalos honlapján csak a 2002 utáni díjazottak vannak fenn, így sajnos Torockó is kimaradt. <http://www.europanostra.org> (heritage-awards). Utolsó megtekintés: 2014. december 16.

Az értékvédő program harmadik eleme a tulajdoni jog szerinti védelem, amely néhány, különösen veszélyeztetett műemléki épület megvásárlását és helyreállítását jelentette. Ilyen volt az V. kerület megvásárolta főtéri kőház, illetve két fa bányászház, amelyeket az alapítvány külső segítséggel vásárolt meg. Míg az „A” és a „B” keret a lakók együttműködését igényelte, és így óhatatlanul kompromisszumokkal teli döntéseket eredményezett, e három ingatlannál a műemléki szempontok, a felújítások elvi és gyakorlati alapelvei kerültek a középpontba. A 237. számú házba szállították át például a falu egyik utolsó hagyományos füles kemencéjét, illetve a falkutatások alapján egy kék-fehér mázas kandalló rekonstrukciójára is sort kerítettek (Furu 2006: 75). Ugyancsak különleges megoldás született a 260. számú házban, amely nem mellékesen a Kárpát-medence legrégebbre datálható népi lakóháza, a maga 1668-as feliratával.

„A rossz faelemeket oly módon cserélték vagy egészítették ki, hogy a megőrizhető darabokat helyükről nem mozdították el, megtartva így a ház eredeti deformált állapotát.” (Furu 2007: 77)

A program második évtizedére általában is jellemző a módszertani repertoár kiszélesedése. Ennek legfőbb oka, hogy 2000-ben Torockó hivatalosan is felkerült Románia védett településképei közé, ami azt jelenti, hogy a területen csak műemléki szakhatósági engedély birtokában lehet építkezni, átépíteni. Ez új fejezetet nyitott Torockón, hiszen ettől kezdve már nem csak lehetőség, de kötelezettség is a régi házak megóvása, szakszerű bővítése. Az engedélyeket ugyan nem a Transylvania Trust adja ki, de 2004-től véleményezheti azokat, illetve igyekszik segítséget nyújtani a tervek elkészítéséhez (Furu 2007: 292). A második évtizedben tehát előtérbe került a hatósági, ellenőrző és koordináló munka. Ráadásul Torockó 2012-től UNESCO világörökségi várományos.

A hivatalos műemlékvédelem erősödése egyrészt öröndetes, másrészt korábban nem tapasztalt súrlódásokhoz vezetett, hiszen a műemléki térbe nem illő, netán illegális építkezések felügyelete érdekeket sért. Ráadásul sok esetben a falu legmódosabbjai azok, akik építettként nehezményezik a szigorú szabályozásokat.

„A jogi védelem (...) ellenére a folyamatban levő tervezési feladatok hosszú tárgyalásokat, konfliktushelyzeteket, és mindkét oldalon növekvő frusztrációkat okoztak. (...) az eredmények még mindig váratnak magukra.” (Furu 2007: 292)

Jó lenne, ha néhány év múlva ezekről a súrlódásokról már csak múlt időben beszélhetnénk, és kialakulna egy jól működő párbeszéd a vagyonosodó, anyagi támogatást már nem igénylő Torockó és a műemléki szakértők között. Reményre adhat okot, hogy az elmúlt évtizedben megerősö-

dött a műemlékek presztízse, tisztelete, ám azt is látni kell, hogy mindez erős külső hatásra következett be. Azaz kérdés, hogy önállósodva a falu fenn tudja-e tartani a régiség norma építészeti tartalmát. Más helyszíneket szemlélve is azt tapasztalhattuk, hogy a népi lakóházak elavulása és újrafelfedezése közötti évtizedekben a műemlékvédelmi szakembereknek különösen aktív szerepet kellett vállalniuk (Mendele 1983: 180). Az azonban aggodalomra adhat okot, hogy egy-egy sikeresen lezajlott helyreállítási időszak után a hosszú távú fenntartás nehézségekbe ütközött, sőt nem egyszer visszajára fordultak a folyamatok. Ezt a forgatókönyvet egyelőre Torockón sem lehet kizárni.

„Pályám során láttam pusztulásból felragyogni (...) városközpontokat. S azután megértem új pusztulásukat is. A műemlékvédelmi folyamatban minden (...) elvárás érvényre jutott, de a helyreállított mű (...) nem vált önfenntartó, értékőrző, természetes erőforrássá.” (Máté 2009: 18)

6.2. ILYEN VOLT, ILYEN LETT¹³³

Az értékvédő program két évtizedes szakmai sikertörténetében a torockóiak is részt vettek. Nem csak házaikról, de róluk is szólt ez a két évtized. Az átfogó támogatási program pedig szociológiai értelemben is beépült a helyi társadalom önképébe, sőt, a belső tagozódás egyik dimenziójává vált. Támogatottak és nem támogatottak, belépők, kizártak és majdnem kizártak kusza, nem mindig éles határvonalakkal rendelkező csoportokat alkotnak.

A kívülálló számára Torockó ékszerdoboz. Nem csak azért, mert a táj és az építészeti örökség azzá teszi, de rendezettségében is messze kiemelkedik a környék falvai közül, ahol a régi házak roskadoznak az elhagyatottságtól, akárcsak magukra maradt idős lakóik. Sokak szerint az értékvédő program előtt Torockó sem festett sokkal különbül.

„A Felső sor úgy nézett ki, hogy széjjel volt menve, hullott a vakolat.” (Interjú)

„Szörnyen tönkre voltak menve a házak. Most szebb a falu; a forradalom után nem nézett olyan jól ki.” (Interjú)

¹³³ A fejezet átdolgozása egy korábbi konferencia tanulmánynak: Tamáska 2011b.

„A legutóbbi rendszerváltás időszakában a község egyike volt az elfeledett, hal-dokló erdélyi falvaknak: bár az átlagosnál több francia, holland és magyar turista-csoport tévedt be főterére, és álmélkodott el az omladozásukban is megejtő háza-kon, azért a lélekszám rohamosan fogyott.” (újságcikk: Margittai 2009)

A régi falu leromlottságát jellemzően azok hangsúlyozzák, akik amúgy rokonszenveznek a programmal.¹³⁴ Számukra egyértelműnek tűnik a régi és a mai állapotok közötti különbség, és az is, hogy ez a változás nem ma-gától zajlott le.

„Amióta kapják a segílyt, mindenki rendben tartja a házát.” (Interjú)

„Amíg nem volt támogatás, nem tudtak szépíteni.” (Interjú)

„Most szebb a falu, mint húsz éve, másként lett volna piros, sárga, kék, min-denféle ház.” (Interjú)

„Az eredmény, hogy megmaradt az utcakép, modernizáltak volna, volt ilyen tendencia.” (Interjú)

Kimutatható azonban egy másik, az iméntitől eltérő értelmezési keret is. Ebben a narrációban a változások nem olyan kontrasztosak, a fősze-replő pedig nem a program, hanem a helybeli lakosság. Képviselői a régi, kopottas és a mai, rendezett Torockó közötti határ elmosásával az önjá-ró természetes megújulási folyamat képzetét keltik. Mindezt úgy, hogy a házról gondoskodó jó gazda szerepét hangsúlyozzák. S mivel a jó gazda régen is jó gazda volt, a két évtizeddel korábbi és a mai állapotok közötti kontraszt sem lehet olyan nagy. S ha mégis, akkor az a forradalomhoz kö-tődik, és nem a program indulásához. Előfordult, hogy valaki általános-ságban lehangoló képet festett a kilencvenes évek fordulójáról. Majd arra a konkrét kérdésre, hogy miként változott meg a falu a program hatására, mintha visszakozott volna. A korábban általa felvázolt képet módosította, megszépítette.

„Mit változott a falu? Aki rendes volt, régen is festette a házát.” (Interjú)

„A torockói házak 95 százaléka ilyen volt a program előtt is.” (Interjú)

„Fehérek voltak a házak régen is, csak kopottasabbak. Strukturálisan nem vál-tozott semmi.” (Interjú)

„A program óta nem változott a faluban semmi, csak kitatarozták a házakat. Itt minden úgy volt, mint most, csak megfésülték a kislányt.” (Interjú)¹³⁵

¹³⁴ Más kérdés, hogy a műemlékvédőket nem is annyira a házak relatív kopottsága, ha-nem az oda nem illő toldások, barkácsolások zavarták. A helyreállítás elsősorban eszköz volt, amivel meg lehetett győzni a helybelieket a régi házak esztétikájáról.

¹³⁵ Érdekes, hogy bár a kijelentések az értékvédő program csekély hatását kívánták érzé-keltetni, a tartalom, miszerint a falu nem változott, a műemlékvédő számára elismerés, hiszen a cél éppen a meglévő állapotok konzerválása volt.

Mivel ma a régiség norma van érvényben, ezt a normát igyekeznek úgy beállítani, mintha már régóta létezne, mintha a torockói ember ereendően is törekedett volna a történeti házak megőrzésére. Ez a vélemény nem mond ellen a valóságnak, hiszen tényleg a torockóiaknak köszönhető a házak fennmaradása, csak éppen nem a teljes igazság. Hiszen fennebb láthattuk, hogy Torockót a 20. század második felében nem a megőrzés igénye, hanem a szegénység, az elvándorlás és a szisztematizálási tervek konzerválták.

„Az emberek megőriznék a régít támogatás nélkül is, mert nincs pénzük az újra.” (Interjú)

„Mit éreznek azok, akik csak várják, várják a gyerekeiket haza. Este belefáradnak a várakozásba, reggel újrakezdi. Az egy lakóházon kívül immár semmijük sincs.” (Beke 1979: 123)

A változások oktulajdonítása (attribúciója, lásd: Kelley 1973) különböző lehet beszélgetésről beszélgetésre, de minden pro és kontra érv visszavezethető a program általános megítéléséig. A program támogatóit semmi sem akadályozza abban, hogy a régi falut kopottasnak állítsák be. Az ellenzők számára mindez kényelmetlen lenne, hiszen ezzel implicite mégis csak a program mellett állnának ki. Még inkább áll ez a személyes szerepvállalásra, a régiség norma időtlen értéként való ábrázolására, amely stratégia annál erőteljesebb, minél inkább kisebbiteni szeretnék a külső szereplőknek a helyi társadalomra gyakorolt hatását.

A véleményeket jelentősen befolyásolja, hogy az illető tervez-e a jövőben építkezni. Márpedig a kérdőív alapján majdnem minden háznál terveznek karbantartásokat és körülbelül húsz százalék jelentősebb beavatkozást, például fürdőszobát, egy új vendégszobát, konyhát. Számukra kedvező stratégiának tűnik a torockóiak műemléki elkötelezettségének felértékelése, hiszen ha a régiség norma magától is működik, nincsen szükség külső kontrollra.

Az emberek amúgy is szabadulni szeretnének mindentől, ami hivatalosan szabályozza a saját ház építését. Ezzel magyarázható, hogy mintegy hetvenszázaléknyian értettek egyet azzal, hogy a hatóság sok mindenbe beleszól, miközben nem ad támogatást. A hatóság ellenesség más falvaknak is sajátossága, Torockón azonban mégiscsak meglepő, ha meggondoljuk, hogy itt majd minden második megkérdezett család kapott már támogatást, és nincsen olyan torockói, aki ne tudna az értékvédő program által támogatott ingatlanokról.

Kérdés persze, hogy a jövőben szükség van-e egyáltalán a műemléki tulajdonosok anyagi támogatására?¹³⁶ Az átépítésekben élen járó rétegek számára az anyagi támogatás jelképes összeget jelent. Amennyiben elképzeléseik mások, be sem lépnek vagy idővel kilépnek a rendszerből. Ugyanakkor az is igaz, hogy a kilépés komoly pszichológiai megterhelést jelent, hiszen áttételesen a régiség norma megszegését is jelenti – bár ezt nyíltan senki sem fogalmazta meg. Nem kizárt, hogy az anyagi boldogulását kereső Torockón a következő húsz év változásai sem lesznek kevésbé erőteljesek, mint amilyenek a kilencvenes évek második felétől bekövetkeztek. Csak éppen más gazdasági erővonalak fogják szervezni, más elvek szerint.

6.3. AJÁNDÉKPÉNZ

Noha a program alapvető célja az esztétikai és a történeti értékek megmentése volt, az interjúalanyok sokkal többet beszéltek az eszközről, tehát a támogatásokról. Viszonylag ritka az a beszélgetőpartner, akit zavarna a megjelenésében csak majdnem illeszkedő nyílászáró, vagy hiányolná a leszerelt spalettát. Egy olyan nyíltan materiális, késő paraszti-munkás világban, mint amilyenel Torockón találkozhatunk, a pénzben kifejezhető értékek elsőbbséget élveznek.¹³⁷ A műemlék esztétikai, történeti és etikai értékei mellett, részben pedig a helyett az ingatlan anyagi értéke kerül az első helyre.

„Nem kételkedtek az emberek a programban, mert volt támogatás.” (Interjú)

¹³⁶ Egyéb szempontok mellett felmerülhet például, hogy a házak rehabilitációja után a jövőben nem lenne-e fontosabb a közterületek rendezésére koncentrálni? Miközben a házakkal kapcsolatban kialakult egy jól-rosszul, de működő régiség norma, a közterek történetisége fel sem merült az interjúban. Másrészt erős az igény az utcák portalanítására, ami pénz és odafigyelés híján egyet jelentene egy igénytelen aszfaltburkolattal.

¹³⁷ Utasi Ágnes életstílus kutatásaiban mutatott rá, hogy a mobilizálódó paraszti és munkáscsaládok egy ideig még a tartós fogyasztási cikkek, így a lakás, később a gépjármű beszerzésére irányuló fogyasztási stratégiát követnek. Ez annak fényében lehet érdekes, hogy az 1970-es évektől a nyugat-európai életmódmintákban a materiális javak mellett egyre nagyobb szerepet kapott az élményfogyasztás, mindenekelőtt az utazás és a szórakozás, illetve általában a nem materiális értékek, köztük az esztétika (Utasi 1984: 107).

A támogatottak egy kívülről létrehozott csoportot képeznek. Ők azok, akiknek a házáat „a külvilág szépnek tartja”. Mindez persze a másik oldalon már negatívumként jelentkezik. Azok, akik harminc-negyven éve nagy áldozatok árán felépítették korszerűnek tartott otthonukat, ma igazságtalannak tekintik a program szempontjait. Úgy érzik, hogy azokat támogatják, akik annak idején nem akartak vagy nem tudtak lépést tartani az idővel, akik lustábbak voltak, akik megriadtak a bontás és építkezés vesződségétől:

„Mondják azt is, hogy lám, milyen jó, hogy te nem csinálsz semmit, s jön a pénz, én építettem, és rá sem néznek a házamra.” (Interjú)

„Van némi ellentét a fehér házban lakók és a nem fehér házban lakók között. Mindig azt kérdik, miért nem kapnak ők is. Mert azt ők tudják, hogy az ő házuk nem százéves, meg nem két ablakos, de az mégsem szép – mondják – az V. kerület részéről, hogy nekik nem ad.” (Interjú)

Noha a felszínen pénzbeli juttatásként jelenik meg, a támogatás kérdése sokkal több, mint anyagi kérdés. A saját ház ugyanis, főként, ha magunk építettük, az énképünk szerves része (Dúll 2009: 157). Ízlésünk kivetítése a térbe, homlokzat minden irányban.¹³⁸ Egyáltalán nem mindegy, milyen reakciókat vált ki a környezetből: elismerik-e a munkánkat, ízlésünket, szépérzékünket, vagy elutasítják azt? Ezért a támogatás-nem támogatás kérdése rendkívül hamar elsiklik a tényleges okon, és komoly sérelemként értelmeződik.

„Nem kaptam támogatást, pedig régi a házam. Nem tudom, miért nem kaptam. Az eleje pedig 1875-ben épült. Sok ház 1914 után épült, és kap támogatást.” (Interjú)

„Az ablak miatt nem kap támogatást a ház, pedig kirakták az internetre. Mind mutogatják, mert régi ház, mégsem kaptunk támogatást.” (Interjú)

„Azt mondták, hogy cseréljem ki az ablakot két kicsire. De hát az mennyi munka meg kosz, csak azért, hogy ne lógjon ki a sorból! Talán a fehér festést vállaljuk, de hát nekünk már megvan a festék, minden.” (Interjú)

Semmi ellenvetésünk nem lehet, az ablakcsere valóban munkával és kosszal jár. De azt is látni kell, hogy a házban, ahol mindez elhangzott, állandóan építkeznek. Az ablakcsere elutasítása így sokkal inkább pszicho-

¹³⁸ A homlokzat egyben szociológiai, szociálpszichológiai kifejezés is, ami arra utal, hogy az egyén szituációktól függően a társadalom többi tagja felé különféle kész szerepegyütteseket, azaz homlokzatokat kommunikál. A saját építésű ház ilyen értelemben morfológizálódott homlokzata életvitelünknek, értékeinknek, ízlésünknek. (Goffman 1981)

lógiai természetű védekező mechanizmus. Gyakran elhangzott, hogy a kis utcai ablakok nem adnak elég világosságot. Elsőre racionális érvnek tűnik, de csak részben az. A legtöbb torockói háznál az utcai ablakon a redőny napszámra le van eresztve. Sokak otthoni élete ráadásul nem az utcai szobában, de még csak nem is a lakásban zajlik, hanem régi minták szerint a konyhában vagy a nyári konyhában.

„A nyári konyhában ma a fiam lakik. Korábban az idősek laktak ott, télen is sokszor ott vagyunk, nyáron mindig.” (Interjú)

„Ott van lent a konyha, fenn nincs is konyha, de vannak vendégszobák.” (Interjú)

Azt gondolhatnánk, hogy a nem támogatottakhoz képest a támogatottak egyértelműen pozitívumként értékelték a helyzetet. Pedig a támogatás elfogadása sem volt egyszerű. Az idősebb adatközlőknél becsületbeli kérdésként merült fel az általuk segélyként, illetve ajándékpénzként emlegetett támogatás.¹³⁹ Tény, hogy a szegényebb családoknál, nyugdíjasoknál minden fillérre szükség lehet, nem is ez a probléma, inkább az, hogy nem szívesen veszik, ha mások őket segélyezettnek látják:

„Férjem haragudott, hogy nem kell elfogadni az ajándékpénzt.” (Interjú)

A fentebb már említett „jó gazda” effektusa tér itt vissza. Az ugyanis, hogy a ház fenntartásához külső forrásokat, segélyt, ajándékpénzt kell igénybe venni, a szegénység elismerése. Márpedig a torockói értékrendben a pénztelenség korántsem állapot, hanem következmény, a tétlenség, a dologtalanság következménye. Tehát szégyellni való. Nem véletlen, hogy bár sokan elismerik a támogatások fontosságát, igyekeznek kisebbiteni annak jelentőségét, a maguk, tehát a tulajdonosok szerepét pedig hangsúlyozni próbálják:

„A pénz akkor jól jött, de inkább jelképes a segítség.” (Interjú)

„Ez a támogatás csak jó volt, de nem ettől függött. Aki jó gazda volt, előtte is rendben tartotta a házát.” (Interjú)

„A gazdájától függ, milyen is a ház. Most, hogy van támogatás, akinek van régi épülete, annak adnak pénzt. Talán még most is kapnak pénzt, ki tudja?” (Interjú)

Érdekes módon sehol sem jelenik meg az a magától értetődő érvelés, hogy a régi házak fennmaradása társadalmi érdek, és így elvárható, hogy

¹³⁹ Ezen a ponton, mint az az elnevezésekből is látszik, az értékvédelmi támogatás összekeveredik a szegényeknek járó szociális juttatásokkal, amelyek története azt mutatja, hogy a hozzájuk kapcsolt narrációk miatt legalább annyi veszéllyel járnak az egyén státuszát illetően, mint amennyi anyagi hasznot hoznak. (Castel 1998)

az újraelosztó (redisztributív) rendszereken keresztül előnyökhöz jussanak a régi házak tulajdonosai. Ezen értelmezés hiányában az adományozó és az adományt elfogadó közötti viszony egy igen kényes, az egyén önértékelését befolyásoló szituációt eredményez. Így paradox módon nem is annyira az összeg válik kulcskérdéssé, hanem az, hogy ki és milyen formában osztja szét a forrásokat. A támogatások elfogadhatóságát nagyban segítette, hogy a pénz Magyarországról érkezett. Különösen a mai idősebb generációt erős érzelmi kötelék fűzi az anyaországhoz. Volt olyan idős ember, aki sírva emlékezett Sólyom László magyar államelnök torockói látogatására.

„Sosem gondoltam volna, hogy eljön a magyar elnök és itt hál, ebben a rongyos faluban.” (Interjú)

Az idősök számára talán még a romániai magyar közéletnél is fontosabb az anyaország véleménye. Ezért volt szerencsésnek mondható, hogy a budapesti V. kerületi önkormányzat állt a finanszírozási oldalon. Egy budapesti kerület ráadásul kellően személytelennek, mindamellet pedig jómódúnak, gazdagnak tűnt ahhoz, hogy tőle a segítség elfogadható legyen.¹⁴⁰

„Az anyaország az 1989 utáni periódusban is az erdélyi magyar identitás stabil referenciapontja maradt. (...) A Magyarországhoz való viszonyulásuk tekintetében, identitásuk egyik kulcseleme kétségkívül Magyarország kedvezőbb gazdasági helyzete.” (Culic 2005: 140)

Az adományozó és az adományozott közötti viszony érdekes variációja, amikor már-már népmesei köntöst vesz fel a történet az idegenbe szakadt, ott szerencsét próbáló, majd az övéit megsegítő fiúról.

„Volt egy fiatalember, aki elment Amerikába, és olyan gazdag lett, hogy nagy hagyományt adott Torockónak. Pénzt is hagyott, évenként ebből adták ki a pénzt. Kolozsvárra vagy Budapestre volt betéve a sok pénz.” (Interjú)¹⁴¹

Noha sok szó esett a pénzekről és az adományokról, messze nem minden beszélgetésben került elő a források felhasználását irányító Transylvania Trust Alapítvány. Habár az angol név nem simul be tökéletesen a torockói szóhasználatba, ez még nem lenne ok a hallgatásra. Másról is szó lehet. Arról, hogy az alapítvány nem csupán támogató, de

¹⁴⁰ Az anyaországi jelzések mellett a nyugati turisták, vendégek véleménye is igen sokat jelent a torockóiak számára.

¹⁴¹ Feltehetően a Tóbiás-ház létrejöttének körülményei mosódtak egybe a program finanszírozásával. Torockó leghíresebb vendég- és közösségi házát az Amerikába emigrált professzor, Tóbiás Károly támogatásával tudták létrehozni a kilencvenes évek elején. (újságcikk: Bakó 2013)

ellenőrző szerepben is jelen van a faluban. Sok-sok megnyilatkozás utal arra, hogy a közösség régiség normája és a program által képviselt műemlékvédelmi szempontrendszer még mindig túlságosan messze vannak egymástól.

„Minden bizonnyal kevésbé kell tartanunk ma már műemléképiletek lebontásától, mint tíz évvel ezelőtt, annál inkább félhetünk az oda nem illő cicomák, rossz szul értelmezett fejlesztések, túlzott tatarozások és aránytalan új épületek romboló hatásától.” (Furu 2007: 293)

6.4. GÉP PILÓTA NÉLKÜL

„A traszt nélkül nem működne, nem szervezkednek az emberek, mondanak mindenfélét, de magától nem működne, az biztos. Kell, hogy beleszólhasson az engedélybe, mert elszabadulna a pokol, nem lehet kacsalábon forgó várat építeni.” (Interjú)

„A házak rendben tartása működne a program nélkül is, nem bolondok az emberek, hogy azt rombolják le, amiből megélnék.” (Interjú)

„Ha nem lenne előírás, káosz lenne, ahogy ismerem az embereket. Aki most építkezik, az beviszi a modern építészet minden kacatját. Most csak egy kis kihágás van.” (Interjú)

Az emberek hol keveslik, hol sokallják az ellenőrzéseket, sokszor egyazon interjún belül is változik a véleményük. Tény, hogy régiség norma ide vagy oda, a mellékutcákban ma sem ritkák a bontások. Ilyenkor a műemléki elkötelezettség nem nyilvánul meg egyébben, mint sajátos mentegetőzésben. Mikor egy-egy ilyen bontáson voltam vagy olyannal beszélgettem, aki nemrég lebontotta a házát, úgy éreztem, mintha túlmagyaráznák a döntésüket. Más falvakban rendszerint büszkén emlékeznek a rossz házak eltakarítására, hiszen ezzel kezdődik az új, a korszerű saját ház építése.

„Építés és rombolás mitikusan összetartozó páros. (...) Az építkezés (...) a régi mitikus elpusztításával kezdődik.” (Szegő 1998: 54)

Torockón a régiség norma miatt a bontás normaszegés is. Ahol ugyanis a többség a régi házak megőrzésében látja a település jövőjét, ott azok eltüntetése a közösség megrövidítését jelenti. A modernizációs vágy és a régiség norma pszichológiai kifejezéssel élve kognitív disszonanciát, fe-

szültséget, ellentmondást generál.¹⁴² Ahhoz, hogy ezt a feszültséget oldani lehessen, egyfelől a lebontott ház műszaki állapotának túlzott kritikájára, másfelől az új ház régies stílusának az állandó hangsúlyozására van szükség. A rendkívül rossz, omladozó, vizes, repedezett házak stílusos újjáépítése ily módon mégiscsak visszatalál a közösségi normákhoz, hiszen egy rendben tartott porta, amely ráadásul formavilágában hasonul a helyi értékekhez, mindenképpen pozitívabb érték a faluközösség számára, mint egy omladozó viskó.

„Azért kellett lebontani, mert a hátsó falak gyengék voltak, s nagyon meg-ereszkedtek. Olyan ház volt, mint a szomszéd, de a mienk kicsit rozszantabb volt.” (Interjú)

„Itt egy régi, rossz ház volt, dűlt össze!” (Interjú)

„Kőből volt, de nem volt kötés a falak között. Külön voltak a választófalak, vas-sal kellett megfogatni. Nyíltak el. A koszorúgerenda tartotta össze az egész házat.” (Interjú)

A bontással járó építkezésnek megvan az előnye, hogy általa a saját ház valóban saját lesz. Ennek különös jelentősége van. Új házat építeni a torockói ember számára életprogram. Életprogram, mert mint láttuk, jelentős részük mesterember, aki mások megrendelésére dolgozik, és csak a saját házán lehet munkájának ura. De életprogram azért is, mert a házépítés nemcsak alkotás, de helyfoglalás is.

„Minden valamire való ember épít egy házat. Az építés a család folytonossága. Ha ház van, talán nem vándorolnak el a gyerekek.” (Interjú)

Ez a mentalitás éppannyira hagyományos, mint amennyire modern, és éppannyira életidegen, mint amennyire találó. Mert ha minden magát valamire valónak tartó torockói ember házat épített volna, valószínűleg a piactér helyén csupa manzárdtetős ház állna. Annyiban viszont találó, hogy ha a jó anyagi helyzet felől közelítjük a valamire való embert, úgy manapság a gazdagságot még nem a felújított porta, hanem az új ház fejezi ki jobban. A kérdőívek legalábbis ezt erősítették meg.

Már többször volt róla szó, hogy a felújításhoz, karbantartáshoz képest az új ház építéskor megsokszorozódnak a műemléki dilemmák. Maga az alapelv, a rekonstrukció, tehát a régi forma újbóli felépítése sem feltétlenül arat sikert szakmai körökben (Nagy G. 2014: 30). A bontás után tehát szín-

¹⁴² Az elmélet abból az alaptézisből indul ki, hogy ha általános értékeinknek, tapasztalatainknak valami ellentmond, akkor kényelmetlen lelkiállapotba kerülünk. Ennek csökkentése érdekében önvédő mechanizmusok lépnek működésbe, amelyek átírhatják a korábbi tapasztalati tényeket. (Festinger 2000)

te törvényszerűen következik az újabb konfliktushelyzet, milyen legyen az új épület, kell-e egyáltalán a rekonstrukció, vagy jobb egy illeszkedő kortárs épület.

„Illeszkedő új épületek vagy kiegészítések tervezése a program kezdetétől meghatározott cél, ám minden bizonnyal ezen a téren érte el az alapítvány a leggyengébb eredményeket.” (Furu 2007: 291)

Miközben egy felújítás során adottak az arányok, az ablakok helyei, és „csak” az a kérdés, miként lehet a keret adottságaihoz igazítani a modern lakófunkciót, az új épületnél mindezt ki kell találni. Ízre kell szedni az épület arányrendszerét, meg kell tervezni a hatást, minden apróságot figyelembe kell venni az arányoktól a falfelület egyenletlenségéig. De még így sem lesz ugyanaz.¹⁴³ A régiség norma, amely a főtéri házakat is leegyszerűsítve érzékeli, az új építkezésekkel kapcsolatban különösen megengedő és rugalmas.

„Magasabb lett a ház 30 cm-rel, ez konfliktushoz vezetett a trösztel, de a helyi kőműves azt ajánlotta, hogy ne görnyedjünk.” (Interjú)¹⁴⁴

„A kiegészítések vagy új épületek tervezését a program kezdeti szakaszában az alapítvány testvérintézménye (...) vállalta. (...) Általánosabb azonban a műemlékes képzettséggel nem rendelkező, a befektetők által választott műhelyekkel való terveztetés, és a velük kialakított párbeszéd.” (Furu 2007: 292)

„A Traszt a terovrajz boltív hajlásába is beleszólt, de gond volt a tetőtéri ablakok miatt is. Pedig építész tervezte azt is.” (Interjú)

Ennél a pontnál értünk el a régiség norma és a műemlékvédelem legérzékenyebb határterületére. Egyrészt adott, hogy műemléki környezetben

¹⁴³ A nemzetközi műemlékvédelemben leggyakrabban az 1945 után újjáépített Varsót szokás emlegetni, mint szélsőséges helyzetet, ahol a rekonstrukció – tehát a teljes újjáépítés – morálisan megalapozott, szakmailag elfogadható. A varsói modellt azonban más városokban is alkalmazták, akár olyan helyeken is, ahol a háború többé-kevésbé megkímélte óvárost, pusztán azért, mert az újjáépítéssel megfelelő számú, modern lakást tudtak létrehozni műemléki környezetben. A hatvanas években, a modern újbóli térhódításával időlegesen visszaszorultak a rekonstrukciók, de a nyolcvanas-kilencvenes években a posztmodern ismét divatba hozta. Az újjáépítések érvényessége, hitelessége komoly vitákat vált ki szakmai körökben. Lengyelországban egy új fogalommal kísérleteznek, a retroversion-nal. Ennek lényege, hogy feltérképezik a helyi építészet karakterelemeit a nagy formáktól a legapróbb részletekig, majd az ennek alapján összeállított építészeti „nyelvkönyv és szótár” segítségével tervezik meg az új épületeket. (Frank 2004: 193)

¹⁴⁴ Itt egy újabb problémába ütközünk. Mivel az átlagember értelemszerűen nem tud pontosan tervekkel olvasni, leginkább a szóbeli információkra hagyatkozhat, hogy ténylegesen „görnyednie” kell-e majd vagy sem. S mivel a helybeli kőművesben jobban bízik, mint a mérnök képzettségű, de idegen személyben, előbbinek ad igazat.

nem lehet akármit tervezni, s hogy az építészet minőségi kritériumainak egy átlagos települési környezetnél sokkal hangsúlyosabban kell megjeleníteniük. A kérdés csak az, hogy ha valaki mégis ragaszkodik a helyhez nem illő tervéhez, ki legyen az, aki a beavatkozást megakadályozza, vagy legalább utólag szankcionálja, netán elrendeli a bontást, visszabontást? A hagyományos közösségekben az építészeti összkép „magától kialakult”, mert az emberek nem túrték el a közös értékektől, szokásoktól való nagyobb kilengést.

„Semmit sem nevezhetünk rossznak anélkül, hogy bele ne értenénk, hogy az elkövetőt valami módon meg kellene büntetni – ha nem törvény által, akkor embertársai véleménye által, ha nem ezáltal, akkor lelkiismeretének szemrehányásai által.” (Mill 1980: 322)

„Ma, a 21. század elején nem gondolom, hogy lenne építészeti norma, értékrend. Mint ahogyan lassan száz éve érvényét veszítette a társadalmi normák egy része is.” (L. Balogh 2011: 80)

A hagyományos paraszti társadalom erős normarendszere sem volt feltétlenül ideális, de tény, hogy rendet teremtett a térben. A modern társadalmak normái homogén közösségek hiányában nem lehetnek következetesek, így a torockói régiség norma sem az. A közösségi szankciók helyett pedig előtérbe kerülnek a hivatali mechanizmusok. Ez egy általános jelenség a modern társadalmakban, ami Torockóra is érvényes, még akkor is, ha méretéből és elzártságából fakadóan természetesen sosem fog eljutni a bürokratizálódás olyan szintjére, mint egy nagyváros (a bürokratizálódás jelenségéről lásd Weber 1987).

A műemléki intézményrendszerhez került szankcionálási jog azonban felemás eszköz. A büntetés kiszabása és betartatása (például egy építmény visszabontása) nem automatikus, hiszen egyéb jogszabályok, például a magánterülethez való jog felülírhatja azt, nem beszélve a végrehajtás nehézségeiről. A be nem tartatott határozat pedig gyengíti az intézmény hitelességét és komolyságát. De talán még ennél is lényegesebb, hogy a büntetés bármilyen formája csökkenti az állampolgárok együttműködési készségét, tehát áttételesen a műemlékvédelem társadalmi bázisát.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az építési engedélyt hivatalosan az önkormányzat adja ki. Az ő döntéshelyzetük azonban – elvileg – formális, mivel csak a szakhatósági engedélyek megléte mellett adhatnak zöld utat a tervnek. Ezek között kellene szerepelnie a műemléki jóváhagyásnak is, ám a rendszer meglehetősen rugalmasan működik. Az önkormányzatnak ugyanis elemi érdeke, hogy a számára mellékes ügyeknek tekinthető

„szépészeti” kérdések körül ne alakuljon ki konfliktus közte és a lakosság között.

„Nem ritkák az építkezési engedély teljes hiányában felhúzott beavatkozások sem. Ilyen helyzetben sajnos a hatóságok nem elég határozottak.” (Furu 2007: 292)

„A néptanács sem úgy működik, ahogyan kell. Kipakolják a villanyórát a homlokzatra. Mikor ezt a feleségem szóvá tette, a polgármester helyettes azt mondta, hogy haladni kell a korral.” (Interjú)

A villanyóra ügy sűrítve jeleníti meg a régiség norma és a normaszegés problémáit. Egyrészt a valóban otromba villanyórák kevés embert zavar-nak. Jellemző, hogy mindössze egy interjúban került szóba. E tekintetben tehát a régiség norma erőtlennek bizonyult. Érvénybe kellett volna lép-niük a hivatali szankcióknak. Az önkormányzat akár rendeletben is elő-írhatta volna a villanyórák helyét, noha erkölcsi értelemben kötve volt a keze, hiszen a hivatalon is ott éktelenkedik egy. Ám, ha maga nem is lett volna érintett, valószínű akkor sem tett volna semmi érdemlegeset. A fel-szólítások, netán a büntetések ugyanis nyílt konfliktushoz vezettek volna a szavazókkal, akik az önkormányzattól „fajsúlyosabb” ügyek képvisele-tét várják el, például a csatornázás megoldását. Az önkormányzat a maga logikáját követve tehát helyes stratégiát követ.

„A baj az, hogy ez a program nem került be a tanácsba, nincsen egy olyan tag, aki ezt az ügyet képviselné, pedig itt megvan az igény a diktatúrára, mint minden posztkommunista népben.” (Interjú)

Az iménti vélemény persze megfordítva is igaz lehet. A posztkommu-nista társadalmak sajátossága az állami szabályozás rutinszerű elutasítá-sa (Kornai 1906). Ez a történetileg beidegződött magatartás lelkületében más, mint a demokratikus protestálás. Utóbbi a meglévő jogi keretekhez alkalmazkodva igyekszik egy-egy konkrét esetben változásokat elérni. A diktatúra azonban „megtanította” az embereket arra, hogy a rendszer-ben nincsenek intézményesített jogérvényesítési lehetőségek, ezért csend-ben ugyan, de mindig és mindennek ellen kell állni, ami felülről érkezik és hivatalosnak tűnik.

„Az országos átlagnak megfelelő langyos törvénytisztelet pedig szintén hátrál-tató.” (Furu 2007: 292)

7.

„HÚZZA ŐKET
A HEGY”

7.1. GÖRDÜLŐ TURIZMUS

„Torockón egyféle helyi szertartás a látogatók ámulata. A könnyen feltámadó romantikát dúsitja mindaz, amit a falu múltja a látványhoz hozzáad.” (Beke 1979: 118)

„Hollókőn (...) az egy napos kiránduláson résztvevő turisták száma (...) tízezrekben mérhető. A turisták, és főleg a turisztikai szakemberek jórészt csalódtak, mivel a falu infrastruktúrája nem készült fel ekkora tömeg fogadására.” (Sonkoly 2000: 61)

Ami a hetvenes években látványosság volt, az ma a tömegturizmus kínálatába illeszkedő termék. Nyári hétvégéken, húsvétkor vagy augusztus derekán Torockó néhány napra várossá válik. Az emberáradat fogadása azonban nem egyszerű, hiszen a település morfológiai adottságai nehezen fogadják be a rengeteg buszt és a fényképezőgéppel felszerelt emberáradatot. A nagy átalakulás valamikor a forradalom után kezdődött, akkor még csak félúti megállóként a Székelyföld felé, és már kezdettől fogva összekapcsolódott a műemlékesedés folyamatával.

„A Transylvania Trust 1994-ben kezdte a házak fotózását. Azelőtt nem aludtak itt a vendégek, csak átmenő forgalom volt.” (Interjú)

A buszos megállók nem fogytak meg, csak éppen a jelentőségük csökkent. Az egyre elegánsabb buszok egyre magasabb lépcsőfokairól leereszkedő utasok lába itt éri először Erdély földjét. A hatás nem marad el. Torockó lenyűgöző hangulati belépőt kínál a fejekben még mindig élő Tündérkertbe. Sokkal inkább, mint tenné ezt Kolozsvár. A kis utcákba belesve nagyon is „elképzelhető”, hogy Tamási Áronnal futunk össze, majd a templomerdőben Bethlen Gábor fejedelem beszélget tudósaival – ahogy azt a kétezer forintos címlet hátoldaláról ismerjük –, mígnem az egyik ház előtt megpillantjuk Kós Károlyt. Lényegtelen, hogy mindeknek szorosan nincsen köze Torockóhoz. A mítoszok könnyen átlépik a tényeket, ahogyan a buszok a tereket. A turistabuszok belső tere Spanyolországtól Törökországig mindig ugyanolyan, kiszámíthatóan gördülő kényelem. Bennük egy új térélmény keletkezik, a tömegtársadalom utazójáé. Az idő kevés, a történelem bonyolult, miközben gondosan meg kell tekinteni a házak díszzeit, jó képet vágni, amikor az idegenvezető az érettségi tételek adataira utal. A busz segít feldolgozni az elviselhetetlenül sok élményt és benyomást, összerázza a napokat, a helyeket és az embereket.

„A tér, mint a helyek (nem pedig a hely) használatba vétele kettős helyváltoztatásból ered: egyrészt természetesen az utazóéból, de azzal párhuzamosan a tájból

is, amelyet az utazó mindig csak részleteiben, »pillanatfelvételnként« észlel. Ezeket emlékeiben össze-vissza gyúrja egybe...” (Augé 2012: 51)

A kilencvenes évek előtt gyalogszerrel érkező turistáknak maguknak kellett összerakniuk a tájat, ahová el kellett jutniuk, ahol szállást kellett szerezniük. Ma összehasonlíthatatlanul nagyobb a kényelem, ezzel együtt a hely megismerése felszínesebbé vált. A busz vagy az autó búra, amely védelmet nyújt, de egyben el is zár a meglátogatott külvilágtól.

Az ideális tömegturistától persze senki sem várja el, hogy antropológus hajlamú megfigyelő legyen. Sokkal fontosabb kérdés, vajon részt vesz-e a helyi gazdaság vérkeringésében, hajlandó-e kiadásaival keresletet generálni a helybelieknek.¹⁴⁵ Ez úgymond hozzátartozik jólneveltségéhez, a fogyasztói társadalom etikettjéhez. A szinte kötelező fotók elkészítése után ajándéktárgyakat kell vásárolnia. A tapasztalatok adottak. A bejáratott turistahelyek réges-rég létrehozták a giccsfogyasztás tereit.¹⁴⁶ Torockónak a pénzügyi siker érdekében csak alkalmazkodnia kellene a meglévő igényekhez, és sorozatban gyártania a Piac sor házait idéző hűtőmágneseket, a Barbie-babákra szabott népviseletet, hozzá pedig vaskenyér címen valami sosem volt hamburgerfajtát árulni. A torockói helyi áruk kínálata azonban szerencsésen szűk ahhoz, hogy a pénztárcák a zsebben maradjanak. A rövidre szabott fogyasztási ceremónia után a legtöbb buszos látogató belemerül a telefonjába. Kiülős hely is csak egy van a főtéren. Torockó láthatóan nem igyekszik megfogni a buszos turistákat. Sőt, mintha mihamarabb szabadulni akarna tőlük, talán ezért nem reagál igényeikre. A vendégszámba vett vendég ugyanis panzióban száll meg, ott is étkezik, valakihez jön és nem csak úgy általában, Torockóra.

„Ide főként félpanzióval jönnek, de van olyan is, hogy csak kulcsos ház kell.” (Interjú)

¹⁴⁵ Christopher Ray kultúragazdaságnak nevezte a hátrányos helyzetű települések, illetve vidékek önerőből történő gazdaságfejlesztési stratégiáját, amely a hely szellemiségének piacosítását jelenti. Ennek leginkább adott lehetősége a meglévő identitás (mítosz, image, örökség, műemlék) háziasítása a piaci elvárásokkal. (Ray 1998: 6)

¹⁴⁶ A giccs esztétikai kategória, de szorosan kapcsolódik a turizmushoz, hiszen a helyi művészet leggyakrabban sokszorosított és leegyszerűsített, átértelmezett, például lekicsinyített formában, azaz giccsként válik fogyasztási terméké. (Giesz 1986: 147)

A gazda lehajtott fővel ereszkedik le a pincébe.

A 18. századi dédapák politikai elkötelezettsége nemigen terjedt tovább a faházaik küszöbéről kitarulkozó Székelykőnél.

A torockói udvaron identitások és életmódok keverednek: a népies a polgárral, az egyszerű a díszessel, a hivalkodó a szerénnyel.

Századfordulós emeletes városi ház csak egy épült Torockón, a Felső Piac soron (a felújítás után itt alakították ki a Duna-házat).

„A kopár sziklák nem teremnek, s ami termékeny föld van, az oly kicsiny. Állatot nem tenyészthet” (Jakó)

„Itt minden úgy volt, mint most, csak megfésülték a kislányt.”

„A csúrhíját beépítették a házba, rá sem ismerek!” (Interjú)

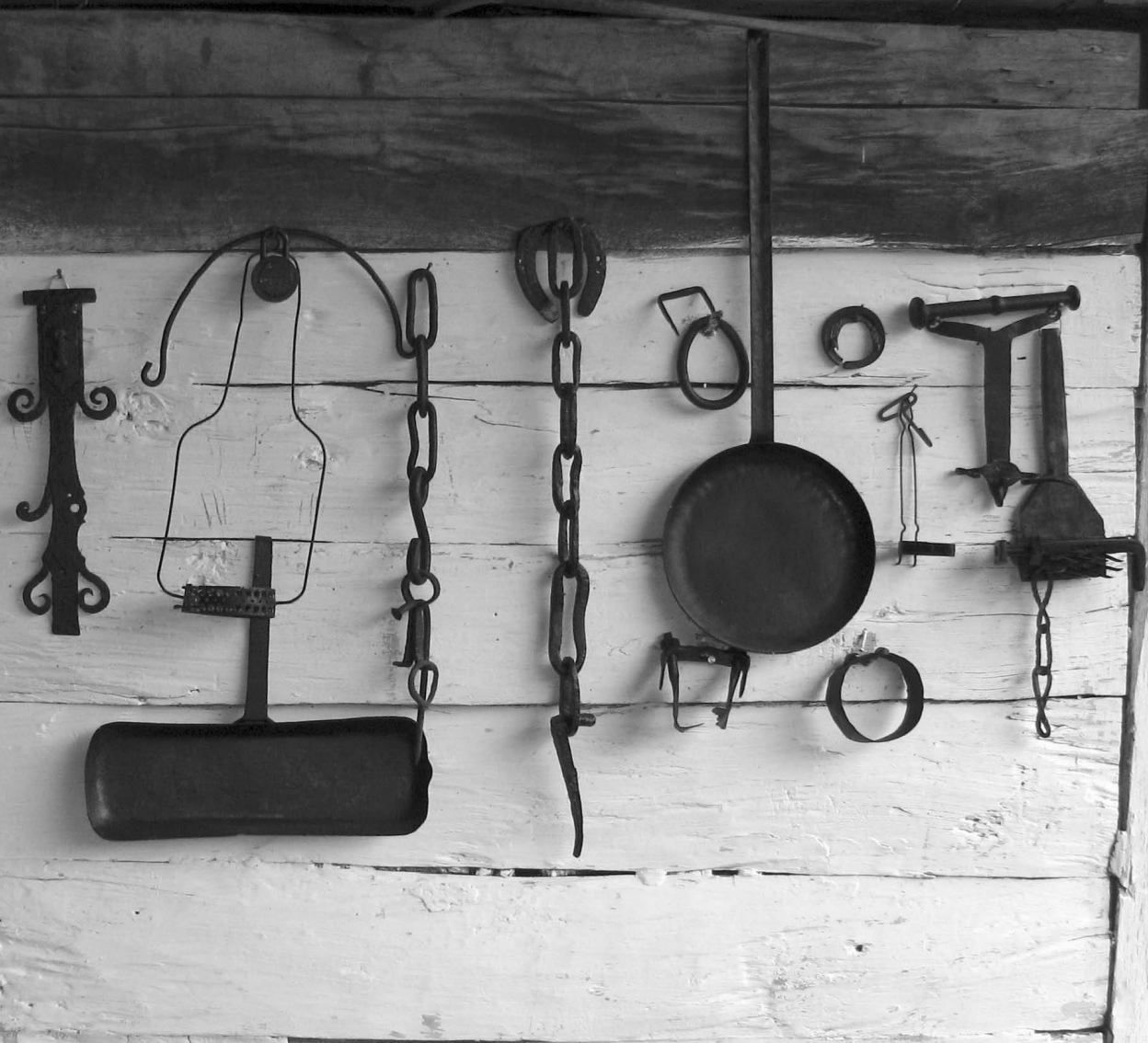
A műemléki tér megőrizni szeretne. A melléképületeket akkor is fenntartja, ha már megszűnt a gazdálkodó életmód, mely azokat létrehozta.

Fény, forma, árnyék, amely a parasztházat építőművészetté emeli.

A díszek sablonok alapján készültek, de a közös ízlés jelölte ki helyüket és mennyiségüket.

Hagyományos pad, ahol az anyag eredeti, kopott, magán viseli az idő lenyomatát.

A hétvégi ház-tulajdonosok első generációját a legegyszerűbb használati anyagokból áradó idő is varázslatba ejti. (Torockószentgyörgy)

„A régi házzal az a probléma, hogy aki megbontja, ott omlik minden.” (Interjú)

A fa magába szívott sok-sok generációnyi lehetetlent, ebédeket, szalonnát, pálinkát, tejet, kormot, szappant és keményítőt.

A díszek változatossága éppúgy hirdeti a családok önállóságát, mint a vasiparra jellemző erős szociális tagoltságot.

A datálás és a feliratozás hagyománya az időt olvashatóvá teszi a településképpen.

„Torockó hagyományőrző, olyan, mint a múltban élni.” (Interjú)

Nem a támogatás összege a kulcskérdés, hanem az, hogy ki és milyen formában osztja szét a forrásokat.

A műemlékvédelmi gondolat legitimációját a turizmustól remélt bevételekbe vetett hit is támogatta.

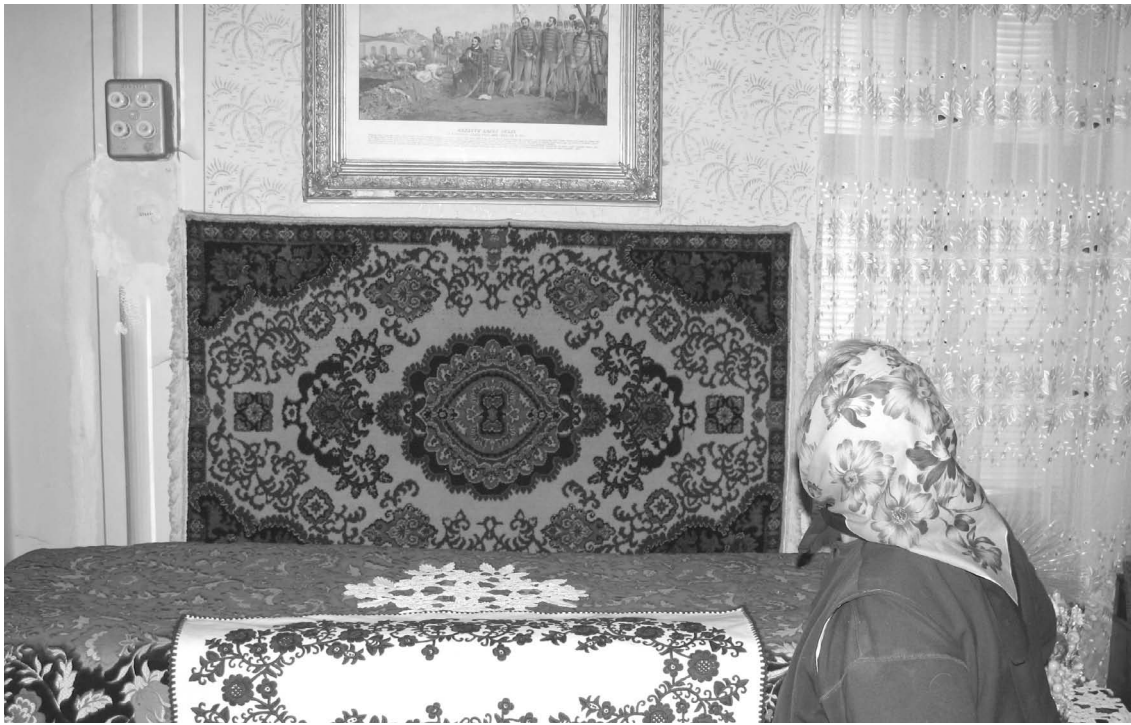

A tűzhely és a füstelvezetés változása a ház alaprajzi átalakulásának egyik legfontosabb technológiai motorja.

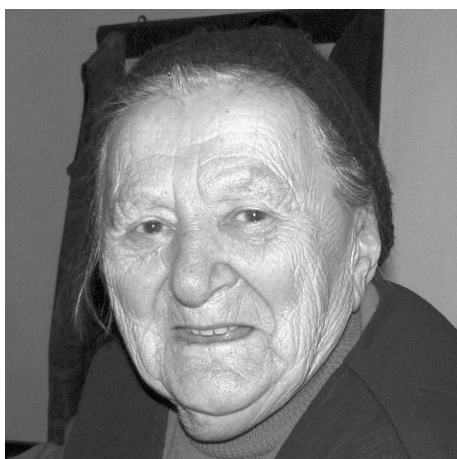
A tisztaszoba összefüggésbe hozható egy nagyobb ívű polgárosodási folyamattal.

A házak fejlődnek. Egyszer egy veranda kerül az ajtó elé, máskor egy nyári konyha hátulra.

A visszakapott földeken elsősorban az idősebb generáció kezdett el gazdálkodni, nagyrészt paraszti habituális tudásával.

A kérdőív válaszadóinak kilencven százaléká magyar nemzetiségű volt. A minta felét a nyugdíjasok tették ki, az érettségizettek aránya harminc, a felsőfokúaké hét százalék.

(Adatvédelmi okokból a képeken olyan személyek szerepelnek, akikkel nem készült interjú.)

„Szentgyörgyön nagy kert volt, szép birodalom, ott jó volt a föld, bárók oda települtek.” (Interjú)

7.2. VENDÉGVÁRÓ TÁRSADALOM

„Itt három-négy évet lehet bírni. A hegy megeszi az embert. Télén olyan, mint egy szellemváros.” (Interjú)

„Milyenek a torockóiak? Konzervatívok, zárkóztak, merthogy német vér folyik az ereikben. Száz éveken át tartó nehéz megélhetés tette őket ilyené.” (Interjú)

A régi földrajzi iskola szerint a táj saját képére formálja az embert (Keményfi 2008, Novák 1997). A napsütötte, lankás szőlőhegyek környéke emberi derűt és könnyűséget áraszt magából, az északi tengerpart morgorvaságot, de nyitottságot a világ minden tája felé, a búzaföld dolgos paraszti lelket nevel. Torockót a sziklák hozták létre. Úgy tartják, a torockói ember nehézkes, már-már mogorva, de szívós életerővel rendelkezik. Zárt hegyi kultúrát éltet.

„Hangulata keserű, modora magányba zárkózott, mik mellé a történelmi viszontagságok közönyt, szűkszávúságot, bizonyos bátortalanságot, a nyomor, mely a vashányászat elvirágzása óta sanyargatja őket, önzést fejlesztettek ki.” (Jankó 1893:195)

„Megesik, hogy félszegen válaszolna, mielőbb szeretnének megszabadulni a hívatlan látogatótól. A közvetlenség mellett rideg idegenkedés – ez a mai Torockó!” (Beke 1979: 122)

A Torockó-mítosz klasszikus embertípusához nem illett a vendéglátás. Talán ezért sem vált Torockó már a századfordulón nyaralóhellyé. Az akkori mítoszteremtők is inkább regényhősöket termő vidéknek látták és láttatták. A táj maga templomszerű. Inkább elmélyülésre, esetleg küzdelemre való, semmint pihenésre. Mennyivel könnyebb helyzetben volt a Balaton, ahol a víz, a nap és a borospince tálcán kínálták a lehetőségeket, ami persze egyet jelentett a romantika alkonyával is.

„Örvendetesen fejlődik a Balaton környéke, növekedő idegenforgalmával arányosan. Mindenütt építenek, kis kulipintyóktól elkezdve, hatalmas hotelekig. Örvendetes ez nagyon. (...) De lassan odavész a tó környékének régi költészete, régi, békességes harmóniája.” (Cholnoky 1936: 136)

Torockón nem volt sem vízpart, sem bor, sem nap. Cserében máig megmaradt a táj és település között kialakult költői harmónia. Zártságának köszönhető, hogy szórványban is megmaradt magyarnak, ugyanakkor elszigetelten élte végig a 20. századot. Van egy régi képeslap, amit Szamosújváron adtak ki Torockóról 1941-ben, tehát azután, hogy Torockó a második bécsi döntés értelmében Romániában maradt (közli Balázs D. 2014:14). A Kőlyuk felől a falura visszatekintő kedélyes turistákat feltehetően még

akkor fotózták le, amikor Erdély egy volt, nem létezett Észak-Erdély és Dél-Erdély, két olyan fogalom, amely nemcsak az akkori négy esztendőt határozta meg, de sok tekintetben mind a mai napig választóvonal a két-féle magyar kisebbségi identitás között.

„40-ben elvágták Erdélyt, négy évig borzasztó helyzet volt. A fiatalok, fiatal házások mind elmentek Kolozsvárra. Csak az asszonyok maradtak itt. Az idősebbeket elhajtották munkaszolgálatra. Édesanyám három kisgyerekekkel maradt itt-hon.” (Interjú)

Valószínűleg ez a néhány év volt az, amely Torockót végleg szór-vánnnyá tette.¹⁴⁷ Torockó ekkor élte meg először elzártságát a maga végletességében, leszakadását a tömbmagyarságtól, jelentős népességfogyása következtében ekkor lett „kis zárt magyar sziget”. Persze az is igaz, hogy a torockói mentalitáshoz évszázadok óta hozzátartozott a zárkózottság.

„Mint mindenben, úgy a bányászatban is csökönnyösen ragaszkodtak ősi tradícióikhoz (...) idegeneket pedig nem túrne meg maguk között.” (Papp Lajos – idézi Balázs D. 2014: 15)

A történeti zárkózottság és a 20. századi elzártság azonban nem ugyanazt jelentette. Míg előbbi kulturálisan működő önvédelmi reflex, amely szűrőket működtet, mint például a homogén házasságokat, a családfe számontartását, a szigorú öröklési szabályokat, addig utóbbi kényszerpályaként adódott (Paládi-Kovács 2000: 391). A két jelenség között azonban van némi kapcsolat, hiszen egy eleve zárt kultúra könnyebben átvészeli a bezártságot is.

„A torockóiak régen egymás közt házassodtak, már a vagyon miatt is. Harmad unokatestvérek már házassodhattak.” (Interjú)

Ma kinyílt Torockó, de kérdés, milyen mértékben. Az egyik legfontosabb mutató a nem helyi születésű lakosok aránya, ami a kérdőíves válaszok alapján tizenhét százalékot tesz ki.¹⁴⁸ Sok vagy kevés, viszonyítás kérdése. Már maga a tény, hogy a falu vonzást gyakorol, figyelemre méltó. A mérték a magyarországi agglomerációs, azaz nagyváros környéki falvak átlagától alig marad el. Nagyobb a különbség, ha a Torockóhoz jelle-gében közelebb álló üdülőfalvakra jellemző negyven százalékos mutatót

¹⁴⁷ A népességvesztés az egész térséget érintette. Az unitárius egyház adatai szerint Torockón és a volt Aranyosszék vidékén a hívek húsz százaléka elmenekült. Torockón 1118-ról 771-re csökkent a lélekszám, Torockószentgyörgyön 960-ról 872-re. Mindeközben az Észak-Erdélyből elűzött románok a határ közelsége miatt itt telepedtek meg. A határ-változás tehát súlyos traumát jelentett mindkét fél számára. (Pál 2010: 31)

¹⁴⁸ A kérdőívben szereplő kérdés: Hol töltötte a gyerekkorát?

vesszük mércének (Németh Zs. 2011: 49). Ráadásul a beköltözők jelentős része nem klasszikus értelemben vett idegen, hanem házat öröklő rokon, a környékbeli falvakból származó házastárs, tehát inkább koma, mint beköltöző.

„A beilleszkedés is attól függ, van-e torockói rokon, és annak milyen a családja. Még a fiatalok is számon tartják, ki kinek az utódja.” (Interjú)

„Nem ismertek a faluban. Bizalmatlanok voltak. Gyűvevény, mondták mindig.” (Interjú)

Egyelőre tehát Torockó zárt község, még akkor is, ha az utcákon tolonganak a látogatók. Ám a panziókban megszálló turisták ideiglenesen ott lévő csoportot képeznek a helybeli társadalom mellett. A térben is látványosan idegenül mozognak, felszerelve a turista lét valamennyi attribútumával. Rendszerint csoportokat alkotnak, a főtéren köröznek, nyakukban fényképezőgép lóg, hátukon könnyű táska. A kezdő antropológus is láthatja, hogy nem behurcolkodó háztulajdonosokról van szó. S ha már a beköltözés szóba került, érdemes egy pillantást vetni az elköltözőkre is. Pontosabban arra a tíz százalékra, aki ma még itt él, de azt válaszolta, hogy el szeretne költözni. Ők jellemzően fiatalok és középkorúak, szinte valamennyien iskolázottak, érettségizettek vagy felsőfokú végzettségűek.

„A gyerekek is úgy szeretik Torockót, mint mi, de elementek külföldre, Angliába, Amerikába.” (Interjú)

Ha a két számot egymás mellé tesszük, tehát a beköltözöttek tizenhét százalékát az elköltözni kívánók tíz százaléka mellé, úgy egyáltalán nem lehetünk bizakodóak Torockó demográfiai kilátásait illetően az előregező, természetes demográfiai tartalékokkal alig-alig rendelkező Torockó jövőbeni lakosságszámát illetően.

Logikusan két út áll a falu előtt. Vagy megtartja zártságát és vele homogenitását, ekkor népessége tovább fog zsugorodni, vagy megnyílnak a kapuk az idegenek előtt, akik már nem csak panzióvendégek lesznek, hanem hétvégi ház-tulajdonosok, netán tartós betelepülők. Az utóbbi forgatókönyv műemléki következményei más helyszíneken már látszanak. Az első generációs „honfoglalók” után a második generáció általában már kevésbé alázatos a hely építészeti szellemiségével szemben. A sokféle lehetőség természetesen az interjúkban is visszaköszönt.

„Az igazság az, hogy az idegen jobban alkalmazkodik a torockói szokásokhoz, mint maga a torockói.” (Interjú)

„Főleg az időseket érdemes kérdezni a faluról. A fiatalokban nincs meg a kötődés. Sokan nem is torockóiak, nincs meg az igény, hogy ne csak a modern világgal találkozzanak.” (Interjú)

„A másodgenerációs honfoglalóknál már egy kicsit borult a rendszer. Terveztetnek bőszen, de egyben az igényeiket is megszabják, segítségül hívva a különböző építészeti szennylapokat.” (Kerner 2010: 88)

Egyik forgatókönyvről sem állíthatjuk, hogy ne lehetne belőle valóság. Ha az elmúlt húsz év alapján következtetünk a jövőre, úgy a hirtelen kiépülő turizmus dinamikáját kivetítve a házvásárlók megjelenésére számíthatnánk. Ha azonban a torockói kultúra zárkózottságra hajlamos történeti tradícióit nézzük, nagyon is elképzelhető, hogy a folyamat valahol megáll. S ahogyan annak idején a vaskereskedés sem nyitotta fel teljesen a helyi társadalom belső szerkezetét, úgy a turizmus sem lesz erre képes.

„Kulturálisan Torockó központ volt, bár földrajzilag elszigetelt. Volt kapcsolata a világgal, a kereskedők jártak a vaseszközökkel, hozták-vitték a híreket. Részben zárt a hegyek miatt, részben nyitott.” (Interjú)

Jellemző-e a torockóiakra? (érték 1-10) N=100	átlag	szórás
németes precizitás	6,48	2,31
szegénység	7,18	1,67
műveltség	7,35	1,51
vallásosság	7,45	1,52
vállalkozói szellem	7,75	1,43
irigykedés	7,76	2,36
munkabírási, szorgalom	7,88	1,49
szabadságszeretet	8,44	1,70
régi házak szeretete	8,53	1,70
vendégszeretet	8,93	1,44
magyar nemzeti érzélem	9,24	1,39

21. ábra. A torockóiak önképe

Ami már ma is jól érzékelhető, hogy a torockói kulturális identitás hagyományos, mítoszok táplálta önképe keveredik a vendéglátáshoz köthető, frissen felvett tulajdonságokkal. A felkínált lehetőségek közül a legerősebb identitáselem a magyarsághoz kötődik, amit közvetlenül a vendégszeretet és a régi házak szeretete követett.¹⁴⁹

„Nekünk, torockóiaknak emblémánkká váltak a házak. Ez egy folyamat, 11 éve megy a program. Legnagyobb értéke, hogy tudatosodott a házak értéke. A falukép harmóniája fontos. Meg híressé tette Torockót, mindenki vendégfogadós, jó megélhetést biztosít.” (Interjú)

¹⁴⁹ A torockóiakra jellemző tulajdonságok listáját az első tíz interjúban felbukkanó identitás elemek alapján állítottam össze.

A történeti mítoszokban felbukkanó tulajdonságokat, mint a vallásosságot, a műveltséget vagy a német precizitást megelőzte a turisztikához hozzátartozó vendégszeretet. Más kérdés, hogy például a vallásosság visszaszorulása korántsem csak torockói jellegzetesség.

„Nem ragaszkodnak az egyházhoz, úgy is lettek nevelve, a mostani fiatalokhoz kell szólni, de nehéz, ha nem azokat a mintákat látják a családban.” (Interjú)

A vendéglátás közvetett hatásai közé tartozik az is, hogy a falu nem tartja magát szegénynek, ami egyet jelent a szociális különbségek növekedésével és a nyomában fellépő konfliktusokkal, amit az interjúkban is vissza-visszatérő „irigység” testesít meg.

„Milyenek a torockóiak? Csendesek, becsületesek, irigyek.” (Interjú)

„A turizmus sokat rontott, régen tollat téptek, ma csak tévét néznek. Irigység, gonoszság van. Mindenki azt nézi, kinek mennyi van. Rosszak a torockóiak.” (Interjú)

7.3. A TOROCKÓI PANZIÓK

„Elment az eszed? Idegent engedsz a házádban aludni? Odaadod a lányod paplanját? Én ugyan nem lennék a cselédje senkinek. (...) Azóta ki tudja, én hány-szor cseréltem le a paplanokat újakra, ők meg még mindig ugyanazt gyűrögetik.” (újságcikk: Margittai 2009)

„Községünk sajátos építészeti és díszítőművészeti hagyományainak megmentése és ápolása még nagyobb súllyal vetődik fel, ha a turisztikai-idegenforgalmi jövőjére gondolunk.” (Farkas Zoltán, idézi Beke 1979: 129)

A turisztikai jövőre a hetvenes években valóban csak gondolni lehetett, de azt is halkan. Miközben a szerencsésebb országokban a falusi turizmus a hetvenes-nyolcvanas évek vidékfejlesztésének hívószavává vált, addig Romániában a külföldiek számára azt is megtiltották, hogy barátoknál, ismerősöknél megszálljanak. A forradalom évében Torockón a turizmus legelemibb feltételei sem voltak meg, és még egy jó évtizedig nagyon lassan változott az összkép.¹⁵⁰ A torockói ember nem ugrott fejest a turisztikai vállalkozásba. Az első panziókat a kényszer szülte, az idelátogatók

¹⁵⁰ A változásokhoz hozzájárult a Torockó Értékvédő Program is, amely felismerve, hogy a házak megmentése elképzelhetetlen a helyi gazdasági lehetőségek nélkül, maga is szorgalmazta a falusi turizmust.

kopogtattak be szállást keresve. Az „őspanzió” nem volt más, mint egy átengedett szoba a lakásból, tiszta ágynemű és baráti látogatásokra emlékeztető szívélyesség.

„1994-ben alakítottak ki egy vendégházat. Mikor a ház tele lett, kezdték az embereket kiszállásolni házakhoz.” (Interjú)

„A torockóiak nagyon konzervatívak. A vendégfogadásba igazán csak az utóbbi tíz évben kapcsolódtak be. Nehezen jöttek rá, hogy bele kell fogni.” (Interjú)

„Én 40 évet dolgoztam, én csak ismerőst fogadok, én nem szaladok a pénz után.” (Interjú)

A nehézkes kezdetek után mintha most mindenki szállásadó lenne. Körülbelül ötven-hatvan panzió működik, ami azt jelenti, hogy minden ötödik házban találni szállást. Alighogy panziós faluvá lett Torockó, meg is indult a klasszikus falusi turizmus átalakulása. Ennek az egyik oka, hogy túl sokan próbálnak megélni nagyjából ugyanazzal a kínálattal.

„Már nehéz, 90 százalék ezzel foglalkozik. Szétoszlik a vendég.” (Interjú)

A másik, hogy a torockóiak szerint megváltoztak maguk a turisták is. Néhány éve egy ágy megtette szállásnak, ma a kisebb hotelekre jellemző szolgáltatásokat keresik. Legalábbis a befektetői tőkével rendelkező réteg így vélekedik, amiben persze benne van a remény, hogy így a kisebb, egyben olcsóbb, árban konkurens szállások idővel megszűnnek.

„Az utóbbi négy évben nagyon megváltoztak a vendégek igényei, mindenki külön fürdőt szeretne, ma már 100 vendégből 80 ilyen kér, évek alatt átalakult a vendégkör.” (Interjú)

A torockói turizmus a világörökségi cím lehetőségével újabb változás előtt áll. A vendéglátással foglalkozó családok között ma is meglévő szociális különbségek várhatóan tovább nőnek majd, ami egy szilárd, prosperáló panziós elit és egy stagnáló, a régi módon szerveződő szobakiadás időleges vagy tartós együttélését jelenti majd.

„Ma nincs akkora különbség az emberek között, de a turizmus újra kitermeli.” (Interjú)

A legnagyobb vesztesek azok a családok lehetnek, akik komoly energiákat fektettek be, de túlságosan kicsik ahhoz, hogy a tőkeerős tömegturizmus igényelte kapacitást elérjék. Jellemző, hogy a nagyobb vállalkozások esetében a kiadó szobát felváltja a kiadó ház, sőt a házak hálózata. Ma az a jellemző, hogy a három-négy ágyas szállások sokszor a nagyobbakon keresztül jutnak vendéghez. Mindemellett egyre inkább a turisztikai elvárásokhoz igazodnak a porták. A cél egyre több és jól szeparált helyiséget létrehozni. Legjobb a külön ház, ahol a vendég már hotelben érezheti magát. Torockó főtere már ma is panziók láncolata.

„A csűrhiját beépítették a gyerekkori házba, rá sem ismerek!” (Interjú)

„Fogadtunk vendégeket, de azok szórakozni jönnek ide, nem tudtunk aludni, jobb, ha külön vannak.” (Interjú)

„2000 óta évről évre nő a vendégkör. Átlagban 100-130 napra tudok vendéget hozni, 10 házba kb. 50 embert naponta. Igaz, tavaly csökkenés volt.” (Interjú)

A turizmus és a településkép védelem nem feltétlenül segítik egymást. Az utazási irodák „csomagkínálataiban” az azonos árszínhez azonos szolgáltatási nívót rendelnek hozzá. Márpedig más a lehetőség egy főtéri házban, ahol a tágas csűr átalakításával is férőhelyek nyerhetők, és más a hegyoldal kis jobbágyházaiban, ahol a zuhanyzó kialakítása is komoly fejtörést okoz. S ha mindehhez hozzávesszük a vendéglátó személyét, az ár-érték arány kiszámíthatatlansága egészen nyilvánvalóvá válik. Mivel a turizmus standardokban gondolkodik, ehhez alkalmazkodó építészeti formát keres. A történeti épülettípusok közül leginkább a kastély és a kúria képes ilyen kínálatot nyújtani.¹⁵¹ Mivel Torockóra egyik sem igazán jellemző, a régiség norma újakat teremt. Az első ilyen próbálkozás a falu melletti gyümölcsöskertben már látható.

A léptékváltás építészeti következményeit azonban leginkább Torockószentgyörgyön tanulmányozhatjuk. Noha adva lett volna eredeti kastély is, inkább egy újat terveztek. Ami pontosan olyan, mintha régi lenne, csak éppen nem az, hanem könnyed operett építészet. Az arányrendszer furcsa, az oszlopfők „erőtlenül” tartják a boltíveket, a timpanont felfelé meghúzták, hogy több szoba férjen el az emeleten. Fentre még egy kilátótorony is került. A kertbe tavacsát, játszóteret raktak, mintha csak egy barkács áruház bemutató kiállításán lennénk. Nyáron a terasról, télen az óriási üvegfalakon keresztül nézegethetjük a Székelykő sziklaszirtjeit. A pincérek Nagyenyedről járnak ki, a székek természetesen népi motívumokkal festettek, a szobalány piros kötényében. Az egészben van valami túlfűtött mesterkéeltség, de úgy tűnik, működik. Nagyenyedről, Tordáról és Kolozsvárról is járnak ide üzleti ebédekre.

Látomás-e ez Torockó jövőjéről, vagy fennmaradhat a kis házakhoz kötődő falusi turizmus öreg nénikékkal, sáros bakancssal és festetlen ágyakkal, és persze a műemléki elvek szigorú betartásával?¹⁵² Egy valamiben

¹⁵¹ Más kérdés, hogy a kastélyszálló is inkább mítosz, mert a kastélyt nem különálló szobákkal tervezték. Ezért a hotellé alakítás során vagy megbontják az eredeti belső térstruktúrát, vagy a kertben egy kiszolgáló épületet létesítenek. A szállodához egyébként egy nem túl romantikus épülettípus, a kaszárnya áll a legközelebb.

¹⁵² A falusi turizmus magyarországi történetéről és a torockói helyzethez is hasonló gazdaságfejlesztési lehetőségekről, dilemmákról lásd Kovács 1993.

biztosak lehetünk: nem lesz olyan torockói vállalkozó, aki mintaként tekint majd a szentgyörgyi épültre. Ennek oka nem annyira az épület jellegében, mint inkább abban az egyszerű tényben keresendő, hogy a hotel odaát van. A két szomszéd bizalmatlanul néz egymásra, és ezen az sem változtat, hogy a torockói vendégek szívesen megnéznék a szentgyörgyi várat, és valószínűleg a kúria szobafoglalói sem berzenkednek egy torockói sétától. Ehhez képest a fogadó honlapján, az egynapos útajánlatok rovatban hiába is keressük az UNESCO várományos fehér házakat.

„Tordai-hasadék, Tordai sóbánya és sósfürdő, Nagyenyedi református kollégium, »Kincses« Kolozsvár – Belváros, Házsongárdi temető stb., Gyulafehérvár, a valamikori fejedelmi székhely, katolikus székesegyház stb.”¹⁵³

Nem valószínű, hogy a finom hallgatás bárki vendéget is visszatartana Torockó meglátogatásától, mint ahogyan az sem, hogy egyetlen hotel képes lenne elszívni a vendégeket. De tény, hogy a torockói panziós elitnek komoly kihívást jelent a legfizetősebb vendégek részbeni elmaradása. Ez a versenyhelyzet pedig serkentheti ugyan a vállalkozó szellemet, de a műemlékvédelemnek nem biztos, hogy használ.

74. SZALAD A SZEKÉR

„Úgy maradtunk le a műemlékvédelmi támogatásról, hogy eldöntöttük: nem tartjuk meg a régi, rozoga nyílászárókat, hiszen a vendéglátásnak is vannak alapfeltételei.” (újságcikk: Margittai 2009)

„Ma majdnem mindenki meg is él a turizmusból, az utóbbi három-négy évben kezdett igazán beindulni.” (Interjú)

A műemlékvédelmi gondolat legitimációját a közvetlen anyagi támogatáson túl a turizmustól remélt bevételekbe vetett hit támogatta. A turizmus azonban felemás eszköz a műemlékvédelem kezében. Kétségtelen, hogy jól konvertáló eszköz a műemléki érték és az anyagi tőke között. Csakhogy a tőkeátváltások klasszikus teoretikusa, Pierre Bourdieu a szellemi, kulturális és az anyagi tőkék közötti átválthatóságot úgy írta le, mintha azok egyazon társadalmi osztályhoz tartoznának (Bourdieu 1997:

¹⁵³ Részlet a hotel honlapjáról: <http://www.szekelykokuria.ro/>. Utolsó megtekintés 2015. február 2.

156). Holott a szellemi értékteremtés kapcsán erről nem beszélhetünk. Az átváltások során újabb társadalmi szereplők lépnek be a folyamatba. Nem ismeretlen jelenség ez a szociológiában, hiszen a dzsentrifikáció voltaképpen ezt írja le, ha más eszközökkel és helyszínekkel is (Csanády et al 2011, Zukin 1987). Ott is azt látjuk, hogy egy fizikálisan leromlott városrészt elsőként művészek, diákok és értelmiségiek szoktak felfedezni. Ők teremtik meg a mítoszt, amit manapság persze úgy mondanak, hogy trendivé teszik, meg „cool” hangulatot varázsolnak a falak közé (Csizmady–Olt 2014). A városrész értékének szimbolikus megteremtése után csak nagy késéssel jelenik meg a tényleges pénztőke, amely a maga marketingjével és építési beruházásaival átváltja a hely hangulatát megtérülő beruházássá. Ebben a folyamatban a mítosz folyamatosan egyszerűsödik, sémákká és mosóporreklámokra emlékeztető fogásokra degradálódik.¹⁵⁴ A felfedező generáció kezéből kicsúszik a kezdeményezés lehetősége, és vagy kompromisszumot kötnek a helyzettel, amelyet már nem ők alakítanak, vagy elköltöznek.

Kicsiben valami hasonló játszódik le Torockón is. A népi építészet iránt érdeklődő szakmai csoport, amely az 1990-es évek elején megindította a felújítási programot, úgy érezheti, egyre kisebb befolyása van a dolgok alakulására. A turizmus önállósodott, ezzel együtt saját bevételeket teremtett, amelyek újraírják a régiség fogalmát. Ha azt mondjuk, hogy a torockóiak számára egyszerűsödött a műemléki üzenet, fokozottan áll ez a tömegturistákra. A legtöbb látogató számára a torockói ház ismeretlen fogalom, amit jószerével bármilyen formával fel lehet tölteni. Az esztétika a turizmusban új értelmet nyer, gondozottságot, kényelmet, korszerűséget.

„Most sokan jönnek haza turisztikázni, s ez szépen rendben tartja a falut, fürdőszoba, szép kert.” (Interjú)

„A turizmus sok mindenkinek ad egy kis kiegészítést. De olyan dolgokat is hozott, mint a fürdőszoba.” (Interjú)

A jó turistaszállón van persze torockói láda meg szőttes is, de nem ezért választja a vendég, hanem a fürdőszobáért. A torockóiak legalábbis így látják, és ebben bizonyára igazuk is van. A turizmus modernizáció iránti igénye kezdi szétfeszíteni a műemlékvédelem kereteit. A települési

¹⁵⁴ A turizmus marketing tudatosan alkalmazza a történeti valóság egyszerűsítését, szelekcióját, majd a célcsoportra szabott termék összeállításával módosíthatja is az eredeti értéket. Fontos, hogy itt nem annyira a tényleges hely értéke számít, mint inkább a potenciális fogyasztók, jelen esetben a turisták elvárása. (Jankó 2002)

értékvédelem kulcsfogalma a történeti hitelesség, a turisztikáé a rendezettség, kiszámíthatóság és biztonság. A kettő persze nem zárja ki egymást, de fontos, hogy melyik élvez elsőbbséget.

„A falu legszebb része? A főtér, de itt is szép, ha seperve van, ha rendbe teszik.” (Interjú)

A turizmus ráadásul egy új viszonyítási horizontot hoz létre. A műemlékvédelmi munka indulásakor az elzárt Torockó számára mindez a külvilág fontos jelzése volt. Ma a műemlékvédelem mellett a turisták, a média és az internet létrehozta sokféle külvilág létezik.

A sokféleségre adott válaszok egy folyamatos változásban levő Torockót eredményeznek. Nem csak arról van szó, hogy néha egészen szerencsétlen beépítések kerülnek az udvarra. Ezeken talán még lehet segíteni. Ott vannak például a felső Piac sor keresztcsűrjei, amelyek megfelelő átalakítással minden szempontból alkalmasak lennének a turisztikai funkciók befogadására, akár közösségi terekként, étkezőkként, akár a szobaszámok pótlására. Nagyobbik baj, hogy a torockóiak egy része kezd gyanakvással tekinteni saját falujára, amelytől egyre inkább visszahúzódik, mint valami idegen és zajos világtól.

„Én sajnálom a turizmust. A szép, csendes, nyugodt Torockó csak volt, a turisták magoznak, ordítanak, mint a sakál. Harminc évvel ezelőtt nem volt turizmus, de volt kecske, tehén, házi tej.” (Interjú)

„Minden drágább, mint Hunyadon, a turisták megengedhetik maguknak, valamiből persze meg kell élni, nem is felrovásképpen mondom, mi becsukjuk a kaput és kész.” (Interjú)

A két világ nem egyenlő erejű. A falusias Torockó és a turisták felkapta üdülőhely közül kétségtelenül az utóbbiban van anyagi érdekelttség (Czene 2002). De vajon hol a helye a műemlékvédelemnek mindebben a változásban? Álljon-e a szegények oldalára, és váljon a szociális ügy elkötelezettjévé, vagy kössön szövetséget az idegenforgalommal? Tudom, hogy a kérdés ebben a formában leegyszerűsítő, de legalább egyértelmű. Mindaz, ami a kilencvenes évek végétől lejátszódott, sokkal inkább volt nevezhető a házfelújítások eszközével végrehajtott szociális revitalizációnak, semmint ingatlanfejlesztésnek. A dolgok logikus menete szerint most forduloponthoz érkezett Torockó, ám hogy merre is kíván tovább haladni, az ma még nem világos.

7.5. VÍZIÓNOK

A turisztikai és településfejlesztési hatástanulmányoknak rendszerint van egy olyan záró fejezete, amely a lehetséges jövőképeket vázolja fel. Ezekben a szakértők megfogalmazznak egy ideális „A” verziót, ahol el-rugaszkodhatnak a tényleges helyzet korlátaitól. Az „A” verzió esetében nagyot kell gondolni, mint a piaci alkunál, mert a jövő mindig szerényebb lesz annál. Ezért készülnek „B”, „C” és „D” forgatókönyvek is, amelyek az eredeti vízió nagyvonalúságához és merészségéhez képest egyre inkább kezdenek hasonlítani egy pénzügyi bójából felépített akadálypályára. Én megelégszem egy „A” verzióval, amiből mindenki vonjon le annyit, amennyit irreálisnak vagy fölöslegesnek érez.

Húsz év múlva a völgybe lassított forgalmú országút vezet majd, mellette az ismét üzembe állított Aranyos-völgyi kisvasút, amely Borrévról egy új szárnyvonalat is kapott Torockó és Nagyenyed felé. A kényelmes kocsikon hamar elérni Nagyenyedet és Tordát. A vasutat nem csak a kirándulók, de a helybeliek is szívesen használják, iskolába vagy munkába járáshoz. Az állomásról elegáns fasorral övezett, szépen kövezett utca vezet fel a főtérre. Az utcaburkolat, akárcsak máshol a faluban, a környező hegyek köveiből készült. Az utcák lakói kalákákat alakítottak, közösen gondoskodnak a közterületek rendbetételéről. A hófehér házak előtt alacsony növesű, egyynyári virágokkal teli apró kertek virulnak. Egyre több a gyerek, már játszótér is van, természetesen helyi anyagokból, az egykori bányász életre emlékeztető tematikus játékokkal. A vajor megújult. Építészeti pályázaton választották ki a legizgalmasabb megoldást, amely praktikus is, kortárs is, illeszkedő is. A padokat helybéli asztalosok tervezték és ácsolták össze. Amióta a szomszédos falvak is bekapcsolódtak a műemléki programba, három-négy asztalosnak is jut elég munka. Szerencsésen megoldódott a főtér problémája is. A tömbházat elbontották, a román templomot a park finom rendezésével, a színhasználat egyszerűsítésével integrálták az összképbe. Kis számban ugyan, de új házak is épülnek Torockón. Sokkal gyakoribb azonban a meglévő épületállomány korszerűsítése, a csűrök, istállók újrahasznosítása. A régi-új torockói házak kényelmesek és világosak, emellett egészségesek is. Sok a műhely, valódi művészteleppé fejlődött Torockó. Nemrég újra üzembe állítottak egy rekonstruált verőt. Mezőgazdasággal nem sokan foglalkoznak ugyan, de a környező táj szépen karbantartott, a szentgyörgyiekkel közösen pedig biokertész szövetkezetet működtetnek. Az idegenforgalom megtalálta a

maga helyét, szépen jövedelmez, de nem falja föl a hely hangulatát. Elsősorban gyerekes családok érkeznek, kirándulók, természetjárók.

Biztosan vannak kifogásolható elemei az én Torockó-víziómnak, hiszen az idillt nem csak megteremteni, de rendesen megálmodni sem lehet. Mégis azt gondolom, hogy iránynak, vitaalapnak talán elfogadható. Persze azt is tudom, hogy számos elem még utópiaként sem állja meg a helyét. Merthogy a mobilitási szokások nemhogy a közösségi közlekedés irányába nem haladnak, hanem épp ellenkezőleg, az egyéni gépkocsi használat további felfutása várható. Ha az életszínvonal emelkedni fog, az elsőként a gépkocsik számának gyors gyarapodásában mutatkozik majd meg. Ebből pedig nemhogy kisvasút nem lesz, de a ma még erős magánvállalkozásként működő kisbusz járatok is veszélybe kerülhetnek. Az utcák, terek rendezése ugyancsak kérdésekkel teli probléma, hiszen a rendezett utcakép fogalmát az emberek számára az aszfaltozott közterület jelenti. Helyi anyagokból építkezni, egyedi megoldásokat kigondolni és ebbe a munkába bevonni a helybeli lakosságot is, ez olyan kihívás, amelyel rendszerint Európa gazdagabbik és polgárosultabb felében szokás próbálkoznunk, s akkor még nem beszéltünk a nemzetiségi kérdést megmozgató templomrendezésről.

Dacára a kényszerítő körülményeknek, azt sem gondolom, hogy a műemlékvédelem irányától teljesen elforduló jövőképpel kellene számolnunk. Az értékvédő munka visszavonhatatlan eredménye, hogy a torockói emberek identitástudatába szilárdan beépült épített örökségük tudata. Emlékszem, amikor egy támogatásból kizárt családnál járva a múltisztelet szinte túlzásba vitt megnyilvánulásaival találkoztam. Mondhatjuk persze, hogy mindez semmi több, mint kommunikációs cselekvés, amely azt volt hivatva igazolni, hogy pont egy olyan embert nem értenek meg a műemlékesek, aki maga a régi házak szerelmese. Mégis az volt a benyomásom, hogy a kognitív disszonanciát csökkentő stratégián túl őszinte lelkesedés áradt beszélgetőtársam szavaiból. Néztam az átalakításokat, amelyek végül a kizáráshoz vezettek. Lett nagy belső tér, mutatóban meghagytak egy-egy részletet is a régi házból. Nem mondom, hogy építészeti színvonalas, de kedves és otthonos megoldások. Nekem tetszett, mert kifejezte az ott élők értékeit. Vitatható értékek, de hát a műemlékvédelem is viták sorozatából áll, vita a történelemről, az esztétikáról és a funkcióról. S hogy nem volt parttalan ez a vita, azt a régiség norma szilárd jelenléte mutatja leginkább, és persze az, hogy Torockó ragyog a fehér házaktól.

IRODALOM

- A. Gergely András (1996): *Kisebbségi tér és lokális identitás (II.)*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest
- A. Gergely András (2002): A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok. (Rövid áttekintés a helyi tudás tartalmáról). *Kisebbségkutatás*, 2. sz. 246–252.
- Ady Endre (1905): A fekete macska. *Pesti Napló*, április 8. In: *Ady Endre összes prózai műve*. Book and Walk Kft (elektronikus kiadás), Budapest, 2013.
- Assmann, Aida (2006): *Der lange Schatten der Vergangenheit – Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck Verlag, München.
- Assmann, Jan (2004): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest (németül 1992)
- Atkinson, Paul (1999): A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái*. Narratívák 3. Kiárat Kiadó, Budapest, 121–150.
- Augé Marc (2012): *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Múcsarnok, Budapest (franciául 1992)
- B. Nagy Margit (1977): *Stílusok, művek, mesterek. Tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- Bachelard, Gaston: A tér poétikája. In: Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin (szerk.): *A tér. Kritikai antológia*. Terc Kiadó, Budapest, 194–198. (A tanulmány eredeti kiadása: 1957)
- Bak Borbála (2003): *Magyarország történeti topográfiája a honfoglalástól 1950-ig*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- Bakó Botond (2011): Torockószentgyörgy – Új tejfeldolgozó üzem nyílt. *Erdélyi Polgár*, december 6.
- Bakó Botond (2013): Húsz éves a torockói Tóbiás Ház. *Szabadság*, október 8.
- Balassa Iván (1959): Mecenzéfi földmunkások Tokaj-hegyalján. *Néprajzi Közlemények*, 287–291.
- Balassa Iván (2001): A torockói helytörténeti gyűjtemény kezdetei. *Honismeret*, XXIX. évf. 2. sz. 31–32.
- Balassa M. Iván – Furu Árpád: Torockó. In: Balassa M. Iván – Dobosyné Antal Anna (szerk.): *A területi védelem színe és fonákja*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága, Budapest, 43–48.

- Balassa M. Iván (1998): Százéves néprajzi falu. *Ház és ember – A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei*, 12. sz.
- Balázs D. Attila (2014): *Torockó és környéke régi képeslapokon*. Szerzői kiadás, Budapest
- Bálint Csanád (2010): A multi-, inter- és transzdiszciplinaritásról (Előadás a Magyar Tudományos Akadémián 2010. május 4-én). Olvasható: http://www.archeo.mta.hu/hun/munkatars/balintcsanad/10_kozetett_publk_interdiszcipl.pdf. Utolsó letöltés: 2015. március 3.
- Balogh István (1983): *Az építészeti forma*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Balogh Szabolcs (2008): *Torockó titkai*. Recline Stúdió Egyéni Cég, Gyomaendrőd
- Bárdi Nándor (2004): *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- Baros Zoltán (2012): Lakossági vélemények Debrecen zajterheléséről. *Földrajzi Közlemények*, 4. sz. 387–400.
- Bartha Ákos (2013): Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, 5. sz. 92–100.
- Bartha Ákos (2014): A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és A néma forradalom. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 116–138.
- Barthes, Roland (1967): A divat rendszere. In: Antalóczy Tímea (szerk.): *Divatszociológia*. MOME, jegyzet, Budapest, 121–133.
- Bata Imre (1990): Az életforma váltás műfaji következményei: az irodalmi szociográfia megújulása. Béládi Miklós – Rónay László (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975*. III. kötet 2. könyv, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1161–1166.
- Baudrillard, Jean (1996): A szimulákrum elsőbbsége. In: Kiss A. Attila. – Kovács Sándor s. k. – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv*. Ictus-JATE, Szeged, 161–193.
- Bausinger, Hermann (1995): *Népi kultúra a technika korában*. Osiris, Budapest
- Becker, L. Carl (1958): What are the historical facts? In: Uő: *Detachment and the Writing of History*. Cornell University Press, Ithaca
- Beke György (1979): Torockó, romantika nélkül. In: uő: *Nyomjelző rokonság*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár
- Belia György et al. (1973): *Románia*. Panoráma Útikönyvek, Budapest
- Beluszky Pál (szerk., 2005, 2008): *Magyarország történeti földrajza I-II*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs
- Benedek Csaba – Kürtössy Péter (2008): *Ida néni magánmúzeuma*. Torockó Kulturális, Természet- és Egészségőrző Egyesület, Debrecen

- Benkő Samu (1978): *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni. Beszélgetések Kós Károllyal*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- Berki Péter (szerk. 2013): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Berkovits György (1976): *Világváros határában*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Berkovits György (szerk., 1981): *Folyamatos jelen. Fiatal szociográfusok antológiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Bibó István (1994): *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár (első kiadás: 1946)
- Bíró Zoltán: Egy új szempont esélyei. In: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Hagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 26–48.
- Bokányi Péter (2005): „... Ahogyan sohasem volt”. A történelmi regény változatai napjaink irodalmában. PhD értekezés tézisei. ELTE BTK, Budapest
- Bókay Antal (1997): *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Budapest
- Boner, Charles (1865): *Transylvania: Its Products and Its People*. Longmans, Green, Reader, and Dyer, London
- Borbély István (1906): Torockó története 1848-49-ben. Stief J. és Tsa Sajtója, Kolozsvár
- Borbély István (1927): *A régi Torockó*. Minerva Rt. Kiadása, Cluj–Kolozsvár
- Bourdieu Pierre (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest, 156–177. (angolul 1986)
- Böződi György (1934): *Székely emberek, zsidó istenek*. Minerva Rt., Kolozsvár
- Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk., 1995): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs
- Carr, Edward Hallett (2006): *Mi a történelem?* In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I*. Osiris Kiadó, Budapest, 175–190. (angolul 1961)
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány – Sesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest
- Cervantes, Miguel de Cervantes Saavedra (1977): *Don Quijote*. Radnóti Miklós átdolgozása. Móra Könyvkiadó, Budapest (eredeti megjelenés 1605–1615)

- Chastel, André (2004): Az örökség fogalma. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 97–132.
- Cholnoky Jenő (1936): *Balaton*. Franklin Társulat, Budapest
- Culic, Irina (2005): Magyarság Erdélyben: a mienk, az övék, senkié? Avagy hogyan értelmezzük a kettős állampolgárságról szóló népszavazást és a hozzá kapcsolódó reakciókat? *Erdélyi Társadalom*, 1. sz. 127–148.
- Czene Zsolt (2002): A kulturális örökség területfejlesztési megközelítése. *Tér és Társadalom*, 4. sz. 25–28.
- Cs. Sebestyén Károly (1944): *Krassó-Szörény vármegye parasztháza*. Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Nagy Jenő Könyvnyomdája, Kolozsvár
- Csanádi Gábor, Csizmady Adrienne, Olt Gergely (2011): Urban Renewal and Gentrification in Budapest City Center. In: Szirmai Viktória (szerk.): *Urban Sprawl in Europe: Similarities or Differences*. Aula Kiadó, Budapest, 209–252.
- Cseke Péter (1979): Kettős tükörben a torockói néprajzi múzeum. *Művelődés*, XXXII. évf. 3. sz. 13–18.
- Cseke Péter (2008): *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Magyar Napló Kiadó, Budapest
- Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan*. Századvég Kiadó, Budapest
- Csíki Barna et al (2006): Népi építészet a Homoródok mentén. *Architectura Hungarica*, 1. sz. o. n.
- Csizmady Adrienne, Olt Gergely (2014): Kreatív miliő egy átalakuló negyedben – a romkocsmák belső-erzsébetvárosi világa. *Kultúra és közösség*, 5. sz. 27–42.
- Csoóri Sándor (1963): *Tudósítás a toronyból*. Magvető Kiadó, Budapest
- Csurgó Bernadett (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: Kovách Imre (szerk.): *A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 45–66.
- Csurgó Bernadett (2014): A vidék nosztalgiája. Kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három Észak-Alföldi kistérségben. *SOCIO.HU*, 2. sz.
- Delitz, Heike (2009): *Architektursoziologie*. Transscript Verlag, Bielefeld
- Déry Attila (1995): *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*. Plinthosz Bt., Budakeszi

- Diós István – Viczián János (szerk., 2009): *Magyar Katolikus Lexikon*. Szent István Társulat, Budapest. Interneten is elérhető: lexikon.katolikus.hu. Utolsó megtekintés 2015. február 2.
- Dobosyné Antal Anna – Kovács Dezső (szerk., 2013): *Hollókő öröksége*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága, Budapest
- Dúll Andrea – Izsák Éva (szerk., 2014): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Dúll Andrea (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Durandin, Catherina (1998): *A román nép története*. Maecenas, Budapest
- Durkheim, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris Kiadó, Budapest (franciául 1893)
- Éger György (2005): A kisebbségi kérdés Európában 1990 után. In: Székely Szabó Zoltán (szerk.): *Herder úr látomása*. Európa-Club, Pécs, 54–79.
- Egyed Ákos (2002): *Falu, város, civilizáció*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár
- Egyed Ákos (2010): *Erdély 1848–1849*. Pallas Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda
- Ekler Dezső (2002): Nagyítás az építészetben. Vázlatok az építészet jelentéséhez. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk” 2*. Osiris Kiadó, Budapest
- Ekler Dezső (2014): A formák nyelve és a város. *Építészfórum.hu*. Utolsó megtekintés 2015. február 2.
- Erdei Ferenc (1937): *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe*. Athenaeum Kiadó, Budapest
- Eysymontt, Rafał (1999): Rynek wrocławski - studium porównawcze. In: *Wrocławski Rynek. Muzeum Historyczne we Wrocławiu*, red. Marzena Smolak, Wrocław, 230–244.
- Faragó Katalin (2009): *A viszonyosság alakzatai. Komparatív poétikák, viszonylati jelentéskörök*. Fórum Kiadó, Újvidék
- Farkas János (1996): *Építészet-, település- és városszociológia*. BME, egyetemi jegyzet, Budapest
- Farkas Zoltán (2011): A hatalom és az uralom. *Politikatudományi Szemle*, 2. sz. 31–49.
- Fay Dániel (2011): Terény kontra Hollókő – 34 parasztház felújítása Terényben. Balassa M. Iván – Dobosyné Antal Anna (szerk.): *A területi védelem színe és fonákja*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága, Budapest, 35–42.

- Féja Géza (1937): *Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe*. Athenaeum Kiadó, Budapest
- Fejérdy Tamás (2009): Örökség, védelem – ma, holnap. In: *Tanulmányok az örökségmenedzsmentről 1. kötet. A világörökség kezelése*. Kiss Ferenc előszavával, Információs Társadalomért Alapítvány, 213–233.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest
- Fél Edit (1991): A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia*, 102. 1/2. sz. 1–8.
- Festinger, Leon (2000): *A kognitív disszonancia elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest
- Foucault, Michel (1999): Eltérő terek. In: uő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 147–157. (franci eredeti megjelenés: 1984)
- Fox, Edward Whiting (1971): *History in Geographic Perspective: The Other France*. Published by Norton, New York
- Frank, Lorenz (2004): Wiederherstellung historischer Altstädte in Polen seit 1985. In: *Der Umgang mit dem kulturellen Erbe in Deutschland und Polen im 20. Jahrhundert*. Hg. Langer, Andrea. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warsawa. 191–197.
- Frisnyák Sándor (2001): A kultúrtáj kialakulása és terjedése Borsod vármegyében. Veres László – Viga Gyula (szerk.): *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL*. Miskolc, 213–223.
- Furu Árpád (2006): *Műemlékvédelem Torockón*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár
- Furu Árpád (2007): A Torockó Értékvédő Program. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és ember 20*. Szentendrei Szabadtéri Múzeum, Szentendre, 281–296.
- Furu Árpád (2010): Népi építészet. In: Furu et al. (szerk.): *Torockói népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 352–421. (első kiadás: 2002)
- Furu Árpád (2011): „A szent vallás és az virtus virágozzék áldás s békeség e fal közt lakozzék” – évszámok házfeliratok Torockón. *Acta Siculica – a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*, 699–708.
- Furu Árpád (2012): Torockó Értékvédő Program. <http://www.transylvaniatrust.ro/> Utolsó megtekintés 2015. február 6.
- Furu Árpád (2015): Tájai tagolódás Erdély népi építészetében. Doktori téziszfüzet. Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár

- Gagy József (2004): *Örökített székelykapu*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely
- Gallay Domokos (1996): *Vaskenyéren*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (első kiadás: 1926)
- Galsai Pongrác (1974): *Egy hipochonder emlékiratai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Genizse Péter (2010): *A természeti adottságok hatása a délkelet-dunántúli települések fejlődésére*. PTE TTK, Földrajzi Intézet, Pécs
- Gergely Ernő (1998): *Torockó (Régi magyar bányavárosok 2)*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Gerő László (1971): *Történelmi városrészek*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Giesz, Ludwig (1986): A „giccsemler” mint turista. In: Gillo Dorfles (szerk.): *A giccs antológiája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 147–164.
- Glaser Lajos (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények*, 4. sz. 297–307.
- Glaser, B. G.– Strauss, A. L. (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine Pub. Co.
- Goffman, Erving (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Gordon, David (2008): *The Purpose of the Past: Reflections on the Uses of History*. Penguin Press, S. Wood
- Granasztói Péter (2000): Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: Fejős Zoltán – Granasztói Péter – Szeljak György – Tasnádi Zsuzsanna (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Néprajzi Múzeum, Budapest
- Gulyás László (2010): A tartományi rendszer és a nemzeti kérdés Romániában 1950–1968. *Tér és társadalom*, 3. sz. 163–176.
- Gündisch, Konrad (1996): „Saxones” im Bergbau von Siebenbürgen, Bosnien und Serbien. In: *Die Deutschen in Ostmittelund Südosteuropa. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sprache*. Bd. 2. Hg. Grimm, Gerhard – Zach, Krista. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, München. 119–132
- Gyáni Gábor – Kövér György (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Győrbíró Pál (1971): Torockói emlékek és feladatok. *Művelődés*, XXIV. évf. 6. sz. 44–45.
- Gyurgyák János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok*. Osiris, Budapest

- Habermas, Jürgen (1985): A kommunikatív cselekvés elmélete II. A *Filozófiai Figyelő* és a *Szociológiai Figyelő* különkiadványa. ELTE
- Hajdú Farkas-Zoltán (2001): *Székelyek és szászok: a kölcsönös segítség és intézményei a székelyeknél és az erdélyi szászoknál*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely
- Hajdú Zoltán (1998): Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. *Tér és Társadalom*, 3. sz. 93–104.
- Hajnal István (1942): *Az újkor története. Egyetemes történet*, 3. kötet. Magyar Szemle Társaság Kiadása, Budapest
- Hajnóczi J. Gyula (1992): *Vallum és intervallum. Az építészeti tér analitikus elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Halbwachs, Maurice (1985): *Das Kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main (francia eredeti 1950)
- Hamvas Béla (1996): Öt géniusz. In: uő: *A magyar Hüperion II*. Medio Kiadó, Budapest, 7–176.
- Hanák Péter (főszerk.) – Mucsi Ferenc (szerk. 1978): *Magyarország története 1890–1910*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hantz-Lám Irén (1998): *Torockó útikalauz*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár
- Hantz-Lám Irén (2009): *Rendhagyó útikalauz – Torockó, Torockószentgyörgy*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár
- Harang Péter (2004): *Irodalmi fogalmak*. MEK, Budapest. <http://mek.oszk.hu/01300/01371/#>. Utolsó megtekintés: 2015. március 5.
- Hardin, Garrett (1968): The Tragedy of the Commons. *Science* 162, 1243–1248.
- Hartog, François (2000): Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio*, 4. sz. 3–25.
- Hassler, Uta – Niklaus Kohler (2004): *Das Verschwunden der Bauten des Industriezeitalters: Lebenszyklen industrieller Baubestände und Methoden transdisziplinärer Forschung*. Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen
- Hunyadi Attila (ed, 2012): *State and minority in Transylvania, 1918–1989. Studies on the History of the Hungarian Community*. Columbia University Press, New York
- Ifj. Kós Károly (1982): Torockó múzeuma. *Művelődés*, XXXV. évf. 7. sz. 37–39.
- Ifj. Kós Károly (2010): Bevezetés. Vasművesség. In: uő et al: *Torockói népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 19–86. (első kiadás: 2002)
- Ignác Rózsa (1970): *Torockói gyász*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest
- Illyés Zoltán (2014): Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban – Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 290–340.
- Illyés Gyula (1987): *A puszták népe*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

- Jakab Albert Zsolt: *Romániai magyar néprajzi bibliográfia*. <http://neprajzibibliografia.adatbank.transindex.ro/>. Utolsó megtekintés: 2015. január 8.
- Jakó Zsigmond – Valentiny Antal (1944): *A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár
- Jakó Zsigmond (1974): A torockói legenda születése. *Korunk*, 12. sz. 1241–1246.
- Jakó Zsigmond (1975). A torockói legenda kritikája. *Korunk*, 3. sz. 174–182.
- Janitsek Jenő (1999): Egyes román eredetű földrajzi nevek osztályozásának problémái. *Névtani értesítő*, 21. sz. 159–163.
- Jankó Ferenc (2002): A hely szelleme, a település image és településmarketing. In: *Tér és Társadalom* 4. sz. 39–62.
- Jankó János (1893): *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest
- Jókai Mór (1966): *Egy az Isten*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest (első kiadás 1877)
- Jókai Mór (szerk. 1887): *Segítség! Eperjes, Nagykároly, Toroczko tűzkárosultjainak fölsegelésére*. Budapest
- K. Lengyel Zsolt (2007): *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda
- Kalocsai Csilla (1998): Örökség, turizmus és a világfalu. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 197–202.
- Kántor Zoltán (szerk., 2004): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel Kiadó, Budapest
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1995): *Rejtjelek 2*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2000): *Beszélő házak. Lakásaink szimbolikája, Magyarország, 1990-es évek*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Karcag Ákos (é. n.): Torockó – Székelykő. Történeti Magyarország várai – internetes adatbázis, <http://jupiter.elte.hu/>. Utolsó megtekintés: 2015. január 31.
- Kelemen Lajos (1925): *Jókai Erdélyben*. Kolozsvár
- Kelemen Lajos (1982): Torockószentgyörgy és emlékei. *Művészettörténeti tanulmányok II*. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 197–200.
- Kelley, H. Harold (1973): The Processes of Causal Attribution. *American Psychologist*, February, 107–128.

- Keményfi Róbert (2008): „Kulturális hatóerőnk” mitikus történeti földrajzi háttere: a magyar Mezopotámia képzete. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 9. (31) sz. 101–131.
- Kerner Gábor (2010): A népi építészet változásai a Káli-medencében. In: Balassa M. Iván – Dobosyné Antal Anna (szerk.): *A területi védelem színe és fonákja*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest, 81–88.
- Kerner Gábor (2010): Civil örökségvédelem a Káli-medencében. In: Balassa M. Iván – Dobosyné Antal Anna (szerk.): *XVI. Népi építészeti tanácskozás*. Budapest, 81–86.
- Keserű Katalin (2015): A hegyek változó jelentése a magyar művészetben. In: uő: *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában*. Szabadbölcselet, Budapest. Elektronikus kiadás: mmi.elte.hu. Utolsó megtekintés: 2015. január 30.
- Keszeg Anna (2013): Torockó-reprezentáció forrásai Jókai Mór Egy az Isten című művében. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai&Jókai. Tanulmányok*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 235–247.
- Keszeg Vilmos (1998): Aranyosszéki-tordai-torockói bibliográfia. In: Boér Hunor (szerk.): *Acta – 1997. II.* Csíki Székely Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum. Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy
- Keszeg Vilmos (2001): Táj és kép. Aranyosszék határai. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve* 9. Kolozsvár. Elérhető: <http://www.sulinet.hu/oroksegtar>. Utolsó megtekintés: 2015. január 7.
- Kiss Ferenc (1990): *Csoóri Sándor*. Magvető Kiadó, Budapest
- Kiss Gy. Csaba (1993): Nemzet és haza dilemmája a himnuszok tükrében. In: uő: *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 93–108.
- Kiss Kitty – Román Árpád: Torockó az Erdély épületegyüttesben. In: Cseri Miklós – Bereczki Ibolya (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve* 25. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 213–229.
- Kornai János (2004): Mit tanulhatnak a poszt szocialista átalakulás útjára lépő országok az átmenet eddigi tapasztalataiból? *Közgazdasági Szemle*, október, 899–923.
- Kós Károly (1998): Kiáltó szó. In: *Magyar irodalom Bánffy Miklóstól Szilágyi Domokosig* (összeállította: K. Jakab Antal). Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 101–106. (röpirat 1921-ből)

- Kós Károly (2008): Naplójegyzetek. *Országépítő őszi melléklete* (eredeti megjelenés: 1907)
- Kósa László – Filep Antal (1978): *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kósa László (1998): *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Planétás Kiadó, Budapest
- Kosáry Domokos-R. Várkonyi Ági (1977): *Magyarország története képekben*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Kostof, Spiro (1998): *Die Anatomie der Stadt*. Campus Verlag, Frankfurt/New York
- Kovács Dezső (1993): Fordulópont előtt a magyar falusi turizmus? *A falu* 1. sz. 57–65.
- Köpeczi Béla (szerk., 1986): *Erdély története I. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Körmendy Zoltán (2002): Budapesti bérkaszárnya. In: Németh György (szerk.): *Peremhelyzetek – szociográfiák. Budapesti Negyed* 1-2. sz. 235–248. (első megjelenés 1937)
- Körösfői-Kriesch Aladár (1909): Torockó. In: Malonyai Dezső (szerk.): *A magyar nép művészete* 2. Franklin Társulat, Budapest, MEK Kiadás www.oszk.hu. Utolsó megtekintés: 2015. március 7.
- Kővári László (1853): *Erdély földje ritkaságai*. Tilsch János Tulajdona, Kolozsvár
- Kroner, Michael (1997): Siebenbürgisch-Sächsischen Hauskalender. Jahrbuch vom Hilfskomitee der Siebenbürger Sachsen, München. 92–100.
- Krúdy Gyula (1964): *A podolini kísértet*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Kucsera Csaba (2008): Megalapozott elmélet: egy módszertan fejlődéstörténete. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 92–108.
- Kunszabó Ferenc (1972): Sárköz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Kunt Ernő (1980): *Temetők népművészete*. Corvina Kiadó, Budapest
- Kuroczyński, Piotr (2011): *Die Medialisierung der Stadt*. Bielefeld
- L. Balogh Krisztina (2011): A kör közepén állók – településrendezési problémák. In: Balassa M. Iván – Dobosyné Antal Anna (szerk.): *A területi védelem színe és fonákja*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest, 75–80.
- Léderer Pál (2002): *A szociológus, a módszerei, meg a szövege*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Léstyán Ferenc (2000): *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. A gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség kiadása, Gyulafehérvár

- Letenyei László – Őrszigethy Erzsébet (2012): Magyarországi szociográfiák – bibliográfia. *Sociography.eu – Szlovák-magyar szociográfia a határ mentén*. Utolsó letöltés 2015. január 26.
- Letenyei László (2006): Településkutatás I. Kézikönyv. Új Mandátum Kiadó, Ráció Kiadó, Budapest
- Lowenthal, David (2004): Az örökség megteremtése. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Hamattan–Atelier, Budapest, 463–492.
- Lupescu Radu (2012): Vár, Torockószentgyörgy. *Romániai Magyar Lexikon*. Műemlékek. <http://lexikon.adatbank.ro/>. Utolsó megtekintés 2015. február 1.
- Lupescu, Radu (2006): A torockószentgyörgyi vár középkori története. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat 1. 137–148.
- Malonyai Dezső (1907–1922): *A magyar nép művészete*. Franklin-Társulat, Budapest. A Torockóról szóló részt lásd: <http://mek.oszk.hu/01600/01671/html/index.html?00000.htm&00000.htm>. Utolsó megtekintés 2015. március 31.
- Margittai Gábor (2009): Vaskenyér. *Magyar Nemzet*, március 24.
- Márkus György (1992): Tudományképünk változásai. In: uő: *Kultúra és modernitás*. T-Twins, Budapest, 275–355.
- Márkus István (1979): *Nagykőrös*. Magyarország felfedezése sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Máté Zsolt (2001): A városszerkezet mint műemlék – az építészeti és települési örökség egysége és különbözősége. *Falu Város Régió* 6. sz. 6–9.
- Máté Zsolt (2002): *Történeti települések értékvédelme*. BME Egyetemi jegyzet, Budapest
- Máté Zsolt (2009): Értékvédő program – program nélküli értékvédelem. A Torockói és Énlakai Értékvédő Program tanulságai. In: Többszemzetiségű régiók építészete. Az épített örökség felújításának elméleti és gyakorlati kérdései – Tusnád 2009. Konferencia kiadvány, Rimetea – Torockó, 17–24.
- Mayer, Vera (1993): *Burgenland. Bau- und Wohnkultur im Wandel*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
- McLuhan, Marshall (2001): *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Trezor Kiadó, Budapest (angolul: 1962)
- Meggyesi Tamás (2009): *Városépítészeti alaktan*. Terc Kiadó, Budapest
- Mendele Ferenc (1983): Népi építészeti emlékek védelme. In: Császár László (szerk.): *A műemlékvédelem Magyarországon*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 178–210.

- Mendöl Tibor (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mezős Tamás (2001): *Műemlékvédelem*. BME Egyetemi jegyzet, Budapest
- Mikó István (1975): Jókai Torockón. *Keresztény Magvető*, 4. sz. 231–234.
- Mikszáth Kálmán (1998): *Jókai Mór élete és kora*. Arcanum CD-ROM, Budapest
- Mill, John Stuart (1980): *A szabadságról. Haszonelvűség*. Magyar Helikon-Európa, Budapest (angolul 1862)
- Mumford, Lewis (1985): *A város a történelemben*. Gondolat, Budapest
- N. Kovács Tímea (szerk., 1999): *Kulturális antropológia és irodalomtudomány. Helikon*, 2. sz. tematikus szám
- Nagy Ferenc (1838): Levéltöredék Torockóról. *Nemzeti Társalkodó*, december 27. 23. sz. 205–208.
- Nagy Gábor (2014): *Nem is tudom... harmadszor. Új írások a műemlékvédelemről és másról*. Hungarovox Kiadó, Budapest
- Nagy Jenő (2010): Népviselet. In: Nagy et al.: *Torockói népművészet*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 221–314.
- Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Budapest
- Németh Katalin (2011): Balaton-felvidéki védett területek. In: Balassa M. Iván – Dobosyné Antal Anna: *A területi védelem színe és fonákja*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest, 67–74.
- Németh Krisztina (2013): A terapeuta, a nyomozó és a rendőrspicli. Variációk egy terepmunka értelmezéséhez. *Szociálpedagógia*, 3–4. sz. 48–65.
- Németh Zsolt (2011): *Az urbanizáció és a térbeli társadalomszerkezet változása Magyarországon 1990 és 2001 között*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási jelentések 93, Budapest
- Nikitscher Péter (2004): *Paradigmaváltás a kulturális földrajzban. Táj, tér, tervezés*. Geográfus doktoranduszok VIII. országos konferenciája. Konferencia kiadvány, CD-ROM. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, o. n.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. *Aetas*, 3. sz. 132–141. (francia eredeti: 1984)
- Novák László (1997): Emberföldrajz és településnéprajz. *Tisicum*, 10. sz. 155–165.
- Oláh Sándor (1998): Ember és föld Székelyföldön. *Ökotáj*, 18–19. sz. 44–49.
- Orbán Balázs (1868): *Székelyföld leírása V*. Ráth Mór Bizománya. Nyomatott Panda és Frohna Könyvnyomdájában, Pest. Aranyosszék. Elektronikus kiadás <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/203.html>.

- Orbán Balázs (1985): *Székelyföld*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Őrszigethy Erzsébet (1995): *Bírsalmasajt*. Sík Kiadó, Budapest
- Őrszigethy Erzsébet (2012): A magyar szociográfiáról. *Sociography.eu – Szlovák-magyar szociográfia a határ mentén*. Utolsó letöltés 2015. január 26.
- Pál János (2010): Kényszerpályás útkeresés. Adatok a Dél-Erdélyi Unitárius Egyház történetéhez 1. *Keresztény Magvető*, 1. sz. 22–44.
- Paládi-Kovács Attila (2007): *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Paládi-Kovács Attila (főszerk., 2000): *A magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Pászka Imre (2006): *A fordított folyamatok struktúrái*. Belvedere Meridionale, Szeged
- Pintér Judit Nóra (2008): Nostalgia, szentimentalizmus, utópia. *LAOKOÓN Művészettudományi folyóirat*, 5. sz. 34–41.
- Pogány Frigyes (1954): *Terek és utcák művészete*. Építésügyi Kiadó, Budapest
- Pogány Frigyes (1976): *A szép emberi környezet*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Pomian Krzysztof (2004): Nemzet és örökség. In: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 85–96.
- Prinz Gyula – Teleki Pál (1990): *A magyar munka földrajza*. Magyar földrajz II. Babits Kiadó, Budapest (reprint az 1937-es kiadás alapján)
- R. Süle Andrea (1990): Terület- és településrendezési tervek Romániában. *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 1. sz. 31–43.
- Ráth-Végh István (1940): *Az emberi butaság kultúrtörténete*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest
- Ratzel, Friedrich (1896): *Der Staat und Sein Boden*. Verlag Bei S. Hirzel, Leipzig
- Ravasz István (1999): Az erdélyi hadműveletek 1944 késő nyarán-kora őszen. V. rész. A tordai csata. *Hadtörténeti Közlemények*, 4. sz. 1–29.
- Ray, Christopher (1998): Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis* 38, 3–20.
- Riegl, Alois (1998): A modern műemlékkultusz lényege és kialakulása. In: Beke László (szerk.): *Művészettörténeti tanulmányok*. Balassi Kiadó, Budapest, 7–47.
- Román András (2004): 487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről. Terc Kiadó, Budapest
- Roters, Katharina (2014): *Hungarian Cubes*. Park Books, Zürich
- Sári Zsolt (2006): Egy falu a huszadik századból. A 20. századi épület-együttes lehetősége a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. In: Cseri

- Miklós – Füzes Endre – Kücsán József – Perger Gyula (szerk.): *Ház és ember 19. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága közös kiadványa*, Szentendre, 15–31.
- Sárkány Péter (2014): Az elmélet gyakorlata. In: uő: *A filozófia, mint praxis. Tanulmányok a filozófia, a pszichoterápia és a szociálpedagógia határterületeiről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 121–132.
- Schneller István (1990): *Az építészeti tér településszintű értelmezésének egy lehetősége*. Kandidátusi tézisek. MTA Könyvtár, Budapest
- Schulze, Gerhard (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő*, 1–2. sz. 135–158.
- Simmel, Georg (1983): *Soziologie des Raumes*. In: *Schriften zur Soziologie. Eine Auswahl*. Suhrkamp, Frankfurt am Main (első megjelenés 1903)
- Somlai Péter (1984-1985): A „hagyományos háztartások” és a „polgári intimitás”. Két típus a családi kapcsolatok társadalomtörténetéből. *Szociológia*, 1-2. sz. 1–23.
- Sonkoly Gábor – Erdősi Péter (2004): Bevezető. In: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 7–22.
- Sonkoly Gábor (2000): A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 4. sz. 45–66.
- Sonkoly Gábor (2001): *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Sonkoly Gábor (2009): Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban. *Korall*, 10–12. sz. 163–182.
- Steiner, Helmut – Prechtl, Gerd (1980): *Häuselbauer und Architekt: Motivanalyse zum Einfamilienhausbau*. Bundes-Ingenieurkammer, Wien
- Sükösd Mihály (1963): A szociográfia útjai. *Kortárs*, 8. sz. 1255–1258.
- Sütő András (1970): *Anyám könnyű álmot ígér*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- Szabó László (2008): Lehet-e a hagyományos paraszti közösségben generációs ellentét? In: Gyáni Gábor – Lácza Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. Hajnal István Kör Társadalomtudományi Egyesület – Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza, 247–258.
- Szabó Zoltán (1938): *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi, Budapest

- Szabó Zoltán (1988): *Szerelmes földrajz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest (első kiadás: 1942)
- Szász Gábor (2010): Építészeti értékvédelem Závodon. Balassa M. Iván – Dobosyné Antal Anna (szerk.): *XVI. Népi építészeti tanácskozás*. Budapest, 93–98.
- Szegő György (1998): *Privátfotó – Szimbólumtár*. Theater Art Fotó, Békéscsaba
- Szekeres László (1969-70): Torockó regénye. In: Baróti Dezső (szerk.): *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 8*. Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda Kiadó, Budapest, 95–116.
- Szekfű Gyula (1934): *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Szerb Antal (1978): *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest (első kiadás: 1934)
- Szolnoki József (2015): Tetovált házak avagy a gulyáskommunizmus ornamentikája. In: *Századvég* (közlésre elfogadva)
- T. Szabó Levente (2008): *A tér képei: tér, irodalom, társadalom. Tanulmányok*. Korunk Komp-Press, Kolozsvár
- Tamási Áron (1939): *Szülőföldem*. Erdélyi Szépműves Céh, Kolozsvár
- Tamáská Máté (2004e): Konflikte der Schutzzone. Eine Fallstudie von Wien/Grinzing. *Forum Stadt* 3, 259-280.
- Tamáská Máté (2006): Hagyományos és modern lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 36–62.
- Tamáská Máté (2008): Kockaházat a Skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. *Múltunk*, 3. sz. 98–108.
- Tamáská Máté (2008b): Generációs különbségek a falusi lakóház megítélésében. In: Gyáni Gábor – Lácay Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. Hajnal István Kör Társadalomtudományi Egyesület – Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza, 259–267.
- Tamáská Máté (2009): *A vidéki tér emlékezete. Az épített környezet társadalomtörténeti magyarázata és jelenkori örökségesítése*. ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, PhD értekezés
- Tamáská Máté (2011): *A vidéki tér emlékezete*. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- Tamáská Máté (2011b): Faluképvédelem falusi szemmel. In: Balassa M. Iván – Dobosyné Antal Anna (szerk.): *A területi védelem színe és fonákja*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága, Budapest, 49 – 56.
- Tamáská Máté (2013): *Falvak az uradalmak helyén. A megszünt nagybirtok telep községeinek építészete 1945 után*. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- Tamáská Máté (2013): *Kassa-vidék településképei*. Kalligram, Pozsony

- Tamáska Máté (2014): „Opening the landscape to transform society” – the Hungarian Gulag (1950-1953) in the Hortobágy area, Hungary. In: *Offene Landschaften, Siedlungsforschung* 31. Hg. Heinrich-T. Orsolya - Révész László - Schenk Winfried. Selbstverlag ARKUM, Bonn.
- Tamáska Máté (2014b): Region, Markt und Ortsbild von Eisenburg. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 1-2, 18-29.
- Tamáska Máté (2014c): The Torockó Myth. Notions to the Sociographic Interpretation of Heritage Space. *Belvedere. Thematic Issue: Viewpoints, Perspectives*, ed. Pászka, Imre. 2014/Winter. 110-121.
- Tamáska Máté (2014d): Faluvárosok. Premodern városi szerkezetek, mint faluképek. In: Báti Anikó – Csoma Zsigmond (szerk.): *Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában*. Agroinform Kiadó, Budapest, 29–46.
- Tánczos Vilmos (1996): *Keletnek megnyílt kapuja*. Kom-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár
- Thoroczkay Sándor (2004): Adatok a Thoroczkay család történetéből. *Keresztény Magvető*, 3. sz. 308–312.
- Thum, Gregor (2003): *Die fremde Stadt. Bseslau 1945*. Siedler Verlag, Berlin
- Tillmann József Adalbert (2011): A vakfolt hosszú árnya. 2000 *Irodalmi és társadalmi havilap*, <http://ketezer.hu>. Utolsó letöltés 2015. március 14.
- Tóth Zoltán (2010): Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztypusról? *Korall*, 40. sz. 4–44.
- Tüskés Tibor (1975): *Nagyváros születik*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- U. Nagy Gábor (2006): *Őrségi házak*. Őrvidéki Civil Szövetség, Óriszentpéter
- Utasi Ágnes (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest
- Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól a századfordulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Varga E. Árpád (2007): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda
- Voigt Vilmos (1990): *A folklorizmusról*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
- Wagner, Richard (1996): *Román különút*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (németül 1991)

- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest (németül 1922–1964)
- Witt, W. Steven, Rudasill, Lynne Marie (Eds.) (2010) *Social Science Libraries: Interdisciplinary Collections, Services, Networks*. DeGruyter Saur, New York
- Zukin, Sorokin (1987): Gentrification: Culture and Capital in the Urban Core. In: *Annual Review of Sociology* 13. 129-147.

ÖSSZEFOGLALÁS

Torockót sokan és sokszor felfedezték már. Többek között Orbán Balázs és Jókai Mór, hogy csak a két leghíresebb nevet említsük. Legújabban a műemlékvédelem figyelt fel értékeire és indított el egy olyan mintaprogramot, amely nem csak a fizikai tér jellegét, de a helyi társadalom mindennapjait is befolyásolta. *A műemléki tér szociográfiájában* a mítoszteremtő generációk szellemi hagyatéka, a házakban, utcákban tetten érhető tárgyi örökség, az ezeket megőrizni kívánó műemlékvédelem és a hétköznapi emberek párbeszéde elevenedik meg hét fejezetben.

Az első fejezet, *A műhely* a módszertant mutatja be. Bár az empiria főként szociológiai és településkép karakterológiai adatgyűjtésekre támaszkodott, a könyv megírásakor egy másik tudományos hagyomány, a szociográfia adott útmutatásokat. A műfajul választott beszélgetésmontázsban a terep, az interjúidézetek, a jegyzetek, a szépirodalmi és szaktudományos idézetek a szöveg teljes értékű részeivé válhattak.

A második fejezet, *A Torockó-mítosz* a városka szellemi felfedezésnek történeti vázlatát adja. Mindenekelőtt az irodalmi génusz mibenlétére kérdez rá, Jókai Mór *Egy az Isten* című regényéből kiindulva. Nem csak arról van szó, hogy ez a regény beemeli Torockót az irodalomtörténet és ezen keresztül a magyar nemzeti identitás kincses tárába, de arról is, hogy Torockót mind a mai napig az író szemüvegén keresztül érzékeljük, így például a falut körülölelő *holdbéli tájat* vagy a teraszosan művelt hegyoldal *emberkéz teremtetten karzatait*. Jókai azonban csak részben volt szerzője a Torockó hangulatnak, hiszen tájleírásainak java részét Orbán Balázstól kölcsönözte. Orbán Balázs sok tekintetben nagyobb hatást gyakorolt a mítosz további sorsára, mint Jókai Mór, hiszen neki köszönhetően Torockó egyben tudományos témaként is megjelent, előbb, mint néprajzi kuriózum (például Jankó János 1893), majd Erdély történeti fejlődésének allegóriája (például Borbély István 1927), végül pedig mint a saját történet-képének kritikai önreflexiója (Jakó Zsigmond 1974). Jakó stájer eredetet megcáfoló írásának recenziója ugyanakkor egy másik jelenségre is rávilágít, nevezetesen arra, hogy a mítosz a tudományos tézisekkel ellentétben túléli a cáfolatokat. A 20. század végén pedig – részben a műemléki felfedezésnek is köszönhetően – a mítoszteremtés új hullámai figyelhetők meg, amelyek Torockót kuriózumként mutatják fel Erdély és általában a magyarság nemzeti térképén, legyen szó építészetéről, tájról, vallásról vagy néprajzi, történeti hagyományokról.

A harmadik, *Faluváros* című fejezet Torockó történetföldrajzi helyzetét tekinti át. A kifejezés arra utal, hogy bár a település jogilag jobbágy közösség volt, vasművessége és vaskereskedelme okán a 19. századig része volt Erdély városhálózatának, igaz, egyre csökkenő súllyal. Glaser Lajos (1939) életkamra fogalmából kiindulva a Torockó-völgy négy települése egy világos természetföldrajzi határokkal rendelkező, a középkorban önálló igazgatási egységgé fejlődő kistájként értelmezhető. Ennek középpontja a Thoroczky-család szentgyörgyi vára. A később kialakuló torockói vaskereskedelem, illetve nem utolsósorban az unitárius vallás és a hozzá kapcsolódó iskola ezt a zárt életkamrát nyitja ki és teremt városias jellegű kapcsolatokat a Szászföld és Közép-Erdély irányába. Mikor a 19. század végén a vasbányászat megszűnik, a magyar államigazgatás járási székhelynek jelöli ki Torockót. A nagyrészt román ajkú járás 1920 után megszűnik, majd többszöri közigazgatási reform és határmódosítás után Torockó a 20. század második felében Fehér megyénél állapodik meg. Ez a folyamat teszi, hogy Torockó kisebbséget alkot a kisebbségi léten belül is, mint dél-erdélyi szóróvány település. S noha társadalmi és gazdasági értelemben a 20. század mély depressziót okozott, az elzártság és a megrekedtség nagyban erősítette Torockó mítoszát, egyben konzerválta a történeti településképet.

A negyedik, *Látkép* címet viselő fejezetben a műemléki tér morfológiai karakterológiája kerül bemutatásra. Mindenekelőtt a főtér, amely maga is több részre tagolódik, a templomtól északra és délre eső területre. Az északi, a vajor körül kialakuló teresedés összképét kevésbé érintették az elmúlt évtizedek változásai, sőt, jobbra az 1900-as évek járásszékhely fejlesztései is elkerülték. Ebből következően hangulata kiegyensúlyozottabb, ugyanakkor falusiasabb is, mint déli párjáié. Ott ugyanis a városháza, de még inkább a román templom és a tömbház olyan markáns változásokat idéztek elő, amelyek felborították a kis házak egyensúlyát, sőt bizonyos értelemben fel is szabdalták a tér látványát. A tér textúráját ma leginkább a park sűrű növényzete és a felújított házsorok friss fehérsége közötti vizuális interakció határozza meg. A főtérből induló, az országutakhoz kapcsolódó két „főutca”, a Szentgyörgyi és a Borrévi szerepe a 20. század során értékelődött fel, miután a település elvesztette központi funkcióit, és besorolódott a környék falvainak átlagába. Végül a két további településrész közül a volt bányász negyed kapcsolódik erőteljesebben a főtérhez, míg vele átellenben a Kővár utcák kijelölte hosszanti tengely egy, a magtelepüléssel párhuzamos, falusias részt rajzol ki.

Az ötödik, *A Torockói ház* című fejezet elsőként a város műemléki kataszterének legértékesebb rétegét képező főtéri fehér házakat tárgyalja. Ez az épülettípus a 19. század közepén szász mintákat követve alakult ki. A mai műemléki térben rendkívül magas presztízsnak örvend, az emberek válaszlai alapján esztétikai értékeit tekintve még az új építésű házakat is maga mögé utasítja. Nem úgy a történeti házréteg többi tagja, így a boronafalazatú jobbágyház vagy az egyszerűbb népi lakóházak, amelyek ma is veszélyeztetett részét képezik a műemléki állománynak. A százfős mintán felvett kérdőív adatait elemezve elmondható, hogy a torockói emberek attitűdjét egy sajátos régiség norma határozza meg. A műemléki értékvédelemhez képest a régiség norma leegyszerűsíti a történeti épület fogalmát, csak egy-egy részletet emel ki, így például a kettős ablakot vagy a fehér színt. Jelentős különbség továbbá, hogy míg a településképi védelem alapelveit a műemléki szakmai viták alakítják, addig a régiség norma a műemléki impulzusok mellett a helyi társadalom, illetve a tágabb értelemben vett kortárs divatok eredőjeként jött létre.

A hatodik fejezet, *Az értékvédő társadalom* írja le a műemléki tér szervezeti hátterét, a Torockó Értékvédő Programot, illetve a rá adott helyi reakciókat. A 1996-ban induló értékvédő program alapelve, hogy a házakat a benne lakók aktív közreműködésével kell megóvni. Ehhez olyan támogatási rendszert dolgoztak ki, amely a programban résztvevők számára állandó karbantartási támogatást biztosít, illetve pályázati úton a felújításokhoz is támogatást nyújt. Budapest V. kerületi önkormányzata anyagi támogatásának köszönhetően évi 22–25 000 euró állt a program rendelkezésére. Figyelembe véve, hogy a torockóiak saját munkaerejüket adták a programhoz, illetve egyéb forrásokat is sikerült mozgósítani, a műemléki térben megvalósuló tényleges felújítások összértéke az alap-támogatás két-háromszorosát is elérhette. A program második szakaszában a műemlék felügyelet hivatali eszközrendszere is kialakult. Az elmúlt majd' két évtizedes értékvédelmi munkát a torockóiak részben saját sikerükként könyvelik el, ám a támogatások és ellenőrzések konfliktusokat is generáltak. Egyrészt a 20. század második felében építkező, tehát műemlékileg nem releváns ingatlanban élők nehezményezik, hogy kimaradnak a támogatottak közül. Másrészt a helybeliek a támogatást nem egyszer összekeverik a szociális segély fogalmával, amihez a szegénység és a rászorultság stigmája társul. Holott a közepes, illetve kifejezetten jó anyagi helyzetben lévő családoknál a pénzbeli juttatás inkább jelképes elismerés, amiből persze az is következik, hogy egy esetleges kizárás esetén erős ellenvélemények fogalmazódnak meg a programmal kapcsolatban. A ki-

lépők, kizártak száma a tízet sem éri el, ami a mintegy másfélszáz programban résztvevő portához képest számbelileg elenyésző. A helyzetet azonban bonyolítja, hogy a kilépők, illetve be nem lépők közül többen a helyi panziós elit legsikeresebb vállalkozói elitjéhez tartoznak, tehát közvetlen haszonélvezői a műemléki térbe áramló turistaforgalomnak.

A záró fejezet, amely a *Húzza őket a hegy* címet kapta, a turizmus formáit és a helyi társadalomra gyakorolt hatásait vizsgálja. A kilencvenes évekre jellemző egynapos turisták ma is nagy számban keresik fel a települést, ám az ő számukra a falu nem igyekszik szolgáltatásokat kínálni. A helyiek csak a több napra érkező, helyben megszálló utazót tekintik igazi „vendégnek”. Noha ma még a kisebb családi szállások a jellemzőek, megfigyelhető, hogy a szerényebb helyek csak a nagyobbak telítettsége után, részben azokon keresztül, „pótszállásként” jutnak vendéghez. Az ágyszámok növelése a házak átépítésében és az új épületek felhúzásában is alapvető motiváció. A turizmus pozitív hozadéka, hogy a házak megőrzésébe fektetett összegek befektetésként megtérülnek, s hogy Torockó anyagilag stabilizálni tudta helyzetét. Komoly veszély ugyanakkor, hogy a vendégek kiszolgálása felülírja a műemléki értékeket, tovább módosítja a régiség norma tartalmát, illetve általában megváltoztatja Torockó falusias miliójét.

Összegezve elmondható, hogy az elmúlt két évtizedben az elzárt Torockó közismert turisztikai célponttá és sikeres műemlékvédelmi példává válhatott. Nem csak a falukép stabilizálódott, de kialakult egy sajátos régiség norma is, amelynek legfontosabb jellemzője a régi házak, mindekelőtt a főtéri klasszicista épületek felértékelődése. Mindemellett megindult a helyi társadalom erőteljes anyagi differenciálódása, ami ugyan általános jelensége az elmúlt bő két évtized rendszerváltásának, ám Torockón mindezt a műemléki átalakulást követő turizmus felgyorsította és markánsabbá tette. A műemléki tér tehát nem csak történeti településképként, de a helyi társadalom dinamikus átalakulását egyszerre előidéző és megjelenítő térként is értelmezhető.

SUMMARY

DISCOVERIES OF TOROCKÓ: SOCIOGRAPHY OF HERITAGE SPACE

Many people, many times have discovered Torockó. Among others, Balázs Orbán and Mór Jókai, just to mention two of the most famous names. In recent times, heritage protection has turned attention to its values and launched a model program that has not only affected the physical space, but also the everyday life of the local community. The seven chapters of this sociography of the heritage space present the spiritual legacy of the myth-creating generations, the tangible heritage existing in the houses and streets, and the dialogue between experts in heritage protection wishing to preserve these and everyday people.

The first chapter entitled 'The Workshop' presents the methodology. Although the empiric is mainly relied on sociological and settlement-characterological data collections, another academic tradition provided specific guidance when writing the book: sociography. The dialogue montage chosen as the genre has enabled the text to fully incorporate the site descriptions, the interview citations, notes made during the field works, as well as literary and disciplinary quotes.

The second chapter, 'The Torockó Myth', gives a historical outline of the spiritual discovery of the town. First of all, it reviews the essence of the literary genius based on a novel "God is One" by Mór Jókai. In fact, this novel not only integrates Torockó into the literal history and consequently into the treasure trove of the Hungarian national identity; moreover, even today Torockó is perceived through the writer's glasses: such as the *lunar landscape* or the *man-made galleries* of the cultivated terraces surrounding the village. It is to mention that Jókai was only partially the author of the Torockó atmosphere, as he borrowed most of his descriptions from Balázs Orbán. In many respects Balázs Orbán had a greater impact on the future developing of the myth than Mór Jókai. Indeed, it was him who also transformed Torockó into a scientific topic. The academic life discovered Torockó first only as an ethnographic curiosity (i.e. János Jankó 1893), then as an allegory of Transylvanian historical identity (e.g. István Borbély 1927), and finally as a subject for critical re-reflection

on historical data (Zsigmond Jakó 1974). Jakó refuted the Styrian origin. Nevertheless, the review on Jakó's writing reveals another phenomenon, namely the fact that the myth survives scientific refutations. Due partly to the heritage discovery, new waves of myth creation appeared at the end of the 20th century. They usually present Torockó as a curiosity in Transylvania and the national map of the Hungarians, be it architecture, scenery, religion, or ethnographic, historical traditions.

The third chapter, 'Village-town' overviews the historical-geographical position of Torockó. The term implies that although the town was legally a serf village, due to its iron works and iron trade it was part of the Transylvanian town network until the 19th century. Based on Lajos Glaser's concept of *life-chamber* (1939), the four settlements of the Torockó Valley should be considered as a micro region with clear geographical borders that developed into an independent administrative unit in the Middle Ages. Its centre was the Toroczky family's castle in Torockószentgyörgy. Torockó's iron trade, and last but not least, the Unitarian religion and the related school opened this closed life-chamber and created urban-like relationships in the direction of Saxon Land and Central Transylvania. When iron mining ceased in the late 19th century, the Hungarian government appointed Torockó as a district seat. The mainly Romanian-speaking district ceased after 1920, and after repeated administration reforms and border changes Torockó became part of Alba County in the second half of the 20th century. This process has made Torockó form a minority within the minority. It became a "southern Transylvanian settlement". This means that administratively it is separated from the centres of Hungarian minority in Romania. Even though the 20th century caused a deep depression in a social and economic sense, isolation and stagnation greatly strengthened the Torockó myth and preserved the built heritage of the settlement.

The fourth section, 'Panorama', portrays the morphological character of the heritage space. First of all, the main square is divided into two distinct areas (a northern and a southern) by the Unitarian church. In the northern part, changes occurred during the past decades have less affected the overall picture of the place around the *vajor* (basin). In fact, by a closer look, even the district-seat improvements at the turn of the 20th century mostly avoided the northern part. Consequently, a more balanced but more rustic milieu characterizes it than its southern counterpart. In the southern part, the town hall, moreover the Orthodox church and the block house have brought about pronounced changes to the balance of small houses, and, in a sense, also ripped up the scene of the square.

Today, mostly the interaction of the dense vegetation of the park and the fresh white of the rows of renovated houses determine the spatial texture. Torockó has also a linear axle. The role of the two 'main streets' connected to highways, the Szentgyörgyi and Borrévi streets, increased during the 20th century, when the town lost its central role and submerged into the average of neighbouring villages. Finally, Torockó has also two separated quarters. The former mining quarter (western part) is connected more visibly to the main square, while the longitudinal axis appointed by the Kővár streets shapes a rustic quarter parallel to the core settlement.

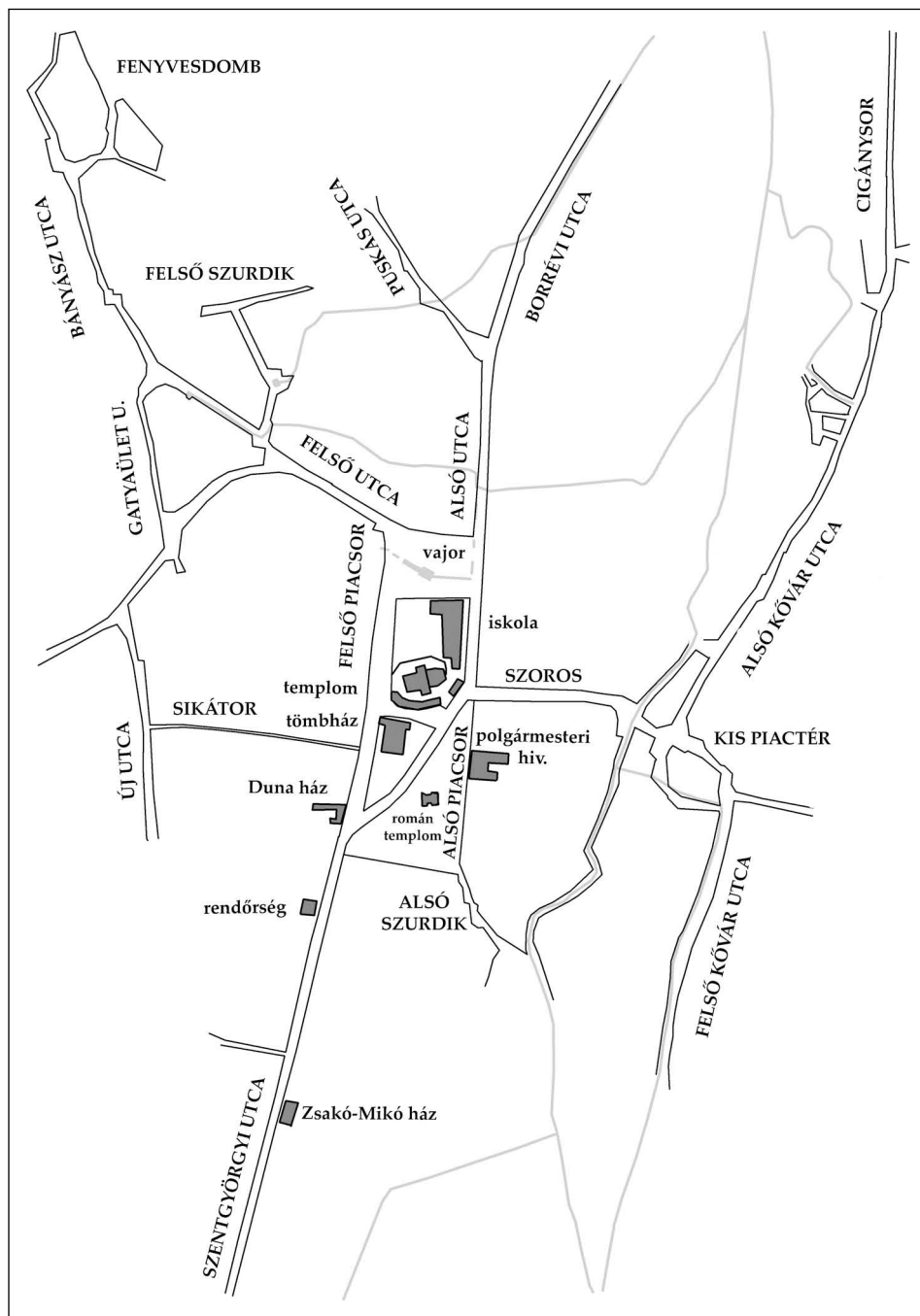
The fifth chapter entitled 'The Torockó House' first discusses the most valuable elements of the heritage cadastre of the town: the white houses in the main square. This building type emerged in the mid-19th century following Saxon patterns. It enjoys a very high prestige in today's heritage space. In terms of aesthetic value, it even surpasses the newly built houses in locals' view, unlike the rest of the historical house-layer, such as log-wall serf houses or the simpler folk houses, which are the most endangered part of the heritage stock. Analysing questionnaire data recorded on a sample of a hundred people, a so-called "heritage norm" can be detected. As opposed to heritage conservation, the heritage norm simplifies the definition of a historical building highlighting only some elements, such as double window or the white colour. A significant difference is also that while professional heritage debates formulate the principles of monument conservation, yet the heritage norm derives impulses as well from the local society, tourism and contemporary architectural fashions.

The sixth chapter, 'The Value-protective Society' describes the organizational background of the heritage space of the Torockó Heritage Conservation Program, and the ensuing local reactions. The principle of the value protection program started in 1996 is to protect the houses with the active participation of the inhabitants. For this purpose, a support system has been developed that provides constant maintenance support or tenders for renovation for program participants. Thanks to the financial support of the 5th District Council of Budapest, a sum amounting to 22-25,000 euro per year is available for the program. Considering that the people of Torockó have lent their own labour power to the program along with other resources mobilized, the total value for the realized renovations in the heritage space could be two to three times more than the basic subsidy. In the second phase of the program, the heritage agency established its official apparatus. Torockó people consider the last two decades of conservation work partly as their own success, but the regulations and sub-

sidies have generated conflicts as well. On the one hand, people who live in houses built in the second half of the 20th century – which are thus irrelevant for the heritage conservation program – resent missing support. On the other hand, the support often gets mixed up with the concept of social aid in people's mind. This fact hinders the acceptance of the program. For families with medium and better financial position, the monetary support is rather a symbolic recognition only. Nevertheless an exclusion may raise strong opposition against the program. The number of persons leaving the program is not more than ten. This is an insignificant number in comparison to the participating houses that are around one hundred and fifty. On the other hand, what makes the situation more complicated is that many of those leaving or absent from the program belong to the most successful entrepreneurs of the local boarding elite, therefore they are the direct beneficiaries of the tourist traffic flowing into the heritage space.

The final chapter is entitled 'The Mountain Draws Them', and it investigates the forms of tourism and the effects it makes on the local society. The one-day tourists, typical for the decade 1990, still visit the site in large numbers, but the village does not try to build infrastructure for them. The locals only treat those travellers as real 'guests' who come for several days. Although today smaller family pensions are typical, the more modest accommodations only receive customers after the fullness of larger ones as secondary lodgings. Increasing the number of beds plays a fundamental motivation in the renovation of houses and building new ones. As a positive result of tourism, the conservation of houses is a profit-making investment, and Torockó has financially stabilized its position. However, it also poses a serious threat since service to visitors may overwrite the heritage values and change Torockó's rural milieu in general.

To sum it all up, in the past two decades the remote Torockó has become a well-known tourist destination and an example to successful heritage conservation. Not only the image of the village has stabilized, but also a specific heritage norm has emerged the most important feature of which is the appreciation of old houses, above all, of the neo-classical buildings in the main square. In addition, the strong social stratification of the local community has begun, which is a general phenomenon of the past 25 years of regime change since 1990, however, in the case of Torockó tourism has accelerated it and made it more marked. Thus, the heritage space can be interpreted not only as a historical site with effective monument preservation program, but as a dynamic transformation process of the local society as well.

Torockót sokan és sokszor felfedezték már. Többek között Orbán Balázs és Jókai Mór, hogy csak a két leghíresebb nevet említsük. Legújabbán a műemlékvédelem figyelt fel értékeire és indított el egy olyan mintaprogramot, amely nem csak a fizikai tér jellegét, de a helyi társadalom mindennapjait is befolyásolta. *A műemléki tér szociográfiájában* a mítoszteremtő generációk szellemi hagyatéka, a házakban, utcákban tetten érhető tárgyi örökség, az ezeket megőrizni kívánó műemlékvédelem és a hétköznapi emberek párbeszéde elevenedik meg hét fejezetben.

„Nem terveztem, hogy megint elmegyek Torockóra. Most mégis öröömre szolgál, hogy Tamáska Máté visszavezetett. Értelmezte számomra, hogy mit is láttam az első utamon, 1973 májusában. Eligazított a történeti munkák útvesztőiben és a mítoszok világában. Nyomon követhetjük a régiség norma megszületését, melynek köszönhetően sikerül megőrizni a lakosok közreműködésével a kulturális (építészeti) örökséget. Bemutatja, hogyan lehet az okafogyott bányász-iparos identitást új identitással felváltani.”
(Őrszigethy Erzsébet)

ISBN 978-973-26-1127-2

9 789732 611272